

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

ТОМ
2

Н. Гоголь

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

До 200-ліття від дня народження

КИЇВ 2008

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ТОМ ДРУГИЙ

МИРГОРОД

НАУКОВА ДУМКА

ББК 84. 4УКР1 = РОС
Г 58

До другого тому видання творів Миколи Гоголя у семи томах увійшла збірка повістей «Миргород».

У коментарях представлена бібліографія перекладів окремих творів письменника українською мовою.

Упорядник

П.В. МИХЕД

Коментарі

П.В. МИХЕДА, Т.В. МИХЕД

У виданні використано ілюстрації художника В. Табуріна
до книги 1908 р. «Полное собрание сочинений Н.В. Гоголя»

На фронтиспісі портрет М. Гоголя роботи О.Г. Венеціанова, 1834

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга»

Науково-видавничий відділ філології,
художньої літератури та словників

Редактор *Є.І. Мазніченко*

ISBN 978-966-00-0900-3 (т. 2)
ISBN 978-966-00-0890-2

МИРГОРОД

Повісті, які служать продовженням „Вечорів на хуторі біля Диканьки”

Миргород вельми невелике
при ріці Хорол місто.
Має 1 канатну фабрику,
1 цегельний завод, 4 водяних
і 45 вітряних млинів.

Географія Зябловського

Хоч у Миргороді печуться бублики
з чорного тіста, але досить смачні.

З записок одного мандрівника

Частина перша

СТАРОСВІТСЬКІ ПОМІЩИКИ

Я дуже люблю скромне життя тих самотніх володарів глухих сіл, що їх у Малоросії звичайно називають «старосвітськими» і що, як ветхі мальовничі домики, милі своєю строкатістю і цілковитою протилежністю в порівнянні з новою гладенькою будівлею, стін якої не промив ще дощ, даху не вкрила зелена цвіль, і позбавлений штукатурки ґанок не світить своєю червоною цеглою. Я іноді люблю зійти на хвилину в сферу цього надзвичайно відлюдного життя, де жодне бажання не перелітає за частокіл, що оточує невелике подвір'я, за тин саду, повного яблунь та слив, за сільські хати, що його обступають, похилившись набік, заквітчавшись вербами, бузиною та грушами. Життя цих скромних володарів таке тихе, таке тихе, що на хвилину забуваєшся і думаєш, що пристрасті, бажання й неспокійні породження злого духа, які збурюють світ, зовсім не існують і ти бачив їх тільки в ясному, осяйному сні. Я звідси бачу низенький домик з галереєю з почорнілих маленьких дерев'яних стовпчиків, яка йде навколо всього дому, щоб можна було під час грому та граду зачиняти віконниці, не змокнувши на дощі. За ним запашна черемха, цілі ряди низеньких фруктових дерев, затоплених багрянцем вишень та яхонтовим морем слив, покритих свинцевою матовістю; розложистий клен, що в холодку під ним постелено для відпочинку килим; перед домом просторе подвір'я з низенькою свіжою травичкою, з утоптаною стежечкою від комори до кухні і від кухні до панських покоїв; довгошиїй гусак, що п'є воду, з малими і, як пух, ніжними гусенятами; частокіл, обвішаний низками сушених груш і яблук та килимами, повішеними провітрюватися; віз з динями коло комори, випряжений віл, що ліниво лежить коло нього, — все це для мене має несказанну принадність, може, через те, що я вже не бачу їх і що нам миле все те, з чим ми в розлуці. Як би там не було, але навіть тоді, коли моя бричка тільки під'їздила до ґанку цього дому, на душу спадав приємний спокій; коні весело підкочували до ґанку, кучер дуже спокійно злазив з

козел і набивав люльку, так, ніби він приїздив до власного дому свого; сам гавкіт, що його здіймали флегматичні барбоси, бровки та жучки, був приємний для моїх вух. Але більш за все мені подобались самі господарі цих скромних закутків, — дідусі, бабусі, що заклопотано виходили назустріч. Їхні обличчя мені уявляються й тепер іноді в гаморі й натовпі серед модних фраків, і тоді враз на мене находить півсон і ввижається колишнє. На обличчях у них завжди написана така доброта, така приязнь та щирість, що мимохіть відмовляєшся, бодай на якийсь час, від усіх зухвалих помислів і непомітно поринаєш всіма почуттями в приземлене, буколічне життя.

Я досі не можу забути двох старенських минулого віку, яких — шкода! — уже немає, та душа моя сповнена жалю ще й досі, і почуття мої дивно якось стискаються, коли уявляю собі, що приїду згодом знову до їхньої, тепер опустілої господи і побачу купу зруйнованих хат, занедбаний став, зарослий рів на тому місці, де стояв низенький домик — і нічого більше. Сумно! мені вже тепер сумно! Та вернімося до оповідання. Афанасій Іванович Товстогуб і дружина його Пульхерія Іванівна Товстогубиха, як говорили сусідні мужики, були ті старі, що про них я почав розповідати. Якби я був живописець і хотів змалювати Філемона й Бавкіду, я б ніколи не обрав іншого оригіналу, крім них. Афанасію Івановичу було шістдесят років; Пульхерії Іванівні п'ятдесят п'ять. Афанасій Іванович був високий на зріст, ходив завжди у баранячому кожушку, критому камлотом, сидів зігнувшись і майже завжди усміхався, чи розповідав він що, чи просто слухав. Пульхерія Іванівна була трохи серйозна, майже ніколи не сміялась, але на обличчі і в очах її було написано стільки доброти, стільки готовності пригостити вас усім, що було в них найкращого, що вам, певно, здалася б ця усмішка надто солодкою для її доброго обличчя. Тоненькі зморшки на їхніх обличчях були розміщені так мило, що художник, певно б, украв їх. По них можна було, здавалося, читати все життя їхнє, ясне, спокійне життя, яке вели старі національні, простосерді і разом з тим багаті фамілії, які завжди становили цілковиту протилежність тим низьким малоросіянам, що видираються з дьогтярів, крамарів, наповнюють, як сарана, палати та присутствені місця, луплять останню копійку зі своїх-таки земляків, наповнюють Петербург ябедами, збивають, нарешті, капітал і урочисто додають до прізвища свого, що кінчається на *о*, склад *въ*. Ні, вони не були схожі на ці мерзенні й нікчемні створіння, так само, як і всі малоросійські

старовинні й корінні фамілії. Не можна було дивитися без зворушення на їхню взаємну любов. Вони ніколи не говорили одно одному «ти», а завжди «ви»: ви, Афанасію Івановичу; ви, Пульхеріє Іванівно. «Це ви продавили стілець, Афанасію Івановичу?» — «Нічого, не гнівайтесь, Пульхеріє Іванівно: це я». Вони ніколи не мали дітей, і через те вся прив'язаність їх зосереджувалася на них же самих. Колись, ще замолоду, Афанасій Іванович служив у компанійцях, був потім секунд-майором, та це вже було дуже давно, вже минуло, вже й сам Афанасій Іванович майже ніколи не згадував про це. Афанасій Іванович одружився тридцяти років, коли був молодим і носив вишитий камзол; він навіть досить спритно викрав Пульхерію Іванівну, яку родичі не хотіли віддати за нього; та й про це вже він дуже мало пам'ятав, принаймні ніколи не говорив. Усі ці давні, незвичайні пригоди давно перетворились або заступилися спокійним і відлюдним життям, тими дрімливими і разом гармонійними мріями, які відчуваєте ви, сидячи на сільському, зверненому до саду, балконі, коли прекрасний дощ розкішно шумить, ляскаючи по листю дерев, збігаючи дзюркотливими струмочками і нашіптуючи дрімоту на ваші члени, а тим часом райдуга крадеться з-за дерев і у вигляді півзруйнованого склепіння світить матовими сімома кольорами в небі. Або коли заколисує вас коляска, поринаючи в зелені кущі, а степовий перепел гримить і запашна трава разом з колоссям хлібів та польовими квітами лізе в дверцята коляски, приємно вдаряючи вас по руках і обличчю. Він завжди слухав з приємною усмішкою гостей, що приїздили до нього; іноді й сам говорив, а більше розпитував. Він не належав до числа тих стариків, що набридають вічними похвалами старовині або ганьблять нове. Він, навпаки, розпитуючи вас, виявляв велику цікавість та співчуття до обставин вашого власного життя, до ваших удач і невдач, якими звичайно цікавляться всі добрі старики, хоч ця цікавість і скидається на цікавість дитини, що в той час, коли говорить з вами, розглядає печатку від вашого годинника. Тоді лице його, можна сказати, сіяло добрістю.

Кімнати в домику, де жили наші старі, були маленькі, низенькі, які звичайно трапляються у старосвітських людей. У кожній кімнаті була величезна піч, що займала майже третину її. Кімнатки ці були страшенно теплі, бо і Афанасій Іванович і Пульхерія Іванівна дуже любили тепло. Всі кімнати топилися з сіней, завжди мало не до самої стелі наповнених соломою, яку в Малоросії звичайно використовують замість дров. Тріск цієї палаючої соломи та

світло від неї роблять сіни надзвичайно приємними в зимовий вечір, коли, намерзшись у погоні за якою-небудь чорнявкою, вбігаєш до них, хукаючи в долоні. Стіни кімнат були прикрашені кількома картинами та картинками в старовинних вузеньких рамах. Я певен, що самі господарі давно вже забули їх зміст, і якби деякі з них були винесені, то вони б, певне, цього не помітили. Два портрети були великі, писані олійними фарбами. Один являв собою зображення якогось архієрея, другий — Петра III. З вузеньких рам дивилася герцогиня Лавальєр, засиджена мухами. Навколо вікон і над дверима було ще багато невеличких картинок, що їх якось звикаєш вважати за плями на стіні і тому зовсім не розглядаєш. Долівка майже в усіх кімнатах була глиняна, але так добре вимазана і завжди трималася в такій чистоті, якої, напевно, не знав жоден паркет у багатому домі, ліниво підмітаний невиспаним паном у лівреї. Кімната Пульхерії Іванівни була заставлена скринями, ящиками, скринечками та ящичками. Багато всяких вузликів та торбинок з насінням квітів, городини, кавунів висіло по стінах. Багато клубочків різнокольорової шерсті, клаптиків від старовинних убрань, шитих півстоліття тому, було складено по кутках в скринечках і між скринечками. Пульхерія Іванівна була неабияка господиня і збирала все, хоч іноді сама не знала, для чого воно потім згодиться.

Та найвизначнішим у домі були співучі двері. Як тільки наставав ранок, спів дверей лунав по всьому дому. Я не можу сказати вам, чого вони співали; чи були тому причиною проіржавілі завіси, чи сам механік, що робив їх, сховав у них якийсь секрет, та цікаво те, що кожні двері мали свій особливий голос: двері до спальні співали найтоншим дискантом; двері до їдальні хрипіли басом; а ті, що були в сінях, видавали якийсь дивний, деренькучий і разом стогнучий звук, так що, вслухаючись у нього, дуже ясно, нарешті, чулося: «матінко, я мерзну!» Я знаю, що багатьом цей звук дуже не подобається, а я його дуже люблю, і коли мені трапиться іноді тут почути скрип дверей, тоді мені враз так і запахне селом, низенькою кімнаткою, освітленою свічкою в старовинному підсвічнику, готовою вечерею на столі, травневою темною ніччю, що дивиться з саду крізь розчинене вікно на стіл, заставлений приборами, соловейком, що заливає сад, дім і далеку ріку співом своїм, страхом і шелестінням гілля... і Боже, яка довга снується мені тоді нитка споминів!

Стільці в кімнаті були дерев'яні, масивні, якими звичайно відзначається старовина; всі вони були з високими виточеними

спинками в натуральному вигляді, без будь-якого лаку й фарби; вони не були навіть оббиті матерією і були трохи схожі на ті стільці, на які й донині сідають архієреї. Трикутні столики по кутках, чотирикутні перед диваном та дзеркалом в тоненьких золотих рамах, виточених листячком, що їх мухи обсіяли чорними крапками, перед диваном килим з птахами, схожими на квіти, і квітами, схожими на птахів, — оце майже і вся прикраса скромного домика, де жили мої старенькі.

В дівочій було повно молодих і немолодих дівчат у смугастих спідницях, яким іноді Пульхерія Іванівна давала шити якісь дрібнички і загадувала чистити ягоди, але які здебільшого бігали на кухню й спали. Пульхерія Іванівна вважала за необхідність держати їх у домі й пильно стежила за їх моральністю. Та, на превелике її здивування, не минало й кількох місяців, щоб у котроїсь з дівчат стан не робився повніший, ніж звичайно; тим більше це здавалося дивним, що в домі майже нікого не було з нежонатих, крім одного хіба кімнатного хлопчика, що ходив у сірому півфраку й босоніж, і коли не їв, то вже напевне спав. Пульхерія Іванівна звичайно лаяла винувату й наказувала суворо, щоб надалі цього не було. На шибках вікон дзвеніла сила-силенна мух, що їх усіх перекривав товстий бас джмеля, іноді в супроводі пронизливого дзижчання ос; але, як тільки вносили свічки, вся ця ватага подавалася на ночівлю і вкривала темною хмарою всю стелю.

Афанасій Іванович дуже мало дбав про господарство, хоч, однак, їздив іноді до косарів та женців і дивився досить пильно на їхню роботу; весь тягар порядкування лежав на Пульхерії Іванівні. Господарювання Пульхерії Іванівни полягало в безнастанному відмиканні та замиканні комори, в солінні, сушінні, варінні сили-силенної садовини та всякого зілля. Її дім був зовсім подібний до хімічної лабораторії. Під яблунею був постійно розкладений вогонь, і ніколи майже не знімався із залізних триногів казан чи мідний таз з варенням, желем, пастилою, робленими на меду, на цукрі й не пам'ятаю ще на чому. Під другим деревом кучер безперестанку переганяв у мідному лембикові горілку на персикове листя, на черемховий цвіт, на золототисячник, на вишневі кісточки; під кінець цього процесу він зовсім неспроможний був повернути язиком, варнякав таку нісенітницю, що Пульхерія Іванівна нічого не могла зрозуміти, і йшов на кухню спати. Всього цього добра наварювалося, насолювалося та насушувалося так багато, що, певно, вони затопили б, нарешті, все подвір'я, бо Пу-

льхерія Іванівна завжди, поверх розрахованого на спожиток, любила готувати ще про запас, коли б більшу частину з того не з'їдали дворові дівчата, які, забравшись до комори, так страшенно там об'їдалися, що весь день стогнали й скаржилися на животи свої.

В хліборобство та інші господарські справи поза подвір'ям Пульхерія Іванівна не дуже-то мала змогу входити. Прикажчик, поєднавшись з війтом, обкрадали їх немилосердно. Вони взяли за звичай заходити в панські ліси, як у свої власні, наробляли з них силу саней і продавали їх на сусідньому ярмарку; крім того, всі товсті дуби вони продавали на зруб для млинів сусіднім козакам. Одного тільки разу Пульхерія Іванівна побажала обревізувати свої ліси. Для цього була запряжена дрожка з величезними шкіряними фартухами, від якої, тільки кучер брався за віжки і коні, що служили ще в міліції, рушали з місця, повітря навколо сповнювалося дивними звуками, так що враз чути було і флейту, і бубон, і барабан; кожен цвяшок і залізна скобка дзвеніли так, що аж коло млинів було чути, як пані виїжджала з двору, хоч туди було не менше двох верст. Пульхерія Іванівна не могла не помітити страшного спустошення в лісі і зникнення тих дубів, які вона ще в дитинстві знавала столітніми.

— Чого це в тебе, Ничипоре, — сказала вона, звертаючись до прикажчика, що тут-таки був, — дубки так порідшали? Дивись-но, щоб у тебе волосся на голові не порідшало.

— Чого порідшали? — говорив завжди прикажчик, — пропали! Так-таки геть чисто пропали: і громом побило, і черва поточила — пропали, пані, пропали.

Пульхерія Іванівна цілком задовольнялася цією відповіддю і, приїхавши додому, давала наказ подвоїти тільки сторожу в садку коло шпанських вишень та великих зимових дуль. Ці достойні правителі, прикажчик та війт, визнали за зовсім зайву річ привозити все борошно до панських комор, бо з панів буде досить і половини; нарешті й ту половину привозили вони цвілу або підмочену, після того, як вона була забракована на ярмарку. Та скільки не крали прикажчик і війт, як не жерли всі в дворі, починаючи з ключниці й кінчаючи свиньми, що знищували силу-силенну слив та яблук і часто власними рилами штовхали дерево, щоб струсити з нього цілий дощ плодів, скільки не клювали горобці й ворони; скільки всі дворові не носили гостинців своїм кумам у інші села і навіть тягали з комор старі полотна й пряжу, що все пливло до всесвітнього джерела, тобто до шинку, скільки не крали гості, флегматичні кучери й лакеї, — та благословенна земля родила

усього так багато, Афанасію Івановичу і Пульхерії Іванівні так мало було треба, що все це страшне розкрадання здавалося зовсім непомітним у їхньому господарстві.

Обоє старенькі, за давнім звичаєм стросвітських поміщиків, дуже любили попоїсти. Як тільки розвиднялося (вони завжди вставали рано) і двері заводили свій різноголосий концерт, вони вже сиділи за столиком і пили кофе. Напившись кофе, Афанасій Іванович виходив у сіни, і, струснувши хусткою, говорив: «Киш, киш! геть, гуси, з ґанку!» На подвір'ї йому звичайно траплявся прикажчик. Він, звичайно, з ним починав розмову, розпитуючи про роботу до найменшої дрібниці, і такі давав йому зауваження та накази, що вони б здивували усякого незвичайним розумінням господарства, і який-небудь новачок не насмілився б і подумати, щоб можна було вкрасти у такого пильного господаря. Та прикажчик у нього був стріляний птах: він знав, як треба відповідати, а ще більше, як треба господарювати.

Після цього Афанасій Іванович повертався в покої і говорив, підійшовши до Пульхерії Іванівни:

— А що, Пульхеріє Іванівно, може, пора перекусити чого-небудь?

— Чого ж би тепер, Афанасію Івановичу, перекусити? Хіба коржиків з салом або пиріжків з маком, чи, може, рижиків солоних?

— Та що ж, хоч і рижиків або пиріжків, — відповідав Афанасій Іванович, і на столі враз з'являлася скатертина з пиріжками та рижиками.

За годину перед обідом Афанасій Іванович перекушував знову, випивав старовинну срібну чарку горілки, заїдав грибками, всякою сушеною рибою тощо. Обідати сідали о дванадцятій годині. Крім блюд та соусників, на столі стояло багато горщечків із замазаними покришками, щоб не міг видихатися якийсь апетитний виріб старовинної смачної кухні. За обідом звичайно велася розмова про речі, дуже близькі до обіду.

— Мені здається, ніби ця каша, — говорив звичайно Афанасій Іванович, — трохи пригоріла; вам це не здається, Пульхеріє Іванівно?

— Ні, Афанасію Івановичу; ви покладіть більше масла, тоді вона не буде здаватися пригорілою, або візьміть цього соусу з грибками й підлийте до неї.

— Може й так, — говорив Афанасій Іванович, підставляючи свою тарілку, — покуштуємо, як воно буде.

По обіді Афанасій Іванович ішов відпочити з годинку, після чого Пульхерія Іванівна приносила порізаний кавун і говорила:

— Ось покуштуйте, Афанасію Івановичу, який добрий кавун.

— Та ви не вірте, Пульхеріє Іванівно, що він червоний усередині, — говорив Афанасій Іванович, беручи чималу скибку, — буває, що й червоний, а недобрий.

Проте кавун зразу зникав. Після цього Афанасій Іванович з'їдав ще кілька груш і йшов гуляти по саду разом з Пульхерією Іванівною. Повернувшись додому, Пульхерія Іванівна бралась за свої справи, а він сідав у піддашку, що виходив на подвір'я, і дивився, як комора безперестанно показувала і знов ховала своє нутро, і дівчата, штовхаючи одна одну, то вносили, то виносили гори всякого добра в дерев'яних ящиках, решетах, ночвах і в інших плодосховищах. Трохи згодом він посилав за Пульхерією Іванівною або сам ішов до неї і говорив:

— Чого б такого попоїсти мені, Пульхеріє Іванівно?

— Чого ж би такого? — говорила Пульхерія Іванівна. — Хіба що піду, скажу, щоб вам принесли вареників з ягодами, які наказала я навмисне для вас залишити?

— І то добре, — відповідав Афанасій Іванович.

— Або, може, ви з'їли б киселику?

— І то непогано, — відповідав Афанасій Іванович. Після чого все це негайно приносилося і, як водиться, з'їдалося.

Перед вечерею Афанасій Іванович ще дечим підживлявся. О пів на десяту сідали вечеряти. Після вечері зразу ж ішли знову спати, і загальна тиша западала в цьому діяльному і водночас спокійному куточку. В кімнаті, де спали Афанасій Іванович і Пульхерія Іванівна, було так жарко, що рідко хто був би спроможний пробути в ній кілька годин. Але Афанасій Іванович ще, крім того, щоб було тепліше, спав на лежанці, хоч сильний жар часто змушував його кілька разів уставати серед ночі й проходжуватися по кімнаті. Іноді Афанасій Іванович, ходячи по кімнаті, стогнав.

Тоді Пульхерія Іванівна питала:

— Чого ви стогнете, Афанасію Івановичу?

— Бог його знає, Пульхеріє Іванівно; наче трохи живіт болить, — говорив Афанасій Іванович.

— А чи не краще б вам чого-небудь з'їсти, Афанасію Івановичу?

— Не знаю, чи буде воно добре, Пульхеріє Іванівно! проте чого б же такого з'їсти?

— Кислячку або ріденького узвару з сушеними грушами.

— Про мене, хіба так тільки, покуштувати, — говорив Афанасій Іванович. Сонна дівка йшла поратися по шафах, і Афанасій

Іванович з'їдав тарілочку; після чого він звичайно говорив: — Тепер так ніби полегшало.

Іноді, якщо була ясна година і в кімнатах добре натоплено, Афанасій Іванович, розвеселившись, любив пожартувати з Пульхерії Іванівни й поговорити про що-небудь стороннє.

— А що, Пульхеріє Іванівно, — говорив він, — якби оце раптом зайнявся дім наш, де б ми ділись?

— Ото, нехай Бог боронить! — говорила, хрестячись, Пульхерія Іванівна.

— Ну, припустімо, що наш дім згорів, куди б ми перебралися тоді?

— Бог знає, що ви говорите, Афанасію Івановичу! як таки можна, щоб дім міг згоріти: Бог цього не попустить.

— Ну, а якби згорів?

— Ну, тоді б ми перебрались у кухню. Ви б узяли собі на деякий час ту кімнатку, де живе ключниця.

— А якби й кухня згоріла?

— От іще! Хай Бог боронить від такої напасті, щоб враз і дім, і кухня згоріли! Ну, тоді б у комору, поки б збудували новий дім.

— А якби й комора згоріла?

— Бог знає, що ви говорите! я й слухати вас не хочу! Гріх це говорити, і Бог карає за такі слова.

Та Афанасій Іванович, втішений тим, що пожартував з Пульхерії Іванівни, усміхався, сидячи на своєму стільці.

Але найцікавішими здавалися мені старенькі тоді, коли бували у них гості. Тоді все в їхньому домі набирало іншого вигляду. Ці добрі люди, можна сказати, жили для гостей. Все, що було в них кращого, все це подавалося. Вони навперебій старалися пригостити вас усім, що тільки було в їхньому господарстві. Та найприємнішим мені було те, що в усій їхній гостинності не було анітрошечки солодкості. Ця привітність і щирість так лагідно світилися на їх обличчях, так були їм до лиця, що хоч-не-хоч, а схилявся на їхні просьби. Вони були наслідком чистої, ясної простоти їхніх добрих, нелукавих душ. Ця привітність зовсім не та, з якою частує вас чиновник казенної палати, що вийшов у люди вашими клопотаннями, що взиває вас своїм благодійником і припадає до ваших ніг. Гостя нізащо не відпускали того самого дня: він мусив неодмінно переночувати.

— Як можна такої пізньої пори вибиратися в таку дорогу! — завжди говорила Пульхерія Іванівна (гість звичайно жив за три чи чотири версти від них).

— Авжеж, — говорив Афанасій Іванович, — всякий випадок може бути: нападуть розбійники, або яка лиха людина.

— Хай Бог милує від розбійників! — говорила Пульхерія Іванівна. — І навіщо розказувати таке проти ночі. Розбійники не розбійники, а ніч темна, не випадає зовсім їхати. Та й ваш кучер, знаю я вашого кучера: він такий тендітний та маленький; його кожна кобила приб'є; та до того ж тепер він уже, певно, наклюкався й спить де-небудь.

І гість мусив неодмінно зостатися; а втім вечір у низенькій, теплій кімнаті, сердечне, тепле й сновійне оповідання, запашна пара від поданої на стіл страви, завжди поживної і майстерно зготовленої, бували йому нагородою. Я бачу, ніби зараз, як Афанасій Іванович, зігнувшись, сидить на стільці з постійною своєю усмішкою і слухає з увагою і навіть з насолодою гостя! Часто мова заходила й про політику. Гість, що теж рідко коли виїздив зі свого села, часто, із значущим виглядом та таємничим виразом обличчя, виводив свої здогади і розказував, що француз таємно змовився з англійцем випустити знову на Росію Бонапарта, або ж просто розказував про майбутню війну, і тоді Афанасій Іванович часто говорив, мовби й не дивлячись на Пульхерію Іванівну:

— Я сам думаю піти на війну; чого ж я не можу піти на війну?

— Ото вже й пішов! — перебивала Пульхерія Іванівна. — Та ви не вірте йому, — говорила вона, звертаючись до гостя. — Де вже йому, старому, іти на війну! Його перший солдат застрелить! Їй-богу, застрелить! Ось так-таки націлиться й застрелить.

— Що ж, — говорив Афанасій Іванович, — і я його застрелю.

— Ось послухайте тільки, що він говорить! — підхоплювала Пульхерія Іванівна. — Куди йому йти на війну! І пістолі його давно вже заіржавіли і лежать у коморі. Якби ви їх бачили: там такі, що перш, ніж вистрелити, розірве їх порохом. І руки собі повідбиває, і лице покалічить, і навіки нещасним зостанеться!

— Що ж, — говорив Афанасій Іванович. — Я куплю собі нову зброю. Я візьму шаблю або козацький спис.

— Все це вигадки. Так ото забере собі раптом щось у голову і почне розказувати, — підхоплювала Пульхерія Іванівна з досадою. — Я й знаю, що він жартує, а все-таки неприємно слухати. Отаке він завжди говорить, буває слухаєш, слухаєш, та й страшно стане.

Та Афанасій Іванович, задоволений тим, що трохи налякав Пульхерію Іванівну, сміявся, зігнувшись на своєму стільці.

Пульхерія Іванівна для мене була найцікавіша тоді, коли підводила гостя до закуски.

— Оце ось, — говорила вона, виймаючи пробку з графина, — горілка, настояна на деревію та шалфею, якщо в кого болить в лопатках чи в попереку, то вона дуже помагає. Ось це — на золототисячнику: якщо у вухах дзвенить і на лиці лишаї робляться, то дуже помагає. А ось ця перегнана на персикові кісточки, от візьміть чарочку, який прекрасний запах. Коли якось, встаючи з ліжка, заб'ється хто об ріжок шафи чи об стіл і набіжить на лобі гуля, то досить тільки одну чарочку випити перед обідом, і все як рукою зніме; тої ж таки хвилини все минеться, так наче й зовсім не було.

Після цього такий перелік ішов і по інших графинах, що майже завжди мали якісь цілющі властивості. Напоївши гостя всією цією аптекою, вона підводила його до безлічі усяких тарілок.

— Ось це грибки з чебрецем! це з гвоздикою та волоськими горіхами; солити їх навчила мене туркеня, як ще турки були в нас у полоні. Така була добра туркеня, і непомітно було, щоб вона була турецької віри: так зовсім і ходить майже, як у нас; тільки свинини не їла: каже, що у них якось там у законі заборонено. Ось це грибки зі смородиновим листом та мушкатним горіхом. А ось це великі трав'яники: я їх ще вперше маринувала: не знаю вже, які вони вийшли. Мені відкрив секрет панотець Іван: маленьку діжечку найперше треба вистелити дубовим листом, потім посипати перцем і селітрою, покласти ще, як ото буває на нечуй-вітрі цвіт, — так оцей цвіт взяти й хвостиками вгору розіслати. А ось це пиріжки! це пиріжки з сиром! це з вурдою! а ось це ті, які Афанасій Іванович дуже любить, з капустою і гречаною кашею.

— Егеж, — додавав Афанасій Іванович, — я їх дуже люблю; вони м'які і трохи кисленькі.

Взагалі Пульхерія Іванівна була в надзвичайно доброму настрої, коли бували в них гості. Добра бабуся! Вона вся була віддана гостям. Я любив бувати в них, і хоч об'їдався страшенно, як і всі, хто гостював у них, хоч це мені дуже шкодило, проте я завжди радий був до них їхати. А втім, я гадаю, чи не має й саме повітря в Малоросії якоїсь особливої властивості, що допомагає травленню їжі, бо якби тут спробував хто-небудь так наїстися, то, без сумніву, замість ліжка потрапив би на стіл.

Добрі старенькі! Та розповідь моя наближається до дуже сумної події. Подія ця тим дужче вражає, що почалася вона із зовсім маловажного випадку. Але через дивний устрій речей, завжди дрібні причини призводили до великих подій і, навпаки, великі заміри кінчалися мізерними наслідками. Який-небудь завойовник збирає всі сили своєї держави, воює кілька літ, полководці його

За годину перед обідом Афанасій Іванович перекушував знову.

прославляються і кінець кінцем все закінчується придбанням клаптика землі, де ніде посадити й картоплю; а іноді, навпаки, два які-небудь ковбасники з двох міст посваряться за дурницю, і сварка захопить кінець кінцем міста, потім хутори й села, а там, дивись, і всю державу. Та облишмо ці міркування, вони недоречні. До того ж я не люблю міркувань, коли вони залишаються тільки міркуваннями.

У Пульхерії Іванівни була сіренька кішечка, яка завжди майже лежала, згорнувшись клубочком, біля її ніг. Пульхерія Іванівна іноді її гладила й лоскотала пальцем їй шийку, яку балувана кішечка витягала якнайвище. Не можна сказати, щоб Пульхерія Іванівна надто вже любила її, а просто прив'язалась до неї, звикнувши її завжди бачити. Афанасій Іванович, проте, часто жартував з такої її прихильності.

— Я не знаю, Пульхеріє Іванівно, що ви такого бачите в цій кішці! Навіщо вона? Якби ви мали собаку, тоді б інша річ: собаку можна взяти на полювання, а кішка навіщо?

— Мовчіть уже, Афанасію Івановичу, — говорила Пульхерія Іванівна, — ви любите тільки говорити, та й годі. Собака неохайний, собака напаскудить, собака переб'є все, а кішка тихе створіння, нікому не зробить зла.

А втім, Афанасію Івановичу було все одно, що кішки, що собаки; він говорив так, аби тільки пожартувати трохи з Пульхерією Іванівною.

За садом був у них великий ліс, що його якось зовсім помилував заповзятливий прикажчик, може, тому що стук сокири доходив би до слуху Пульхерії Іванівни. Був той ліс дрімучий, занедбаний, старі стовбури дерев були закриті ліщиною, що порозросталася, і скидалися на волохаті лапи голубів. В цьому лісі водилися дикі коти. Лісових диких котів не слід плутати з тими молодцями, що гуляють по дахах. Живучи в містах, вони, незважаючи на круту вдачу свою, далеко цивілізованіші, ніж жителі лісів. Ці ж, навпаки, здебільшого народ похмурий і дикий; вони завжди ходять голодні, худі, нявчать грубим, необробленим голосом. Вони підкопуються іноді підземним ходом під комори і крадуть сало; навідуються навіть до самої кухні, плигнувши раптом в одчинене вікно, коли помітять, що кухар пішов у бур'ян. Взагалі, ніякі благородні почуття їм невідомі; вони живуть з розбишацтва і душать малих горобенят в самих їхніх гніздах. Ці коти довго обнюхувалися крізь дірку під коморою з лагідною кішечкою Пульхерії

Іванівни і, нарешті, підманили її, як загін солдатів підманює дурну селянку. Пульхерія Іванівна помітила, що кішка пропала, послала шукати її, та кішка не знаходилась. Минуло три дні; Пульхерія Іванівна пошкодувала, нарешті, й зовсім про неї забула. Одного дня, коли вона ревізувала свій город і верталася з зірваними своєю рукою зеленими свіжими огірками для Афанасія Івановича, слух її вразило дуже жалібне нявчання. Вона, ніби інстинктивно, промовила: «Киць, киць!» — і враз з бур'янів вийшла її сіренька кішка, худа, змарніла; видно було, що вона вже кілька днів не брала в рот ніякої їжі. Пульхерія Іванівна не переставала кликати її, та кішка стояла перед нею, нявчала і не сміла підійти ближче; видно було, що вона дуже здичавіла з того часу. Пульхерія Іванівна пішла вперед, не перестаючи кликати кішку, що боязко йшла за нею до самого паркана. Нарешті, побачивши знайомі місця, ввійшла і до кімнати. Пульхерія Іванівна зразу ж наказала подати їй молока та м'яса і, сидячи перед нею, милувалася, з якою жадібністю бідолашна її фаворитка ковтала шматок за шматком та хлептала молоко. Сіренька втікачка майже на очах її потовщала і їла не так жадібно. Пульхерія Іванівна простягла руку, щоб погладити її, але невдячна, видно, вже дуже звиклася з дикими котами або набралася романічних правил, що бідність при коханні краща за палати, а коти були голі, як бубни; та що б там не було, тільки вона вистрибнула в віконце, і ніхто з дворових не міг впіймати її.

Задумалася старенька. «Це смерть моя приходила по мене!» — сказала вона сама собі, і ніщо не могло її розважити. Весь день вона була сумна. Даремно Афанасій Іванович жартував і хотів дізнатися, чого вона раптом засумувала: Пульхерія Іванівна була мовчазна або відповідала зовсім не так, щоб це могло задовольнити Афанасія Івановича. На другий день вона помітно схудла.

— Що це з вами, Пульхеріє Іванівно? Чи не хворі ви часом?

— Ні, я не хвора, Афанасію Івановичу! Я хочу вам розповісти про одну особливу пригоду: я знаю, що я цього літа помру; смерть моя вже приходила по мене!

Уста Афанасія Івановича якось болісно скривилися. Він хотів, проте, перемогти в душі своїй сумне почуття і, усміхнувшись, сказав:

— Бог знає, що ви говорите, Пульхеріє Іванівно! Ви, мабуть, замість декохту, що часто п'єте, випили персикової.

— Ні, Афанасію Івановичу, я не пила персикової, — сказала Пульхерія Іванівна.

І Афанасію Івановичу стало жаль, що він так поглузував з Пульхерії Іванівни, і він дивився на неї, і сльоза повисла на його вії.

— Я прошу вас, Афанасію Івановичу, щоб ви виконали мою волю, — сказала Пульхерія Іванівна. — Коли я помру, то поховайте мене біля церковної огради. Сукню одягніть на мене сіреньку, ту, що з дрібненькими квіточками по коричневому полю. Атласної сукні, що в малинову смужку, не надівайте на мене: мертвій уже не потрібна сукня. Нащо вона їй? А вам вона здасться: з неї пошиєте собі парадний халат на випадок, коли приїдуть гості, то щоб можна було вам пристойно вийти і прийняти їх.

— Бог знає, що ви говорите, Пульхеріє Іванівно! — говорив Афанасій Іванович, — коли то ще буде смерть, а ви вже страхаєте такими словами.

— Ні, Афанасію Івановичу, я вже знаю, коли моя смерть. Ви, проте, не сумуйте за мною; я вже стара і досить пожила, та й ви вже старі, ми скоро побачимося на тому світі.

Та Афанасій Іванович ридав, як дитина.

— Гріх плакати, Афанасію Івановичу! Не грішіть і Бога не гнівіть своєю тугою. Я не шкодую, що вмираю; одного тільки жаль мені (важке зітхання урвало на хвилину їй мову): я жалію, що не знаю, на кого зоставити вас, хто догляне вас, коли я помру. Ви як дитина мала: треба, щоб любив вас той, хто буде вас доглядати.

При тому на лиці її позначилася така глибока, така безмірна сердечна жалість, що я не знаю, чи міг би хто-небудь дивитися на неї байдуже.

— Гляди мені, Явдохо, — говорила вона, звертаючись до ключниці, яку навмисне звеліла покликати, — коли я помру, щоб ти доглядала пана, щоб берегла його, як ока свого, як своє рідне дитя. Гляди, щоб на кухні готувалося те, що він любить. Щоб білизну й одежу ти подавала йому завжди чисту; щоб коли гості нагодяться, ти одягла його пристойно, а то чого доброго він іноді вийде і в старому халаті, бо й тепер часто забуває він, коли свято, а коли будень. Не спускай з нього очей, Явдохо; я буду молитися за тебе на тім світі, і Бог віддячить тобі. Не забувай же, Явдохо: ти вже стара, тобі недовго жити — не бери гріха на душу. Коли ж не будеш його доглядати, то не буде тобі щастя на світі. Я сама буду просити Бога, щоб не дав тобі доброї смерті. І сама ти будеш нещасна, і діти твої будуть нещасні, і весь рід ваш не матиме ні в чому благословення Божого.

Бідна бабуся! вона в той час не думала ні про ту велику хвилину, яка її жде, ні про душу свою, ні про майбутнє своє життя; во-

на думала тільки про бідного свого супутника, з яким пройшла життя і якого залишала одиноким сиротою. Вона з надзвичайним умінням розпорядилася так, щоб після неї Афанасій Іванович не помітив її відсутності. Певність близької своєї смерті така була сильна в ній, і стан душі її так був до того настроєний, що й справді, через кілька днів вона лягла в постіль і не могла вже приймати ніякої їжі. Афанасій Іванович був сама увага і не відходив од її ліжка.

— Може б, ви чого попоїли, Пульхеріє Іванівно? — говорив він, стурбовано дивлячись у очі їй. Та Пульхерія Іванівна нічого не говорила. Нарешті, після довгої мовчанки, вона наче хотіла щось сказати, ворухнула губами — і дихання її відлетіло.

Афанасій Іванович був зовсім приголомшений. Це здавалося йому таким диким, що він навіть не заплакав. Мутними очима дивився він на неї, немовби не розуміючи всього значення трупа.

Покійницю поклали на стіл, одягли в ту саму сукню, яку вона сама призначила, склали їй руки хрестом, дали в руку воскову свічку — він на все це дивився безтямно. Сила народу усякого звання наповнила подвір'я; багато гостей наїхало на похорон; довгі столи розставлені були на подвір'ї; кутя, наливки, пироги лежали купами, гості розмовляли, плакали, дивилися на покійницю, згадували добру її вдачу, дивилися на нього; та він сам на все дивився дивно. Покійницю понесли нарешті, весь люд посунув услід, і він пішов за нею; священики були всі в ризах, сонце світило, немовлята плакали на руках у матерів, жайворонки співали, діти в сорочечках бігали й гралися по дорозі. Нарешті, труну поставили над ямою і йому сказали підійти і поцілувати востаннє покійницю; він підійшов, поцілував, на очах його виступили сльози, та якісь безтямні сльози. Труну опустили, священик узяв заступ і перший кинув жменю землі, густий протяжний хор дячка й двох паламарів проспівав вічну пам'ять під чистим безхмарним небом, чоловіки взялися за заступи, і земля вже вкрила й зрівняла яму. В цей час він протиснувся наперед; всі розступились, дали йому місце, бажаючи знати його намір. Він підвів очі свої, подивився смутно і сказав: «Так оце ви вже й поховали її! навіщо?!» Він зупинився і не докінчив своєї мови.

Та коли повернувся додому, коли побачив, що порожньо в його кімнаті, що навіть стілець, на якому сиділа Пульхерія Іванівна, було винесено — він ридав, ридав сильно, ридав невтішно, і сльози, як ріка, лилися з його тьмяних очей.

П'ять років минуло з того часу. Якого горя не забирає з собою час? Яка пристрасть уціліє в нерівному бою з ним? Я знав одного чоловіка в розквіті юних ще сил, благородного й обдарованого; я знав його закоханим ніжно, пристрасно, шалено, сміливо, скромно, і при мені, на моїх очах майже, предмет його кохання — ніжна, прекрасна, як ангел, — стала жертвою ненаситної смерті. Я ніколи не бачив таких страшних нападів душевного страждання, такої шаленої, пекучої туги, такого розпачу, які охопили нещасного коханця. Я ніколи не думав, щоб могла людина створити для себе таке пекло, де не було б ні тіні, ні образу, нічого, що подібне було б до надії... Його старалися не спускати з очей; від нього ховали все, чим би він міг заподіяти собі смерть. Через два тижні він раптом переміг себе: почав сміятися, жартувати; йому дали волю, і перше, для чого він використав її, це було — купити пістолет. Одного дня раптовий постріл перелякав страшенно його рідних; вони вбігли до кімнати і побачили його з роздробленим черепом. Лікар, що нагодився тоді, про велику вправність якого гриміла всюди слава, знайшов у ньому ще ознаки життя, визнав рану не зовсім смертельною, і він, на превелике всім диво, був вилікуваний. Догляд за ним збільшили ще дужче. Навіть за столом не клали біля нього ножа і намагалися держати від нього якнайдалі все, чим би він міг себе ударити; та він невдовзі знайшов нову нагоду і кинувся під колеса проїжджого екіпажа. Йому розтрощило руку й ногу; та його знову вилікували. Через рік після цього я бачив його в одній велелюдній залі; він сидів за столом, весело говорив: «петіт-уверт», прикривши одну карту, а за ним стояла, спершись на спинку його стільця, молоденька дружина його, перебираючи його марки.

Через п'ять згаданих уже років після смерті Пульхерії Іванівни я, будучи в тих місцях, заїхав на хутірець Афанасія Івановича одвідати мого давнього сусіду, у якого колись приємно проводив день і завжди об'їдався найкращими виробами привітної господині. Коли я під'їхав до двору, дім мені видався вдвоє старішим; селянські хати зовсім лягли набік, без сумніву так само, як і господарі їх; частокіл і тин на подвір'ї були зовсім зруйновані, і я бачив сам, як куховарка висмикувала з нього паліччя, щоб розпалити піч, в той час, як їй треба було ступити тільки два кроки, щоб набрати тут же накиданого хмизу. Я з сумом під'їхав до ґанку; ті ж самі барбоси й бровки, вже сліпі або з поперебиваними ногами, загавкали, піднявши вгору свої кудлаті, обвішані реп'яхами, хвости. Назустріч мені вийшов дідусь. Так, це він! я відразу впізнав йо-

го, та він зігнувся вже вдвоє проти колишнього. Він упізнав мене і привітав з тією ж знайомою мені усмішкою. Я ввійшов за ним у кімнати; здавалося, все було, як і раніше; однак я помітив в усьому якесь дивне безладдя, якусь відчутну відсутність чогось; словом, у мені заворушилися ті дивні почуття, що обіймають нас, коли ми вступаємо вперше в житло удівця, якого знали колись нерозлучним з подругою, супутницею всього його життя. Почуття ці подібні бувають до тих, коли ми бачимо перед собою без ноги ту людину, яку завжди знали здоровою. На всьому позначилась відсутність дбайливої Пульхерії Іванівни: за столом подали один ніж без колодочки; страви вже не були зготовлені з колишньою майстерністю. Про господарство я не хотів і питати, боявся навіть і поглянути на господарські будівлі.

Коли ми сіли до стола, дівка зав'язала Афанасія Івановича серветкою, і дуже добре зробила, бо інакше він би ввесь халат заляпав соусом. Я намагався чим-небудь його зацікавити і розповідав йому різні новини, він слухав з тією ж усмішкою, та часом погляд його був зовсім безтямний і думки в ньому не виринали, а зникали. Часто підіймав він ложку з кашею і замість того, щоб піднести її до рота, підносив до носа; вилку свою замість того, щоб устромити її в шматок курчати, стромляв у графин, і тоді дівка, взявши його руку, наводила на курча. Ми іноді ждали по кілька хвилин переміни. Афанасій Іванович уже й сам помічав це і говорив: «Що це так довго не несуть страви?» Та я бачив крізь щілину в дверях, що хлопчак, який подавав на стіл, зовсім не думав про те і спав, схилившись головою на лаву.

— Оце та страва, — промовив Афанасій Іванович, коли нам подали *мнишки* з сметаною, — оце та страва, — говорив далі Афанасій Іванович, і я помітив, що голос його почав тремтіти і сльоза пойняла його свинцеві очі, та він зібрав усі зусилля, бажаючи вдержати її, — це та страва, що по... по... покійни... — і враз бризнув сльозами; рука його впала на тарілку, тарілка перекинулася, впала й розбилась; соус залив його всього. Він сидів безтямно, безтямно держав ложку, і сльози, як ручай, як незмовкно текучий фонтан, лилися, лилися ливма на пов'язану серветку.

«Боже! — думав я, дивлячись на нього, — п'ять років всеспопеляючого часу — старий, уже безчулий, старий, життя якого, здавалося, жодного разу не збурювало ніяке сильне душевне почуття, все життя якого, здавалося, тільки й полягало в сидінні на високому стільці та у споживанні сушених рибок і груш, в добродушних

оповіданнях — і така тривала, така гаряча печаль! Що ж сильніше над нами: пристрасть чи звичка? Чи, може, всі сильні пориви, весь вихор наших бажань і кипучих пристрастей — є тільки породження нашого яскравого віку, і тільки через те здаються глибокими і згубними?» Та що б не було, але в цей час всі наші пристрасті здавалися мені дитячими проти цієї довгої, повільної, майже несвідомої звички. Кілька разів намагався він вимовити ім'я покійниці, та на половині слова спокійне й звичайне лице його судорожно кривилося, і дитячий плач вражав мене у саме серце. Ні, це не ті сльози, на які звичайно такі щедрі старенькі, що змальовують вам жалюгідне своє становище й нещастя; це були також не ті сльози, які вони ронять за склянкою пуншу; ні! це були сльози, що текли, не питаючись, самі собою, викликані їдким болем вже охололого серця.

Він не довго після того жив. Я недавно почув про його смерть. Дивно, проте, що обставини кончини його мали якусь подібність до кончини Пульхерії Іванівни. Одного дня Афанасій Іванович вирішив трохи пройтися по саду. Коли він помалу йшов стежкою з звичайною своєю байдужістю, не маючи зовсім ніякої думки, з ним сталася дивна пригода. Він раптом почув, як позад нього промовив хтось досить виразним голосом: «Афанасію Івановичу! — Він обернувся, та нікого не було; подивився на всі боки, зазирнув у кущі — ніде нікого. День був тихий, і сонце сіяло. Він на хвилину замислився; обличчя його якось ожило, і він промовив: «Це Пульхерія Іванівна кличе мене!..»

Вам, без сумніву, коли-небудь траплялося почути голос, що звав вас на ймення, який прості люди пояснюють тим, що це душа засумувала за людиною і кличе її, і після того неодмінно приходить смерть. Признаюсь, мені завжди страшний був цей таємничий поклик. Я пам'ятаю, що в дитинстві я часто його чув: іноді раптом позад мене хтось виразно вимовляв моє ім'я. День звичайно в цей час був дуже ясний і сонячний, жоден листок у саду на дереві не ворушився; тиша була мертва; навіть коники переставали у цей час цвірчати; в саду ні душі. Та, признаюсь, якби ніч, найшаленіша й найбуряніша, з усім пеклом стихій, застала мене самого в густому лісі, я не так би злякався її, як цієї жахливої тиші серед безхмарного дня. Я звичайно тоді біг з величезним страхом і перехопленим диханням із саду і тільки тоді заспокоювався, коли мені назустріч попадався хтось із людей, і людське обличчя проганяло цю страшну сердечну порожнечу.

Він весь покорився своїй душевній певності, що Пульхерія Іванівна кличе його; він покорився, як слухняна дитина, сохнув, кашляв, танув, як свічка, і нарешті згас так, як вона, коли вже нічого не зосталося, що могло підтримати нужденне її полум'я. «Поховайте мене біля Пульхерії Іванівни», — от і все, що сказав він перед своєю смертю.

Бажання його виконали, і поховали біля церкви, поблизу могили Пульхерії Іванівни. Гостей було менше на похороні, але простого люду й старців так само багато. Домик панський зовсім спорожнів. Заповзятливий прикажчик з війтом разом поперетягали до своїх хат все, що ще залишилося зі старовинних речей та манаття, якого не змогла потягти ключниця. Незабаром приїхав, не знати звідки, якийсь далекий родич, спадкоємець маєтку, що служив колись поручиком, не згадаю вже в якому полку, завзятий реформатор. Він відразу ж побачив величезне спустошення та недогляд у господарстві; все це він постановив неодмінно викоренити, налагодити і упорядкувати. Купив шість прекрасних англійських серпів, прибив до кожної хати осібний номер і так добре напорядкував, що маєток через шість місяців взятий був у опіку. Мудра опіка (з одного колишнього засідателя та якогось штабс-капітана у полинялому мундирі) за короткий час перевела всіх курей і всі яйця. Хати, що майже зовсім лежали на землі, розвалилися зовсім; мужики розпилися і здебільшого числилися в мандрах. Сам же справжній власник, що, проте, жив досить мирно з своєю опікою і попивав разом з нею пунш, дуже рідко навідувався до свого маєтку і проживав там недовго. Він і досі їздить по всіх ярмарках у Малоросії, пильно розпитується про ціни на різні великі вироби, що оптом продаються, як-от: борошно, коноплі, мед тощо, але купує тільки невеличкий дріб'язок, як-от: кремінці, цвях прочищати люльку і взагалі все те, що коштує все разом не більше одного карбованця.

ТАРАС БУЛЬБА

I

— А повернися-но, сину! Ото кумедний ти який! Що це на вас за попівські підрясники? І отак усі ходять в академії? — Такими словами зустрів старий Бульба двох синів своїх, що вчилися в київській бурсі і приїхали додому до батька.

Сини його тільки що злізли з коней. Це були два дужі молодці, що дивилися ще спідлоба, як недавно випущені семінаристи. Міцні, здорові обличчя їх були вкриті першим пухом волосся, якого ще не торкалась бритва. Вони були дуже збентежені таким вітанням батька й стояли нерухомо, втупивши очі в землю.

— Стійте, стійте! Дайте мені роздивитися вас гарненько, — казав далі він, повертаючи їх, — які ж довгі на вас свитки! Оце свитки! Таких свиток ще й на світі не було. А побіжи котрий-небудь з вас! я подивлюся, чи не гупнеться він на землю, заплутавшись у полах.

— Не смійся, не смійся, батьку! — сказав нарешті старший із них.

— Дивись ти, який пишний! А чого ж би й не сміятися?

— Та так, хоч ти мені й батько, а як будеш сміятися, то, їй-богу, одлупцюю.

— Ах ти, сякий-такий сину! Як, батька?.. — сказав Тарас Бульба, відступивши з дива кілька кроків назад.

— Та хоч і батька. За кривду не подивлюся й не поступлюся ні перед ким.

— Як же ти хочеш зо мною битися? хіба навкулачки?

— Та вже як доведеться.

— Ну, давай навкулачки! — казав Бульба, засукавши рукав, — подивлюся я, що за людина ти в кулаці!

І батько з сином, замість привітання після давньої розлуки, почали садити один одному стусани і в боки, і в поперек, і в груди, то відступаючи і оглядаючись, то знов наступаючи.

— Дивіться, добрі люди: здурів старий! зовсім з'їхав з глузду! — казала бліда, худорлява й добра мати їх, що стояла коло порога і не встигла ще обняти ненаглядних дітей своїх. — Діти приїхали додому, більше року їх не бачили, а він задумав не знати що: навкулачки битися!

— Та він славно б'ється! — казав Бульба, спинившись. — Їйбогу, добре! — говорив він далі, трохи оправляючись, — так, що хоч би й не пробувати. Добрий буде козак! Ну, здоров, синку! почоломкаємось! — І батько з сином стали цілуватися. — Добре, синку! Ось так лупцюй кожного, як мене стусав. Нікому не спускай! А все-таки на тобі кумедне вбрання, що це за мотузка висить? А ти, бельбасе, чого стоїш і руки опустив? — казав він, звертаючись до молодшого. — Чого ж ти, собачий сину, не відлупцюєш мене?

— Ото ще вигадав що! — казала мати, обіймаючи тим часом молодшого. — І спаде ж на думку отаке, щоб дитина рідна била батька. Та чи й до того тепер: дитя молоде, проїхало таку путь, стомилося... (це дитя мало двадцять з чимось років і рівно сажень зросту), йому б тепер треба відпочити та попоїсти чого-небудь, а він примушує його битися!

— Е, та ти мазунчик, як я бачу! — казав Бульба. — Не слухай, синку, матері: вона баба. Вона нічого не знає. Які вам пестощі? Ваші пестощі — чисте поле та добрий кінь: ось ваші пестощі! А бачите ось цю шаблю? ось ваша мати! То все дурниці, чим набивають голови ваші: і академія, і всі ті книжки, букварі та філософія — все це *казна-що*, я плював на все це!.. — Тут Бульба додав таке слово, яке навіть не вживається в друку. — А от, краще, я вас на тому ж таки тижні виряджу на Запорожжя. От де наука, то наука! Там вам школа; там тільки наберетесь розуму.

— І всього тільки один тиждень бути їм дома? — говорила жалісно, з слізьми на очах, худорлява старенька мати. — І погуляти їм, бідним, не вдасться, не вдасться й дому рідного побачити, і мені не вдасться надивитися на них!

— Годі, годі заводити, стара! Козак не на те, щоб морочитися з бабами. Ти б сховала їх обох собі під спідницю, та й сиділа б на них, як на курячих яйцях. Іди, йди, та став нам мерщій на стіл усе, що є. Не треба пампушок, медівників, маківників та інших пундиків; неси нам цілого барана, козу давай, меди сорокалітні! Та горілки більше, не з вигадками горілки, з родзинками й усякими витребеньками, а чистої, оковитої горілки, щоб грала й шипіла, як скажена.

Бульба повів синів своїх у світлицю, звідки швидко вибігли дві гарні дівчини, служниці, в червоному намисті, що прибирали кімнати. Вони, як видно, злякалися приїзду паничів, що не любили попускати нікому, або ж просто хотіли додержати свого жіночого звичаю: скрикнути й кинутися прожогом, побачивши чоловіка, і потім довго затулятися з великого сорому рукавом. Світлиця була прибрана на смак того часу, про який живі натяки зосталися тільки в піснях та в народних думах, що їх уже не співають більше в Україні бородаті сліпі старці в супроводі тихого бринькання бандури перед народом, що обступав їх; на смак того бойового тяжкого часу, коли почали розігруватись сутички й битви в Україні за унію. Все було чисте, вимазане кольоровою глиною. На стінах — шаблі, нагайки, сітки на птахів, неводи й рушниці, хитро оправлений ріг для пороху, золота уздечка на коня і пута зі срібними бляхами. Вікна у світлиці були маленькі, з круглими тьмяними шибками, які трапляються нині тільки по старовинних церквах, крізь які інакше не можна було дивитись, як трохи піднявши насувну шибку. Навкруги вікон і дверей були червоні обводи. На полицях по кутках стояли глеки, сулії й пляшки з зеленого й синього скла, різьблені срібні кубки, позолочені чарки всякої роботи: венеційської, турецької, черкеської, занесені в світлицю Бульби всякими шляхами через треті й четверті руки, що було дуже звичайним у ті молодецькі часи. Берестові лави кругом усієї кімнати; величезний стіл під образами на покутті; широка піч із запічками, приступками й виступами, викладена кольоровими строкатими кахлями, — все це було дуже знайоме нашим двом молодцям, що приходили кожного року додому на канікулярний час, приходили тому, що не було ще в них коней, і тому, що не було звичаю дозволяти школярам їздити верхи. У них були тільки довгі чуби, за які міг наскубти їх усякий козак, що носив зброю. Вже як випускали їх, Бульба послав їм з табуна свого пару молодих жеребців.

Бульба з нагоди приїзду синів звелів скликати всіх сотників і всю полкову старшину, хто тільки був на місці; і коли прийшли двоє з них та осавул Дмитро Товкач, старий його товариш, він їм зразу ж показав синів, кажучи: «Ось дивіться, які молодці! на Січ їх незабаром пошлю». Гості привітали й Бульбу, і обох юнаків і сказали їм, що добре діло роблять і що нема кращої науки для юнака, як Запорозька Січ.

— Ну ж, пани-браття, сідай усяк, де кому краще, до столу. Ну, синки! насамперед вип'ємо горілки! — так говорив Бульба. — Бо-

же благослови! Будьте здорові, синки: і ти, Остапе, і ти, Андрію! Дай же, Боже, щоб вам на війні завжди щастило! Щоб бусурменів били, і турків би били, і татарву били б; коли й ляхи почнуть щось проти віри нашої чинити, то й ляхів би били. Ну, підставляй свою чарку; що, добра горілка? А як по-латинському горілка? Тож-то, синку, дурні були латинці: вони й не знали, чи є на світі горілка. Як, пак, того звали, що латинські вірші писав? Я грамоти тямлю не дуже, а тому й не знаю! Горацій, чи що?

«Ач, який батько! — подумав про себе старший син, Остап, — усе, старий собака, знає, а ще й прикидається».

— Я гадаю, архімандрит не давав вам і понюхати горілки, — провадив далі Тарас. — А признайтеся, синки, дуже шмагали вас березиною та свіжим вишником по спині і по всьому, що є в козака? А може, як ви поробилися вже занадто розумні, то, може, і канчуками парили? Мабуть, не тільки по суботах, а діставалось і в середу, і в четверги?

— Нема чого, батьку, згадувати, що було, — відповів спокійно Остап, — що було, те загуло!

— Нехай тепер спробує! — сказав Андрій. — Нехай тепер хто-небудь тільки зачепить. Ось нехай тільки навернеться тепер яка-небудь татарва, знатиме вона, що то за штука козацька шабля!

— Добре, синку! їй-богу, добре! Та коли на те пішло, то й я з вами їду! їй-богу, їду! Якого дідька мені тут ждати? Щоб я став гречкосієм, домоводом, доглядати овець та свиней, та бабитися з жінкою? Та хай пропаде вона: я козак, не хочу! То що з того, що нема війни? Я так поїду з вами на Запорожжя, погуляти. Їй-богу, їду! — І старий Бульба помалу гарячився, гарячився, нарешті, розсердився зовсім, устав з-за стола і, споважнівши, тупнув ногою. — Завтра ж їдемо! Навіщо відкладати? Якого дідька ми можемо тут висидіти? Нащо нам ця хата? До чого нам усе це? Нащо ці горшки? — Сказавши це, він почав бити й жбурляти горшки та пляшки.

Бідна старенька, звикнувши вже до таких вчинків свого чоловіка, сумно дивилася, сидячи на лаві. Вона не сміла нічого сказати; але, почувши про таке страшне для неї вирішення, вона не могла вдержатись від сліз; глянула на дітей своїх, з якими загрожувала їй така скора розлука, — і ніхто б не міг описати всієї безмовної сили горя, що, здавалося, тремтіло в очах її та в судорожно стиснутих губах.

Бульба був упертий страшенно. Це був один із тих характерів, які могли виникнути тільки в тяжке XV століття в напівкочовому

кутку Європи, коли вся Південна первобутня Росія, покинута своїми князями, була спустошена, випалена дощенту невпинними наскоками монгольських хижаків; коли, втративши хату й притулок, стала тут відважною людина; коли на пожарищах, перед грізними сусідами і повсякчасною небезпекою, селилась вона і звикала дивитися їм просто у вічі, відучившись знати, чи є якийсь страх у світі; коли бойове полум'я охопило здавна мирний слов'янський дух і завелося козацтво — широкий розгульний нахил руської натури, і коли всі надріччя, перевози, прибережні пологі й вигідні місця засіялися козаками, яким і ліку ніхто не знав, і сміливі товариші яких мали право відповідати султанові, що побажав знати про число їх: «Хто їх знає! у нас їх розкидано по всьому степу: що байрак, то козак» (де маленький горбок, там уже й козак). Це був справді надзвичайний прояв руської сили; його викресало з народних грудей кресало лиха. Замість колишніх уділів, дрібних городків, наповнених псарями й ловчими, замість ворогуючих і торгуючих містами дрібних князів виникли грізні селища, курені й околиці, об'єднані спільною небезпекою й ненавистю проти нехристиянських хижаків. Уже відомо всім з історії, як їх вічна боротьба і неспокійне життя врятували Європу від цих невпинних наскоків, що загрожували їй зруйнуванням. Королі польські, що стали замість удільних князів володарями цих просторих земель, хоч далекими і слабкими, зрозуміли значення козаків та вигоди від такого бойового сторожового життя. Вони заохочували їх і улесливо потурали цьому нахилові. Під їх далекою владою гетьмани, обрані з-поміж самих козаків, перетворили околиці й курені на полки та правильні округи. Це не було муштроване зібране військо, його б ніхто тут не побачив; але в разі війни й загального руху, за вісім днів, не більше, кожен з'являвся на коні при всій своїй зброї, діставши один тільки червінець плати від короля, і за два тижні набиралося таке військо, якого неспроможні були б набрати ніякі рекрутські набори. Кінчався похід, воїн ішов на луги й ниви, на дніпровські перевози, рибалив, торгував, варив пиво й був вільний козак. Тогочасні іноземці справедливо дивувалися тоді з незвичайних здібностей його. Не було ремесла, якого б не знав козак: накурити горілки, злагодити воза, намолоти пороху, справити ковальську, слюсарську роботу, і, на додачу до того, гуляти напропале, пити й бенкетувати, як тільки може один руський, — все це було йому до снаги. Крім реєстрових козаків, що вважали за обов'язок з'являтися під час війни, можна було у всякий час, при великій потребі, набрати цілі юрби охочекомонних: досить було

тільки осавулам пройти по ринках і майданах усіх сіл та містечок і погукати на весь голос, ставши на воза: «Гей, ви, пивники, броварники! годі вам пиво варити, та валятися по запічках, та годувати своїм ситим тілом мух! Рушайте слави лицарської й честі добувати! Ви, плугатарі, гречкосії, чабани, баболюби! годі вам за плугом ходити, та бруднити в землі свої жовті чоботи, та підкочуватись до жінок і губити силу лицарську! Час добувати козацької слави!»

І слова ці були, як іскри, що падали на сухе дерево. Плугатар ламав свого плуга, броварі й пивовари кидали свої кадовби й розбивали бочки, ремісник і крамар слав до біса і ремесло й крамницю, бив горшки в хаті. І все, що тільки тепер було, сідало на коня. Одне слово, руська вдача дістала тут могутній, широкий розмах, дужий вияв.

Тарас був один з корінних, старих полковників: весь був він створений для бойової тривоги й відзначався грубою щирістю своєї вдачі. Тоді вплив Польщі починав уже позначатися на руському дворянстві. Багато хто переймав уже польські звичаї, заводив розкоші, пишних слуг, соколів, ловчих, обіди, двори. Тарасові було це не до вподоби. Він любив просте життя козаків і пересварився з тими своїми товаришами, що схилялися на варшавський бік, називаючи їх холопами польських панів. Вічно невгамовний, він вважав себе законним оборонцем православ'я. Самоправно входив у села, де тільки скаржились на утиски орендарів та на додачу нового мита з диму. Сам зі своїми козаками чинив над ними розправу і поклав собі за правило, що в трьох випадках завжди слід узятися за шаблю, а саме: коли комісари не поступилися в чомусь старшинам і стояли перед ними в шапках; коли знущалися з православ'я й не шанували звичаю предків і, нарешті, коли вороги були бусурмени і турки, проти яких він вважав дозволеним у кожному випадку підняти зброю во славу християнства. Тепер він тішив себе заздалегідь думкою, як він з'явиться з двома синами своїми на Січ і скаже: «Ось погляньте, яких я молодців привів до вас!»; як покаже їх усім старим, загартованим у боях, товаришам; як подивиться на перші подвиги їх у військовій науці та бенкетуванні, яке вважав теж за одне з головних достоїнств лицаря. Він спочатку хотів був вирядити їх самих. Та коли побачив їх свіжість, рослість, могутню тілесну красу, спалахнув вояцький дух його, і він другого ж дня вирішив їхати з ними сам, хоч необхідністю цього була єдина тільки вперта воля. Він уже клопотався і давав накази, вибирав коней і збрую для молодих синів, навідувався й до стайні, і до комор, відібрав слуг, що мали завтра з ними їхати. Осавулові Товкачу

передав свою владу разом з твердим наказом прибути зразу ж з усім полком, як тільки він подасть із Січі яку-небудь вість. Хоч він був і напідпитку, і в голові ще бродив хміль, одначе не забув нічого. Навіть дав наказ напоїти коней та насипати їм у ясла добірної й кращої пшениці, і прийшов зморений від своїх турбот.

— Ну, діти, тепер треба спати, а завтра будемо робити те, що Бог дасть. Та не стели нам постелі! Нам не потрібна постіль. Ми будемо спати надворі.

Ніч ще тільки що оповила небо, але Бульба завжди лягав рано. Він розлігся на килимі, укрився баранячим кожухом, бо повітря вночі було холодне, та й Бульба любив укритися тепліше, коли був дома. Він скоро захропів, а за ним і весь двір; все, що лежало по різних його кутках, захропло й заспівало; найперше заснув сторож, бо більше від усіх напився задля приїзду паничів. Сама бідна мати не спала. Вона припала до узголів'я любих синів своїх, що лежали рядом; вона розчісувала гребінцем їх молоді, безладно покошлані кучері й змочувала їх слізьми; вона дивилася на них уся, дивилася всіма почуттями, вся перетворилася в один зір і не могла надивитися. Вона вигодувала їх власною груддю; вона зростила, виплекала їх — і тільки на одну мить бачить їх перед собою. «Сини мої, сини мої милі! що буде з вами? що жде вас?» — казала вона, і сльози спинилися в зморшках, які змінили прекрасне колись її обличчя. Справді, вона була гідна жалю, як усяка жінка тих молодецьких часів. Вона мить тільки жила коханням, тільки в перший пал любощів, у перший пал молодості, і вже суворий спокусник її покидав її для шаблі, для товаришів, для бенкетування. Вона бачила чоловіка на рік два, три дні, і потім кілька літ про нього не бувало й чутки. Та й коли бачилася з ним, коли вони жили разом, що за життя її було? Вона терпіла наруги, навіть побої; вона бачила пестощі, приділювані тільки з милості; вона була якась чудна істота в цьому зборищі безжонних лицарів, на яких розгульне Запорожжя накидало суворий колорит свій. Молодість без утіхи майнула перед нею, і її прекрасні свіжі щоки й перса без поцілунків одцвіли і вкрилися передчасними зморшками. Вся любов, всі почуття, все, що є ніжного й пристрасного в жінці, все обернулося в неї на саме материнське почуття. Вона із запалом, з пристрастю, з слізьми, як степова чайка, вилася над своїми дітьми. Її синів, її любих синів беруть від неї, беруть на те, щоб не побачити їх ніколи! Хто знає, може, в першім бою татарин постинає їм голови, і вона не буде знати, де лежать покинуті тіла їх, які розклює хижий подорожній птах, і за кожну частинку яких, за кожну краплю крові вона відда-

ла б усе. Ридаючи, дивилася вона їм в очі, коли всемогутній сон починав уже склепляти їх, і думала: «А може, Бульба, прокинувшись, відкладе днів на два від'їзд; може, він задумав через те так скоро їхати, що багато випив».

Місяць з високості неба давно вже осявав весь двір, повний поснулих, густу купу верб і високий бур'ян, в якому потонув частокіл, що оточував двір. Вона все сиділа в головах любих синів своїх, ні на хвилину не зводила з них очей своїх і не думала про сон. Уже коні, чуючи світанок, всі полягали на траву й перестали їсти; верхнє листя верб почало шелестіти, і помалу лепетливий струмок спустився по ньому до самого низу. Вона просиділа до самого світанку, зовсім не була втомлена і в душі бажала, щоб ніч протяглась якомога довше. Зі степу донеслося дзвінке іржання лошати; червоні смуги ясно блиснули на небі. Бульба раптом прокинувся й схопився. Він дуже добре пам'ятав усе, що наказував учора.

— Ну, хлопці, годі спати! Пора, пора! Напійте коней. А де стара? — (Так він звичайно називав жінку свою). — Швидше, стара, готуй нам їсти: путь стелеться велика!

Бідна старенька, позбавлена останньої надії, сумно подибала в хату. Тимчасом як вона з слізьми готувала все, що треба, до сніданку, Бульба роздавав свої накази, порався в стайні і сам вибирав для дітей своїх найкраще вбрання. Бурсаки враз змінилися: на них з'явились замість старих забруднених чобіт сап'янові червоні зі срібними підковами; шаровари, завширшки як Чорне море, з тисяччю складок та із зборами, перетяглися золотим очкуром; до очкура причеплені були довгі ремінці, з китицями та іншими брязкотельцями, для люльки. Жупан червоного кольору, сукна яскравого, як огонь, підперезався узорчатим поясом; карбовані турецькі пістолі були засунуті за пояс; шабля брязкала по їх ногах. Їх обличчя, ще мало загорілі, здавалося, покращали й побілішали; молоді чорні вуса тепер якось яскравіше відтіняли білість їх і здоровий могутній цвіт молодості; вони були гарні під чорними смушевими шапками із золотим верхом. Бідна мати! Вона, як побачила їх, і слова не могла промовити, і сльози спинилися в очах її.

— Ну, сини, все готове! нема чого баритися! — промовив нарешті Бульба. — Тепер, за звичаєм християнським, треба перед дорогою всім сісти.

Всі посідали, навіть і хлопці, що стояли шанобливо коло дверей.

— Тепер благослови, мати, дітей своїх! — сказав Бульба, — моли Бога, щоб вони воювали хоробро, боронили б завжди честь ли-

царську, щоб стояли завжди за віру Христову, а як ні — нехай краще пропадуть, щоб і духу їх не було на світі. Підійдіть, діти, до матері: молитва материна і на воді і на землі рятує.

Мати, слабка, як мати, обняла їх, вийняла два невеличкі образки, наділа їм, ридаючи, на шию.

— Нехай боронить вас... Божа Мати... Не забувайте, синки, матір вашу... пришліть хоч вісточку про себе... — Далі вона не могла говорити.

— Ну, ходімо, діти! — сказав Бульба.

Біля ґанку стояли осідлані коні. Бульба скочив на свого Чорта, що скажено рвонувся, почувши на собі двадцятипудовий тягар, бо Тарас був надзвичайно важкий і товстий.

Коли побачила мати, що вже й сини її посідали на коней, вона кинулася до меншого, в рисах обличчя якого виявлялося більше якоїсь ніжності; вона схопила його за стремено, вона припала до сідла і, з розпачем в усіх рисах, не випускала його з рук своїх. Два дужих козаки взяли її обережно й занесли в хату. Та коли виїхали вони за ворота, з усією легкістю дикої кози, невідповідною до її літ, вибігла вона за ворота, з незбагненною силою спинила коня й обняла одного з них з якоюсь несамовитою, безтямною палкістю; її знов одвели.

Молоді козаки їхали смутно й стримували сльози, боячись батька свого, що й сам був теж трохи збентежений, хоч намагався того не виявляти. День був сірий; зелень виблискувала яскраво; птахи щебетали якось безладно. Вони, проїхавши, оглянулись назад: хутір їх начебто пішов у землю, тільки видно було над землею два димарі скромного їх будиночка та верхи дерев, по сучках яких вони лазили, як білки; один тільки далекий луг ще стелився перед ними, — той луг, що по ньому вони могли пригадати всю історію життя, від літ, коли качалися по росяній траві його, до літ, коли ждали в ньому чорнобриву козачку, яка боязко летіла через нього своїми свіжими, бистрими ніжками. Ось уже самий тільки журавель над криницею з прив'язаним угорі колесом з воза самотньо стирчить у небі; уже рівнина, що вони проїхали, здається здаля горою і все собою закрила. Прощайте і дитинство, й ігри, і все, і все!

II

Всі три вершники їхали мовчки. Старий Тарас думав про давнє: перед ним проходила його молодість, його літа, його минулі літа, по яких завжди плаче козак, який хотів би, щоб усе життя йо-

го було молодістю. Він думав про те, кого він зустріне на Січі зі своїх колишніх товаришів. Він лічив, хто вже помер, хто живий ще. Сльоза тихо круглилася на його зіниці, і посивіла голова його сумно похнюпилась.

Сини його поринули в інші думки. Але треба сказати більше про синів його. Їх віддали на дванадцятім році до Київської академії, бо вся поважна старшина того часу вважала за необхідне дати виховання своїм дітям, хоч робилося це для того, щоб потім зовсім забути його. Вони тоді були, як усі, хто вступав до бурси, дикі, виховані на волі, і там уже вони звичайно трохи шліфувалися та набирали чогось спільного, що робило їх схожими один на одного. Старший, Остап, почав з того свій шлях, що першого ще року втік. Його завернули, відшмагали тяжко й посадили за книжку. Чотири рази закопував він свого букваря в землю, і чотири рази, вибивши його немилосердно, купували йому нового. Та, безперечно, він би зробив те саме і вп'яте, якби батько не дав йому урочистої обіцянки продержати його в монастирських служках цілих двадцять років і не заприсягнувся наперед, що він не побачить Запорожжя повік, якщо не вивчиться в академії всіх наук. Цікаво, що це говорив той самий Тарас Бульба, який лаяв усю вченість і радив, як ми вже бачили, дітям зовсім не цікавитися нею. З того часу Остап почав з надзвичайною старанністю сидіти за нудною книжкою й незабаром став поряд з кращими. Тодішній спосіб навчання страшенно розбігався з життям: оті схоластичні, граматичні, риторичні й логічні тонкощі зовсім не торкалися часу, ніколи не застосовувалися й не повторювалися в житті. Ні до чого не могли застосувати вони свого знання, хоч би навіть і менш схоластичного. Самі тодішні вчені більше ніж хто були неуки, бо зовсім були далекі від досвіду. А до того цей республіканський лад бурси, ця сила-силенна молодих, дужих, здорових людей, — все це повинно було спонукати їх до діяльності зовсім поза їхньою шкільною наукою. Іноді погане харчування, іноді часті покарання голодом, іноді численні потреби, що виникали в свіжому, здоровому, міцному юнакові, все це, з'єднавшись, породжувало в них ту заповзятливість, яка потім розвивалася на Запорожжі. Голодна бурса гасала вулицями Києва й примушувала всіх бути обачними. Перекупки, сидячи на базарі, завжди затуляли руками своїми пироги, бублики, насіння гарбузове, як орлиці дітей своїх, коли тільки помічали де прохожого бурсака. Консул, що повинен був з обов'язку свого наглядати за підлеглими йому товаришами, мав такі страшні кишені в своїх ша-

роварах, що міг умістити туди всю крамницю перекупки, яка б заґавилась. Ця бурса становила зовсім окремий світ: до кола вищого, яке складалося з польських та руських дворян, їх не допускали. Сам воєвода, Адам Кисіль, незважаючи на те, що він покровительствував академії, не вводив їх до вищого товариства і наказував тримати їх суворіше. А втім, настанова ця була зовсім зайва, бо ректор і професори-ченці не жаліли лози й канчуків, і часто ліктори з їх наказу шмагали своїх консулів так немилосердно, що ті кілька тижнів чухали свої шаровари. Багатьом з них це було зовсім нічого і здавалося мало чим міцнішим від доброї горілки з перцем; іншим, нарешті, дуже набридали такі безнастанні припарки, і вони тікали на Запорожжя, коли вміли знайти шлях та коли їх не перехоплювали на дорозі. Остап Бульба, хоч почав дуже старанно вчитися логіки і навіть богослов'я, ніяк не уникав невблаганних різок. Природна річ, що все це мусило якось вплинути на характер і надати йому твердості, якою завжди відзначались козаки. Остапа вважали завжди одним з найкращих товаришів. Він рідко верховодив іншими в зухвалих витівках — обнести чужий садок чи город, та зате він був завжди одним з перших, що підходили під прапор заповзятливого бурсака, і ніколи, ні в якому разі, не виказував своїх товаришів. Ніякі канчуки й різки не могли примусити його це зробити. Був він суворий до інших спокус, крім війни та веселої гульні; принаймні ніколи майже про інше не думав. Він був прямодушний з рівними. Він був добрий у такій мірі, в якій тільки можна було бути з такою вдачею і в тодішній час. Його щиро зворушили сльози бідної матері, і тільки це його бентежило й примушувало задумливо схилити голову.

Менший брат його, Андрій, мав почуття трохи живіші і якось більш розвинені. Учився він охочіше і без напруження, з яким звичайно береться до науки важка й сильна вдача. Він був винахідливіший, ніж його брат; частіше бував верховодою в досить небезпечних витівках, і часом, з допомогою винахідливого розуму свого, вмів викручуватися від кари, тоді як брат його, Остап, облишивши всяке старання, скидав з себе свитку й лягав долі, зовсім не думаючи про те, щоб просити помилування. Він теж кипів жадобою подвигу, але разом з тим душа його була приступна й для інших почуттів. Потреба кохання спалахнула в ньому гостро, коли він перейшов за вісімнадцять років. Жінка частіше почала уявлятися в гарячих мріях його; він, слухаючи філософські диспути, бачив її кожну мить, свіжу, чорнооку, ніжну. Перед ним без упину мелька-

ли її сліпучо-білі пругкі перса, ніжна, прекрасна, вся оголена рука; саме вбрання, що облипало її дівочі і разом могутні члени, дихало в мріях його якимсь несказанним любострастям. Він старанно приховував від своїх товаришів ці пориви пристрасної юнацької душі, бо в тодішній вік соромно і безчесно було думати козакові про жінку й кохання, не скуштувавши битви. Взагалі за останні роки він рідше бував верховодою якої-небудь ватаги, але частіше блукав один де-небудь у самотньому закутку Києва, затопленому у вишневих садах, серед низеньких домиків, що принадно визирали на вулицю. Інколи він забирався й на вулицю аристократів у теперішньому старому Києві, де жили малоросійські й польські дворяни, і де доми були побудовані з деякою вигадливістю. Одного разу, коли він заґавився, майже наїхав на нього ридван якогось польського пана, і візник з престрашними вусами, що сидів на козлах, оперезав його досить старанно бичем. Молодий бурсак скипів: з шаленою сміливістю ухопився він могутньою рукою своєю за заднє колесо й спинив ридван. Та кучер, побоюючись прочухана, стьобнув по конях, вони рвонули — і Андрій, на щастя, встигши одсмикнути руку, гупнувся на землю просто обличчям у болото. Надзвичайно дзвінкий і гармонійний сміх розлягся над ним. Він підвів очі й побачив коло вікна красуню, якої ще не бачив зроду: чорнооку й білу, як сніг, осяяний вранішнім рум'янцем сонця. Вона сміялася від усієї душі, і сміх надавав блискучої сили її сліпучій красі. Він оторопів. Він дивився на неї зовсім розгубившись, неуважно обтираючи з обличчя свого болото і ще більше замазуючись. Хто б вона була, ця красуня? Він хотів був дізнатися від двірні, що купою, в багатих убраннях, стояла за ворітьми, оточивши молодого бандуриста, який грав. Та двірня зняла сміх, побачивши його замазану пику, і не удостоїла його відповіддю. Нарешті, він дізнався, що це була дочка ковенського воєводи, що прибув на якийсь час до Києва. Наступної ж ночі, з властивою самим бурсакам зухвалістю, він проліз через частокіл до саду, виліз на дерево, що розкидалося гіллям аж на дах дому; з дерева переліз він на дах і через димар каміна пробрався просто в опочивальню красуні, яка в той час сиділа перед свічкою й виймала з вух свої дорогі сережки. Прекрасна полячка так злякалася, побачивши раптом перед собою незнайомого чоловіка, що не могла вимовити й слова; та коли помітила, що бурсак стояв, опустивши очі й не сміючи від ніяковості й ворухнути рукою, коли впізнала в ньому того самого, що гупнувся перед її очима на вулиці, сміх знову опанував її.

До того ж в рисах Андрійових нічого не було страшного: він був дуже гарний із себе. Вона від душі сміялась і довго потішалася з нього. Красуня була легковажна, як полячка, але очі її, очі чудові, пронизливо-ясні, кидали погляд довгий, як постійність. Бурсак не міг поворухнути рукою і був зв'язаний, як у мішку, коли дочка воєводи сміливо підійшла до нього, наділа йому на голову свою блискучу діадему, почепила на губи йому сережки й накинула на нього мереживну прозору шемізетку з фестонами, гаптованими золотом. Вона чепурила його і робила з ним тисячу всяких дурощів, з розв'язністю дитини, якою відзначаються легковажні полячки і яка нагнала на бідного бурсака ще більше збентеження. Він являв собою кумедну фігуру, роззявивши рота й дивлячись нерухомо в її сліпучі очі. Стукіт, що почувся в цей час коло дверей, злякав її. Вона звеліла йому сховатися під ліжко і, як тільки тривога минула, гукнула свою покоївку, полонену татарку, і наказала їй обережно вивести його в сад і звідти вирядити через огорожу. Та цим разом бурсак наш не так щасливо перебрався через огорожу: сторож, прокинувшись, добре-таки вдарив його по ногах, а двірня, збігшись, довго лупцювала його вже на вулиці, поки бистрі ноги не врятували його. Після цього проходити повз дім було дуже небезпечно, бо двірня у воєводи була дуже численна. Він зустрів її ще раз у костьолі: вона помітила його й дуже мило усміхнулась, як давньому знайомому. Він бачив її мимохідь ще один раз, і після цього воєвода ковенський незабаром виїхав, і замість прекрасної чорноокої полячки виглядало з вікон якесь товсте обличчя. Ось про що думав Андрій, звісивши голову і втупивши очі в гриву коня свого.

А тим часом степ давно вже взяв їх усіх у свої зелені обійми, і висока трава, обступивши, сховала їх, і тільки самі козачі чорні шапки мелькали між її колоссям.

— Е, е, е! що ж це ви, хлопці, так притихли? — сказав нарешті Бульба, вийшовши із своєї задуми. — Начебто які-небудь ченці! Ну, разом, разом! Всі думки до дідька! Беріть у зуби люльки та закуримо, та пришпоримо коней, та помчимо так, щоб і птах не догнав нас!

І козаки, понагинавшись до коней, зникли в траві. Вже й чорних шапок стало не видно; самий тільки струмок полеглої трави показував слід їх бистрого гону.

Сонце виглянуло давно на розчищеному небі і живущим теплодайним світлом своїм облило степ. Все, що смутного й сонного було на душі в козаків, вмить злетіло; серця їх стрепенулись, як птахи.

Степ що далі, то ставав прекрасніший. Тоді увесь південь, увесь той простір, що становить теперішню Новоросію, до самого Чорного моря, був зеленою, незайманою пустинею. Ніколи плуг не проходив по незмірних хвилях диких рослин. Самі тільки коні, ховаючись у них, як у лісі, толочили їх. Нічого в природі не могло бути кращого за них. Вся поверхня землі являла собою зелено-золотий океан, по якому бризнули мільйони різних квітів. Крізь тонкі, високі стебла трави прозирали голубі, сині й лілові волошки; жовтий дрок вискакував догори своєю пірамідальною верхівкою; біла кашка зонтикоподібними шапками рябіла на поверхні; занесений бозна-звідки колос пшениці наливався в гущині. Біля тонкого їх коріння шмигали куропатки, витягши свої шиї. Повітря було сповнене тисяччю всяких пташиних свистів. У небі нерухомо стояли яструби, розпластавши свої крила і непорушно втупивши очі свої в траву. Крик табуна диких гусей, що сунув стороною, одгукувався бог знає в якому далекому озері. З трави здіймалася мірними помахами чайка і розкішно купалася в синіх хвилях повітря. Он вона зникла у високості й тільки миготить одною чорною цяткою! он вона перевернулася крильми і блиснула проти сонця!.. Дідько б вас забрав, степи, які ви хороші!..

Наші подорожні на кілька хвилин тільки зупинялись на обід, причому загін з десяти козаків, що їхав з ними, злазив з коней, одв'язував дерев'яні баклажки з горілкою та тикви, вживані замість посуду. Їли тільки хліб із салом чи коржі, пили тільки по одній чарці, єдино щоб підкріпитися, бо Тарас Бульба ніколи не дозволяв напиватися в дорозі, і продовжували далі путь до вечора. Увечері весь степ зовсім змінявся. Весь барвистий простір його охоплювався останнім яскравим відблиском сонця і поволі темнів так, що видно було, як тінь перебігала по ньому, і він ставав темно-зеленим; випари здіймалися густіше, кожна квітка, кожна травинка видихала амбру, і весь степ сповнювався пахощами. По небу, блакитнувато-темному, наче велетенським пензлем, наляпані були широкі смуги з рожевого золота; зрідка біліли клаптями легкі й прозорі хмарки, і найсвіжіший, чарівний, як морські хвилі, вітерець тихо гойдався на верхівках трави і ледве торкався щік. Вся музика, що звучала вдень, стихала й замінялася іншою. Рябі ховрашки вилазили з нір своїх, ставали на задні лапки й висвистували на весь степ. Сюрчання коників чулося дужче. Часом чути було з якого-небудь самотнього озера крик лебедя, що сріблом відгукувався в повітрі. Подорожні, спинившись серед полів, вибирали

ночівлю, розкладали багаття й ставили на нього казан, в якому варили собі куліш; пара здіймалась і скісно диміла на повітрі. Повечерявши, козаки лягали спати, пустивши по траві спутаних коней своїх. Вони розкидалися на свитках. На них просто дивилися нічні зорі. Вони чули своїм вухом весь незчисленний світ комах, яких повно було в траві, весь їх тріск, свист, стрекотіння, все це звучно лунало серед ночі, очищалося в свіжому нічному повітрі і доходило до слуху гармонійним. А коли ж хто з них підводився і вставав на часинку, то йому здавався степ засіяним блискучими іскрами світляної черви. Іноді нічне небо в різних місцях освітлювалось далекою загравою від випалюваного по лугах та річках сухого очерету, і темний ключ лебедів, що летіли на північ, раптом освітлювався срібно-рожевим світлом, і тоді здавалося, що червоні хустки летіли по темному небу.

Подорожні їхали без будь-яких пригод. Ніде не траплялося їм дерев; все той самий безмежний, вільний, прекрасний степ. Часом тільки збоку синіли верхівки далекого лісу, що тягся по берегах Дніпра. Один тільки раз Тарас показав синам на маленьку цятку, що чорніла в далекій траві, сказавши: «Дивіться, діти, он мчить татарин!» Маленька голівка з вусами втупила здаля просто в них вузенькі очі свої, понюхала повітря, як гончий собака, і, як сарна, зникла, побачивши, що козаків було тринадцять чоловік. «Ану, діти, спробуйте наздогнати татарина!.. і не пробуйте — довіку не спіймаєте: в нього кінь прудкіший за мого Чорта». Одначе ж Бульба вжив застережних заходів, побоюючись схованої де-небудь засідки. Вони примчали до невеличкої річки, званої Татаркою, що вливається в Дніпро, кинулись у воду з кіньми своїми і довго пливли нею, щоб приховати свій слід, і тоді вже, вибравшись на берег, вони їхали далі.

Через три дні після цього вони були вже недалеко від місця, що було предметом їхньої подорожі. В повітрі раптом захолодало; вони відчули близькість Дніпра. Он він виблискує вдалині й темною смугою відділився від обрію. Він віяв холодними хвилями й стелився ближче, ближче й нарешті охопив половину всієї поверхні землі. Це було те місце Дніпра, де він, доти запертий порогами, брав-таки своє й шумів, як море, розлившись на волі; де кинуті в середину його острови витісняли його ще далі з берегів і хвилі його слалися широко по землі, не натрапляючи ні на скелі, ні на гори. Козаки позлазили з коней своїх, зійшли на пором і через три години плавання були вже коло берегів острова Хортиці, де була тоді Січ, що так часто міняла своє житло.

Купа людей сварилась на березі з перевізниками. Козаки підпопружили коней. Тарас споважнів, затягнув на собі міцніше пояс і гордо провів рукою по вусах. Молоді сини його теж оглянули себе з ніг до голови з якимсь страхом і невиразним задоволенням, і всі разом в'їхали в передмістя, що було за півверсти від Січі. При в'їзді їх оглушили п'ятдесят ковальських молотів, які били в двадцяти п'яти кузнях, укритих дерном і викопаних у землі. Могутні кожум'яки сиділи під дашками ґанків на вулиці й м'яли своїми дужими руками волячі шкури. Крамарі під ятками сиділи з купами кременів, кресалами й порохом. Вірменин порозвішував дорогі хустки. Татарин повертав на рожнах баранячі котки з тістом. Жид, виставивши вперед свою голову, цідив з бочки горілку. Та перший, хто трапився їм назустріч, це був запорожець, що спав на самій середині дороги, розкинувши руки й ноги. Тарас Бульба не міг не спинитися й не помилуватися з нього.

— Ех, як важно вивернувся! Ху ти, яка пишна фігура! — казав він, спинивши коня. Справді, це була картина досить смілива: запорожець, як лев, простягся на дорозі. Шаровари з червоного дорогого сукна були замазані дьогтем, щоб показати повну до них зневагу. Помилувавшись, Бульба пробирався далі тісною вулицею, що була захаращена майстровими, які тут таки справляли ремесло своє, та людьми всіх націй, що наповнювали це передмістя Січі, яке було схоже на ярмарок і одягало й годувало Січ, що вміла тільки гуляти та палити з рушниць.

Нарешті, вони минули передмістя й побачили кілька розкиданих куренів, укритих дерном, або, по-татарському, повстю. Біля деяких були гармати. Ніде не видно було огорожі або тих низеньких будиночків з піддашшями на низеньких дерев'яних стовпчиках, що були в передмісті. Невеликий вал та засіка, що їх зовсім ніхто не охороняв, свідчили про страшенну безтурботність. Кілька дужих запорожців, лежачи з люльками в зубах на самій дорозі, подивилися на них досить байдуже і не рушили з місця. Тарас обережно проїхав із синами поміж них, сказавши: «Здорові були, панове!» — «Здорові були й ви!» — відповідали запорожці. Скрізь по всьому полю мальовничими купами рябіли люди. Зі смаглявих облич видно було, що всі вони були загартовані в битвах, зазнали всяких знегод. Так ось вона, Січ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну! Подорожні виїхали на просторий майдан, де звичайно збиралася рада. На великій перекинутій бочці сидів запорожець без сорочки; він тримав

її в руках і поволі зашивав на ній діри. Їм знову перегородила дорогу ціла юрба музик, в середині якої витанцьовував молодий запорожець, заламавши чортом свою шапку і піднявши руки. Він кричав: «Шпаркіше грайте, музики! Не жалій тільки, Хомо, горілки православним християнам!» І Хома, з підбитим оком, міряв без ліку кожному, хто приставав до гурту, по величезному кухлю. Коло молодого запорожця четверо старих виробляли досить дрібно своїми ногами, кидалися, як вихор, вбік, мало не на голову музикам, і раптом, присівши, неслися навприсядки й били круто й міцно своїми срібними підковами твердо вбиту землю. Земля глухо гула на всю околицю, і в повітрі далеко лунали гопаки й тропаки, вибивані дзвінкими підковами чобіт. Та один жвавіше за всіх вигукував і летів слідом за іншими в танці. Чуприна маяла на вітрі, зовсім розхристані були дужі груди; теплий зимовий кожух був надітий у рукави, і піт градом лився з нього, як з відра. «Та скинь хоч кожуха! — сказав нарешті Тарас. — Бачиш як парить!» — «Не можна!» — гукав запорожець. — «А чого?» — «Не можна; в мене вже така натура: що скину, те проп'ю». А шапки вже давно не було на ньому, ні пояса на жупані, ні вишиваної хустки: все пішло, куди слід. Юрба дедалі росла; до танцюристів приставали інші, і не можна було бачити без внутрішнього зворушення, як усе вибивало танець, найвільніший, найнесамовитіший, який тільки бачив коли-небудь світ і який, за його могутніми творцями, названо козачком.

— Ех, якби не кінь! — гукнув Тарас, — пішов би, далебі, пішов би сам у танець. — А тим часом у юрбі стали зустрічатися й поважні, шановані за заслуги всією Січчю сиві, старі чуби, що не раз бували старшинами. Тарас незабаром зустрів безліч знайомих облич. Остап та Андрій тільки й чули привітання: «А, це ти, Печерице! Здоров, Козолупе!» — «Звідки Бог несе тебе, Тарасе?» — «Ти як сюди зайшов, Долото?» — «Здоров, Кирдюг! Здоров, Густий! Чи думав я бачити тебе, Ремінь!» І витязі, що зібралися з усього розгульного світу Східної Росії, цілувалися один з одним, і тут почалися розпитування: «А як Касян? Як Бородавка? Як Колопер? Як Підситок?» І чув тільки у відповідь Бульба, що Бородавку повішено в Толопані, що з Колопера здерли шкуру під Кизикирменом, що Підситкову голову посолено в бочці й відіслано в самий Царгород. Похилив голову старий Бульба і в роздумі говорив: «Добрі були козаки!»

III

Вже з тиждень Тарас Бульба жив із синами своїми на Січі. Остап та Андрій мало цікавились військовою школою. Січ не любила завантажувати себе військовими вправами й гаяти час; юнацтво виховувалося й освічувалося в ній самим досвідом, в самому розпалі битв, які через те майже не припинялися. А в перервах козакам нудно було братися за вивчення якої-небудь дисципліни, крім хіба стрільби в ціль та зрідка кінських перегонів і гонитви за звіром по степах і лугах; весь інший час ішов на гульбу — ознака широкого розмаху душевної волі.

Вся Січ становила собою незвичайне явище. Це було якесь безперервне бенкетування, бал, що почався галасливо і згубив кінець свій. Дехто ремісникував, інші держали крамнички й торгували; але більша частина гуляла з ранку до вечора, якщо в кишенях бряжчала можливість і здобуте добро не перейшло ще в руки крамарів та шинкарів. Це загальне бенкетування мало в собі щось чарівниче. Воно не було якимсь збіговищем гультяїв, що напивалися з горя, а було просто якимсь шаленим розгуллям веселощів. Кожний, приходячи сюди, забував і кидав усе, що доти його цікавило. Він, можна сказати, плював на своє минуле й безжурно віддавався волі й товариству таких же, як сам, що не мали ні рідні, ні кутка, ні сім'ї, крім вільного неба й вічного бенкету душі своєї. Це створювало ту шалену веселість, що не могла б народитися ні з якого іншого джерела.

Розповіді й балачки серед юрби, яка ліниво відпочивала на землі, часто були такі смішні й дихали такою силою живого оповідання, що треба було мати всю холоднокровну зовнішність запорожця, щоб зберегти увесь час застиглий вираз облич, не моргнувши навіть вусом, — різка риса, якою відрізняється й досі від інших братів своїх південний росіянин. Веселість була п'яна, гомінка, але при цьому це не був чорний шинок, де понуро спотворюючими веселощами туманить себе людина; це було тісне коло шкільних товаришів. Різниця була тільки та, що замість сидіння за указкою й пошлих тлумачень учителя, вони вчиняли наскок на п'яти тисячах коней; замість лугу, де грають у м'яча, у них були невартовані, відкриті кордони, з-за яких татарин витикав бистру свою голову, і нерухомо, суворо дивився турок у зеленій чалмі своїй. Різниця та, що замість насильної волі, яка з'єднувала їх у школі, вони самі покинули батьків і матерів та повтікали з батьківських домівок; що тут були ті, в кого вже крутився коло шиї мотуз і хто замість блідої

смерті побачив життя, і життя в усьому розгулі; що тут були ті, хто з благородного звичаю не міг втримати в кишені своїй копійки; що тут були ті, хто до цього часу червінця вважав за багатство, у кого з ласки орендарів-жидів кишені можна було вивернути, зовсім не боячись що-небудь витрусити. Тут були всі бурсаки, що не витерпіли академічної лози і не винесли з школи жодної букви; та разом з ними тут були й ті, які знали, що таке Горацій, Цицерон і Римська республіка. Тут було багато тих офіцерів, які потім відзначилися в королівському війську; тут було безліч досвідчених партизанів, які мали благородне переконання мислити, що однаково, де воювати, аби тільки воювати, бо непристойно благородній людині бути без битви. Багато було й таких, які прийшли на Січ з тим, щоб потім сказати, що вони були на Січі і вже загартовані лицарі. Та кого тут не було? Ця чудна республіка була саме потребою того часу. Охочі до воїнського життя, до золотих кубків, пишної парчі, дукатів і реалів повсякчас могли знайти собі тут роботу. Самі тільки обожнювачі жінок не могли знайти тут нічого, бо навіть на передмісті Січі не сміла показуватися жодна жінка.

Остапові й Андрієві здалося надзвичайно дивним, що при них вже приходила на Січ сила народу, і хоч би хто-небудь спитав їх: звідки вони, хто вони і як їх звуть. Вони приходили сюди, нібито поверталися до своєї власної домівки, звідки тільки за годину перед тим вийшли. Прибулий з'являвся тільки до кошового, який звичайно казав:

— Здоров будь! Що, в Христа віруєш?

— Вірую! — відповідав прибулий.

— І в Тройцю Святу віруєш?

— Вірую!

— І до церкви ходиш?

— Ходжу.

— Ану, перехрестись!

Прибулий хрестився.

— Ну, добре! — відповідав кошовий, — іди ж до котрого сам знаєш куреня.

На цьому кінчалася вся церемонія. І вся Січ молилася в одній церкві й готова була боронити її до останньої краплі крові, хоч і чути не хотіла про піст та здержливість. Тільки спонукувані сильною корисливістю жиди, вірмени й татари насмілювалися жити й торгувати на передмісті, бо запорожці ніколи не любили торгуватися, а скільки рука вийняла з кишені грошей, стільки й платили. А втім, доля цих корисливих крамарів була дуже жалюгідна. Вони

схожі були на тих, що селилися біля підніжжя Везувію, бо як тільки в запорожців не ставало грошей, то козаки розбивали їхні крамнички й брали завжди задарма.

Січ складалася з шістдесяти з чимось куренів, що дуже схожі були на окремі незалежні республіки, а ще більше були схожі на школу й бурсу дітей, які живуть на всьому готовому. Ніхто ні про що не дбав і не тримав нічого при собі. Все було на руках у курінного отамана, що за це звичайно звався батьком. У нього були на руках гроші, одежа, весь харч, саламаха, каша і навіть паливо; йому віддавали гроші на схов. Часто виникала сварка між куренями, тоді справа ту ж мить доходила до бійки. Курені висипали на майдан і кулаками трощили один одному боки, поки одні подужували нарешті й брали гору, а тоді починалася гульня. Отака була та Січ, що мала стільки принад для молодих людей.

Остап і Андрій кинулися з усією палкістю юнаків у це розгульне море й забули вмить і батьківську хату, і бурсу, і все, що хвилювало перше душу, і захопилися новим життям. Все цікавило їх: розгульні звичаї Січі й нескладна управа та закони, що здавалися їм іноді навіть занадто суворими в такій свавільній республіці. Коли козак прокрався, потяг яку-небудь дрібничку, це вважалося вже ганьбою для всього козацтва: його, як безчесного, прив'язували до ганебного стовпа і клали коло нього кия, яким кожен, хто проходив, мусив ударити його, аж поки таким способом не забивали його на смерть. Боржника, що не сплачував, приковували ланцюгом до гармати, де й повинен був він сидіти доти, доки хто-небудь із товаришів вирішить викупити його, заплативши за нього борг. Але найбільше справила враження на Андрія страшна кара, визначена за смертовбивство. Тут-таки, при ньому, викопали яму, спустили туди живого убивця й на нього поставили труну з тілом ним убитого, а потім обох засипали землею. Довго потім ввижався йому страшний обряд кари, і все уявлявся цей живцем засипаний чоловік разом з жахливою труною.

Скоро обидва молоді козаки здобули собі добре ім'я серед козаків. Часто разом з іншими товаришами куреня, а інколи і з усім куренем та з сусідніми куренями виступали вони в степи полювати на незліченну силу всіх різноманітних степових птахів, оленів і кіз або ж виходили на озера, річки і протоки, відведені за жеребком кожному куреневі, закидати неводи і сіті й тягти багаті тоні на харч всьому своєму куреню. Хоч і не було тут науки, на якій випробовується козак, але вони вже стали помітними серед інших молодих щирою відвагою та тим, що їм щастило у всьому.

Метко і влучно стріляли в ціль, перепливали Дніпро проти течії — діло, за яке новака приймали урочисто в козацькі кола. Але старий Тарас готував іншу для них діяльність. Йому не до душі було таке гуляще життя — справжнього діла хотів він. Він усе придумував, як би підняти Січ на відважне діло, де можна було б розгулятися, як слід лицареві; нарешті, одного дня прийшов до кошового й сказав йому просто:

— Що, кошовий, час би погуляти запорожцям?

— Нема де погуляти, — відказав кошовий, вийнявши з рота маленьку люльку й сплюнувши набік.

— Як то нема де? Можна піти на Туреччину чи на Татарву.

— Не можна ні в Туреччину, ні в Татарву, — відказав кошовий, узявши знов спокійно в рот свою люльку.

— Як не можна?

— Так. Ми обіцяли султанові мир.

— Та він же бусурмен: і Бог і Святе Письмо велять бити бусурменів.

— Не маємо права. Коли б не присягали ще нашою вірою, то, може, і можна було б; а тепер ні, не можна.

— Як же не можна? Як же ти кажеш: не маємо права? Ось у мене двоє синів, обидва молоді хлопці. Ще й разу ні той, ні той не був на війні, а ти кажеш — не маємо права; а ти кажеш — не треба йти запорожцям.

— Ну, вже не слід так.

— То, виходить, слід, щоб пропадала марно козацька сила, щоб чоловік загинув, як собака, без доброго діла, щоб ні вітчизні, ні всьому християнству не було від нього ніякої користі? То навіщо ж ми живемо, на якого біса ми живемо, розтлумач ти мені це. Ти людина розумна, тебе недарма вибрали на кошового, розтлумач ти мені, навіщо ми живемо?

Кошовий не дав відповіді на це запитання. То був упертий козак. Він трохи помовчав і потім сказав:

— А війні все-таки не бути.

— То не бути війні? — спитав знову Тарас.

— Ні!

— То вже й думати про це годі?

— І думати про це годі.

«Стривай же ти, чортів крутій! — сказав собі Бульба, — ти в мене знатимеш!» І поклав тут-таки помститися кошовому.

Змовившись з тим та другим, запросив він усіх на випивку, і підпилі козаки, декілька чоловік, рушили просто на майдан, де

стояли прив'язані до стовпа літаври, б'ючи у які звичайно скликали на раду. Не знайшовши палиць, що були завжди в довбуша, схопили вони по поліну в руки і давай калатати ними. На вибивання перш за всіх прибіг довбуш, високий чоловік з одним тільки оком, незважаючи, однак, на те, страшенно заспаним.

— Хто сміє бити в літаври? — закричав він.

— Цить! бери свої палиці та й бий, коли тобі велять! — відповіли підпилі старшини.

Довбуш ту ж мить витяг з кишені палиці, які він узяв з собою, дуже добре знаючи кінець таким пригодам. Літаври гримнули, — і незабаром на майдан, як джмелі, стали збиратися чорні купи запорожців. Всі зібралися в коло, і після третього вибивання показалися нарешті старшини: кошовий з палицею в руці, ознакою його гідності, суддя з військовою печаткою, писар з каламарем і осавул з жезлом. Кошовий та старшини скинули шапки й поклонилися на всі боки козакам, що гордо стояли, взявшись руками в боки.

— Що значить цей збір? Чого хочете, панове? — сказав кошовий. Лайка та галас не дали йому говорити.

— Клади палицю! Клади, чортів сину, цю ж мить палицю! Не хочемо тебе більше! — гукали з юрби козаки.

Декотрі з тверезих куренів хотіли, як здавалося, опиратись; та курені, і п'яні і тверезі, пішли навкулачки. Крик і галас став загальним.

Кошовий хотів був говорити, але, відчуваючи, що розлючена, свавільна юрба може за це прибити його на смерть, що завжди майже буває в таких випадках, уклонився низенько, поклав палицю й зник у юрбі.

— Звелите, панове, і нам покласти клейноди? — сказали суддя, писар та осавул і ладналися тут-таки покласти каламар, військову печатку й жезл.

— Ні, ви зоставайтесь! — закричали з юрби, — нам треба було тільки прогнати кошового, бо він баба, а нам чоловік потрібен за кошового!

— Кого ж ви оберете тепер за кошового? — сказали старшини.

— Кукубенка обрати! — кричала частина.

— Не хочемо Кукубенка! — кричала інша. — Рано йому, ще молоко не обсохло!

— Шило нехай буде отаманом! — кричали одні.

— Шила посадити за кошового!

— В спину тобі шило! — лаючись, кричала юрба. — Що він за козак, коли прокрався, сучий син, як татарин. До дідька в мішок п'яницю Шила!

— Бородатого, Бородатого посадимо за кошового!

— Не хочемо Бородатого! До нечистої матері Бородатого!

— Кричіть Кирдюга! — шепнув Тарас Бульба декотрим.

— Кирдюга! Кирдюга! — кричала юрба, — Бородатого! Бородатого! Кирдюга! Кирдюга! Шила! До дідька з Шилом! Кирдюга!

Всі кандидати, почувши названими свої імена, зразу ж повиходили з юрби, щоб не дати ніякого приводу думати, ніби вони допомагали власною участю своєю у виборах.

— Кирдюга! Кирдюга! — лунало дужче за інші вигуки. — Бородатого!

Заходилися доводити діло кулаками, і Кирдюг переміг.

— Ідіть по Кирдюга! — загукали.

Чоловік з десять козаків тут-таки вийшли з юрби; деякі з них ледве держалися на ногах, — до такої міри встигли набратися, — і рушили прямо до Кирдюга оповістити йому про його обрання.

Кирдюг, хоч і дуже старий, але розумний козак, давно вже сидів у своєму курені і нібито ні про що й не відав, що діялося.

— Що, панове, чого вам треба? — спитав він.

— Іди, тебе обрали за кошового!..

— Змилуйтесь, панове! — сказав Кирдюг. — Де мені бути гідним такої честі! Де мені бути кошовим! Та в мене й розуму не вистачить займати таку посаду. Хіба нікого кращого не знайшлося на ціле військо?

— Іди ж, кажуть тобі! — кричали запорожці. Двоє з них схопили його під руки, і хоч як упирався він ногами, але таки притягли його нарешті на майдан, частуючи лайкою, підштовхуючи ззаду кулаками, стусанами та умовляючи. — Не огинайся ж, чортів сину! Приймай же честь, собако, коли тобі дають її!

Таким чином введено було Кирдюга в козацьке коло.

— Що, панове! — загукали на весь народ ті, що привели його. — Чи згодні ви, щоб цей козак був у нас за кошового?

— Всі згодні! — закричала юрба, і від крику довго гриміло все поле.

Один із старшин узяв палицю і підніс її новообраному кошовому. Кирдюг, за звичаєм, ту ж мить відмовився. Старшина підніс удруге. Кирдюг відмовився й вдруге, і потім уже, за третім разом, узяв палицю. Схвальний крик залунав по всій юрбі; і знов далеко загуло від козацького крику все поле. Тоді виступило з середини народу четверо найстаріших, сивоусих і сивочупринних козаків (занадто старих не було на Січі, бо ніхто із запорожців не вмирав своєю смертю) і, взявши кожен в руки землі, що на той час від не-

давнього дощу розмокла на болото, поклали її на голову йому. Мокра земля стекла з його голови, потекла по вусах і по щоках і все обличчя замазала йому болотом. Та Кирдюг стояв, не рухаючись з місця, і дякував козакам за виявлену честь.

Таким чином скінчилося галасливе обрання, якому не знати чи були такі раді інші, як радий був Бульба: цим він відомстив старому кошовому; до того ж Кирдюг був давній його товариш і бував в одних з ним сухопутних і морських походах, поділяючи знегоди й труднощі бойового життя. Юрба розійшлася тут-таки святкувати обрання, і почалася гульня, якої ще не бачили Остап і Андрій. Горілчані шинки всі були розбиті: мед, горілку й пиво забирали просто без грошей; шинкарі були вже раді й тому, що самі залишилися цілі. Вся ніч минула в криках і піснях, що славили подвиги. І місяць, зійшовши, довго ще бачив юрби музик, які проходили по вулицях з бандурами, турбанами, круглими балалайками, та церковних співаків, яких держали на Січі співати в церкві та славити запорозькі діла. Нарешті хміль і втома почали хилити міцні голови. І видно було, як то там, то в іншім місці падав на землю козак. Там двоє товаришів, обнявшись, розчулившись і навіть заплакавши, валилися разом на землю. Там гуртом укладалася ціла купа; там мостився інший, як би найкраще лягти, і лягав просто на дерев'яну колоду. Останній, що був наймiцніший, ще виводив якісь недоладні слова; нарешті й того підкосила хмільна сила, повалився й той — і заснула вся Січ.

IV

А другого дня Тарас Бульба вже радився з новим кошовим, як підняти запорожців на яке-небудь діло. Кошовий був розумний і хитрий козак, знав і вздовж і впоперек запорожців, і спочатку сказав був: «Не можна присяги переступити, ніяк не можна». А потім, помовчавши, додав: «Нічого, можна; присяги ми не переступимо, а так дещо придумаємо. Нехай тільки збереться народ, та не те, що з мого наказу, а просто своєю охотою. Ви вже знаєте, як це зробити. А ми зі старшинами ту ж мить і прибіжимо на майдан, ніби нічого не знаємо».

Не минуло й години після їх розмови, як уже вдарили в літаври. Знайшлися раптом і підпилі й нерозумні козаки. Мільйон козацьких шапок висипав раптом на майдан. Знявся гомін: «Хто?.. Навіщо?.. Для якого діла били збір?» Ніхто не відповідав. Нарешті в тому і в другому кінці стало чути: «От пропадає марно козацька

сила: нема війни!.. От старшини забайбачились зовсім, позапливали жиром очі!.. Немає, видно, правди на світі!» Інші козаки слухали спочатку, а тоді й самі стали казати: «А й справді нема ніякої правди на світі!» Старшини, здавалось, були вражені такою мовою. Нарешті, кошовий вийшов наперед і сказав:

— Дозвольте, панове запорожці, слово казати!

— Кажи!

— Ось про те тепер мова мовиться, панове добродійство, та ви, може, і самі краще це знаєте, що багато запорожців заборгувалися в шинки жидам і своїм братам стільки, що ніякий біс тепер і віри не йме. Далі знов-таки про те мова мовитиметься, що є багато таких хлопців, які ще і в очі не бачили, що таке війна, тоді як молодому козакові, — і самі знаєте, панове, — без війни не можна бути. Який і запорожець з нього, коли він ще й разу не бив бусурмена?

«Він добре говорить», — подумав Бульба.

— Не думайте, проте, панове, щоб я казав це до того, щоб зламати мир: Боже борони! Я тільки так це кажу. До того ж у нас храм Божий, гріх сказати що таке: ось скільки літ уже, як, з ласки Божої, стоїть Січ, а досі не те вже, щоб зокола церква, а навіть образи без ніяких прикрас. Хоч би срібну ризу догадався хто їм викувати! Вони тільки те й дістали, що відписали в духівниці деякі козаки; та й дар той був бідний, бо вони майже все пропили ще за життя свого. То я веду цю мову не до того, щоб почати війну з бусурменами: ми обіцяли султанові мир, і нам був би великий гріх, бо ми ж присягались по закону нашому.

«Що він плутає таке?» — сказав про себе Бульба.

— Еге, то воно бачите, панове, що війни не можна почати. Лицарська честь не велить. А за своїм малим розумом ось що я думаю: пустити з човнами самих молодих. Нехай трохи пошарпають береги Натолії. Як гадаєте, панове?

— Веди, веди всіх! — загукала з усіх боків юрба. — За віру готові накласти головами!

Кошовий злякався; він зовсім не хотів піднімати всього Запорожжя: розірвати мир йому здавалося в цьому разі ділом несправедливим.

— Дозвольте, панове, ще одно слово сказати?

— Годі! — закричали запорожці, — кращого не скажеш.

— Коли так, то хай буде так. Я слуга вашої волі. Це ж річ відома, та і з Писання знаємо, що голос народу — голос Божий. Вже розумніш того не можна придумати, що весь народ придумав.

Тільки ось що: вам відомо, панове, що султан не залишить без кари те задоволення, яким потішаться молодці. А ми тим часом були б напоготові, і сила в нас була б свіжа, і нікого б не побоялись. А як підемо всі, то й татарва може напасти: вони, турецькі собаки, в очі не кинуться і до господаря в хату не насміляться прийти, а ззаду вкусять за п'яти, та й боляче вкусять. Та як уже пішло на те, щоб казати правду, то в нас і човнів нема такого запасу, та й пороху не намелено стільки, щоб можна було всім рушати. А я, чого ж, я радий: я слуга вашої волі.

Хитрий отаман замовк. Купи почали перемовлятися, курінні отамани радитися; п'яних, на щастя, було небагато, і тому вирішили послухати розумної ради.

Зразу ж рушило кілька чоловік на той берег Дніпра до військової скарбниці, де, в неприступних схованках, під водою та в комишах, зберігалася військова казна і частина здобутої у ворога зброї. Інші всі кинулися до човнів оглядати їх та споряджати в дорогу. Вмить юрба народу вкрила берег. Кілька теслярів прийшли із сокирами в руках. Старі, засмаглі, широкоплечі, міцноногі запорожці, з сивиною у вусах і чорновусі, підкачавши шаровари, стояли по коліна у воді й стягали човни міцним канатом з берега. Інші тягали готові сухі колоди і всяке дерево. Там обшивали дошками човен; там, перевернувши його догори дном, шпаклювали й смолили; там прив'язували до боків деяких човнів, за козацьким звичаєм, в'язки довгого очерету, щоб не затопило човнів морською хвилею; там, далеко геть по всьому узбережжю порозкладали багаття й варили в мідних казанах смолу, щоб заливати судна. Бувалі та старі навчали молодих. Стукіт і робочий гомін здіймався навколо; весь коливався й рухався живий берег.

В цей час великий пором почав причалювати до берега. Купа людей, що стояла на ньому, ще здаля махала руками. То були козаки в обірваних свитках. Недоладне вбрання — в багатьох нічого не було, крім сорочки та коротенької люльки в зубах — свідчило, що вони або втекли від якогось лиха, або ж так загулялися, що прогуляли все, що було на тілі. З-поміж них вийшов і став попереду присадкуватий, плечистий козак, років п'ятдесяти. Він кричав і махав рукою дужче за усіх; та за стукотом і криками тих, що працювали, не було чути його слів.

— А з чим приїхали? — спитав кошовий, коли пором причалював до берега. Усі, що працювали, припинивши роботу й піднявши сокири та долота, перестали стукати й дивилися, чекаючи.

— З бідою! — кричав з порома присадкуватий козак.

— З якою?

— Дозвольте, панове запорожці, слово казати?

— Кажи.

— Чи, може, хочете зібрати раду?

— Кажи, ми всі тут.

Берег увесь стовпився в одну купу.

— А ви хіба нічого не чули про те, що діється на Гетьманщині?

— А що? — промовив один з курінних отаманів.

— Е! що? Видно, вам татарин заткнув клейтухом вуха, що ви нічого не чули.

— Та кажи ж, що там діється?

— А те діється, що й родились, і хрестились, а не бачили такого.

— Та кажи нам, що діється, сучий сину! — закричав один з юрби, як видно, втративши терпець.

— Такий час тепер настав, що вже церкви святі тепер не наші.

— Як не наші?

— Тепер у жидів вони в оренді. Якщо жидові наперед не заплатиш, то й обідні не можна правити.

— Та що ти верзеш?

— І коли розсучий жид не покладе значка нечистою своєю рукою на святій пасці, то й паски святити не можна.

— Бреше він, пани-брати, не може того бути, щоб нечистий жид та клав значок на святу паску!

— Слухайте!.. ще не те розкажу: і ксьондзи їздять тепер по всій Україні в таратайках. Та не те лихо, що в таратайках, а те лихо, що запрягають уже не коней, а просто православних християн. Слухайте! ще не те розкажу: уже, кажуть, жидівки шиють собі спідниці з попівських риз. Он які діла ведуться на Україні, панове! А ви тут сидите на Запорожжі та гуляєте, та, видно, татарин такого нагнав вам страху, що в вас уже ні очей, ні вух, — нічого нема, і ви не чуєте, що діється на світі.

— Стривай, стривай! — перебив кошовий, що досі стояв, втупивши очі в землю, як і всі запорожці, які у важливих справах ніколи не віддавалися першому пориву, а мовчали, і тим часом нишком збирали грізну силу обурення. — Стривай! і я скажу слово. А що ж ви, — так би й отак побив чорт вашого батька! — що ж ви робили самі? Хіба ж у вас шабель не було, чи що? Як же ви дозволили таке беззаконство?

— Е, як дозволили таке беззаконство! А спробували б ви, коли п’ятдесят тисяч було самих ляхів, та й — ніде правди діти — були теж собаки й поміж наших, вже пристали до їхньої віри.

– Стій не ворушись! Я тебе породив...

— А гетьман ваш, а полковники що робили?

— Наробили полковники такого діла, що не приведи Боже і нам нікому.

— Як?

— А так, що вже тепер гетьман, засмажений у мідному бику, лежить у Варшаві, а полковничі руки та голови розвозять по ярмарках на показ усьому народові. Ось чого наробили полковники!

Сколихнулася вся юрба. Спочатку на мить пробігла по всьому березі мовчанка, подібно до того, як буває перед лютою бурею, а тоді враз знявся гомін, і весь заговорив берег.

— Як, щоб жиди держали в оренді християнські церкви! Щоб ксьондзи запрягали в голоблі православних християн! Як, щоб дозволити такі муки на руській землі від проклятих недовірків! Щоб отаке чинили з полковниками і гетьманом! Та не буде ж цього, не буде!

Такі слова перелітали з кінця в кінець. Загомоніли запорожці й відчули свою силу. Тут уже не було хвилювань легковажного народу: хвилювалися все характери тяжкі й міцні, що не скоро розпалювалися, але, розпалившись, уперто й довго зберігали в собі внутрішній жар.

— Перевішати всю жидову! — пролунало з юрби. — Нехай же не шиють з попівських риз спідниць своїм жидівкам! Нехай же не ставлять значків на святих пасках! Перетопити їх усіх, поганців, у Дніпрі!

Слова ці, сказані кимсь із юрби, пролетіли блискавкою по всіх головах, і юрба ринула на передмістя з бажанням перерізати всіх жидів.

Бідні сини Ізраїля, втративши весь свій і без того слабкий дух, ховалися в порожніх горілчаних бочках, у печах і навіть залізали під спідниці своїх жидівок; та козаки скрізь їх знаходили.

— Ясновельможні пани! — кричав один, довготелесий і високий, як тичка, жид, висунувши з купи своїх товаришів жалюгідну свою пику, спотворену страхом. — Ясновельможні пани! Слово тільки дайте нам сказати, одне слово! Ми таке сповістимо вам, чого ще ніколи не чули, таке важливе, що й не можна сказати, яке важливе!

— Ну, нехай скажуть! — сказав Бульба, що завжди любив вислухати винуваченого.

— Ясні пани! — промовив жид. — Таких панів ще ніколи не бачено. Їй-богу, ніколи! Таких добрих, хороших і хоробрих не було ще на світі!.. — Голос його завмирав і тремтів від страху. — Як

можна, щоб ми думали про запорожців що-небудь негарне! Ті зовсім не наші, ті, що орендують на Україні! Їй-богу, не наші! То зовсім не жиди: то чортзна-що. То таке, що тільки поплювати на нього, та й кинути. Ось і вони скажуть те саме. Правда ж, Шльомо, або ти, Шмулю?

— Їй-богу, правда! — відповіли з натовпу Шльома і Шмуль у подертих ярмулках, обидва білі, як глина.

— Ми ніколи ще, — провадив далі високий жид, — не змовлялися з ворогом. А католиків ми й знати не хочемо: хай їм чорт присниться! Ми з запорожцями як брати рідні...

— Як? щоб запорожці були з вами брати? — промовив один з юрби. — Не діждете, прокляті жиди! В Дніпро їх, панове! Всіх потопити, поганців!

Ці слова були сигналом. Жидів розхапали по руках і почали жбурляти у хвилі. Жалібний крик розлігся з усіх боків, але суворі запорожці тільки сміялися, бачачи, як жидівські ноги у черевиках та панчохах метлялися в повітрі. Сердешний промовець, що накликав сам на свою шию лихо, вискочив з каптана, за який були його схопили, в самому строкатому і вузькому камзолі, схопив за ноги Бульбу і жалібним голосом благав:

— Великий пане, ясновельможний пане! я знав і брата вашого, покійного Дороша! Був вояка — окраса всього лицарства. Я йому вісімсот цехінів дав, коли треба було викупитися з полону у турків.

— Ти знав брата? — спитав Тарас.

— Їй-богу, знав! Великодушний був пан.

— А як тебе звати?

— Янкель.

— Добре, — сказав Тарас, і потім, подумавши, звернувся до козаків і промовив так. — Жида буде завжди час повісити, коли треба буде, а на сьогодні віддайте його мені. — Сказавши це, Тарас повів його до свого обозу, біля якого стояли козаки його. — Ну, лізь під воза, лежи там і не ворушись, а ви, братця, не випускайте жида.

Сказавши це, він подався на майдан, бо давно вже збиралась туди вся юрба. Всі кинули вмить берег та спорядження човнів, бо малося йти тепер у сухопутний, а не в морський похід, і не судна та козацькі чайки, — потрібні були вози й коні. Тепер уже всі хотіли в похід, і старі й молоді, всі за радою всієї старшини, курінних, кошового і з волі всього Запорозького Війська поклали йти просто на Польщу помститися за все зло й наругу над вірою й козацькою славою, набрати здобичі з міст, запалити по-

жежу по селах та хлібах і пустити далеко по степу про себе славу. Все тут-таки оперізувалось і озброювалось. Кошовий виріс на цілий аршин. Це вже не був той несміливий виконавець легковажних бажань вільного люду; це був необмежений повелитель. Це був деспот, що вмів тільки наказувати. Усі свавільні й розгульні лицарі струнко стояли в лавах, шанобливо похиливши голови, не сміючи звести очей, коли кошовий роздавав накази; роздавав він їх тихо, не викрикуючи й не кваплячись, а повільно, як старий і добре досвідчений у ділі козак, що не вперше здійснював розумно задумані подвиги.

— Обдивіться, всі обдивіться гарненько! — так казав він. — Посправляйте вози й мазниці, випробуйте зброю. Не набирайте багато із собою одежі: по сорочці та по двоє шароварів на козака, та по горщику саламахи й товченого проса — більше щоб і не було ні в кого. Про запас буде на возах усе, що треба. По парі коней щоб було в кожного козака. Та пар з двісті взяти волів, бо на переправах і багнистих місцях потрібні будуть воли. Та ладу додержуйте, панове, найбільше. Я знаю, є поміж вас такі, що тільки Бог пошле яку здобич, давай ту ж мить дерти китайку та дорогі оксамити собі на онучі. Киньте таку чортову звичку, геть кидайте всяке спідниччя, беріть саму тільки зброю, коли трапиться добра, та червінці, чи срібло, бо то річ укладиста і знадобиться у всякому випадку. Та ось вам, панове, наперед кажу: коли хто в поході нап'ється, то ніякого нема на нього суду: як собаку, за шияку звелю його присмикнути до обозу, хто б він не був, хоч би й найдобленіший козак з усього війська. Як собаку, буде застрелено його на місці й кинуто без похорону на клювання птахам, бо п'яниця в поході не заслуговує християнського похорону. Молоді, слухайтеся в усьому старих! Якщо черкне куля, чи дряпне шабля по голові або по чому-небудь іншому, не надавайте великої уваги такій справі. Розмішайте заряд пороху в чарці сивухи, духом випивайте, і все минеться — не буде й гарячки; а на рану, якщо вона не дуже велика, прикладіть просто землі, замісивши її перше слиною на долоні, то й присохне рана. Ну ж бо, до діла, до діла, хлопці, та не хапаючись, беріться до діла!

Так казав кошовий, і тільки-но скінчив він мову свою, всі козаки взялися ту ж мить до діла. Вся Січ витверезилася і ніде не можна було знайти жодного п'яного, начебто їх не було ніколи між козаками... Ті лагодили обіддя коліс та міняли осі у возах; ті зносили на вози мішки з провіантом, на інші звалювали зброю; ті

приганяли коней та волів. З усіх боків лунали тупіт коней, пробна стрілянина з рушниць, брязкіт шабель, бичаче ревіння, рипіння возів, що їх повертали, гомін і голосний крик та нокання. І незабаром далеко-далеко витягся козачий табір по всьому полю. І багато довелося б бігти тому, хто схотів би пробігти відстань від голови до хвоста його. В дерев'яній невеличкій церкві правив священик молебень, покропив усіх святою водою; всі цілували хрест. Коли рушив табір і потягся з Січі, всі запорожці повернули голови назад.

— Прощай, наша мати! — сказали всі майже в одно слово, — нехай же тебе боронить Бог від усякого нещастя!

Проїжджаючи через передмістя, Тарас Бульба побачив, що жидок його, Янкель, уже поставив якусь ятку з дашком і продавав кремені, протички, порох та всяке військове начиння, потрібне на дорогу, навіть калачі й хліб. «Який чортів жид!» — подумав про себе Тарас і, під'їхавши до нього, сказав:

— Дурню, чого ти тут сидиш? Хіба хочеш, щоб тебе застрелили, як горобця?

Янкель у відповідь на це підійшов до нього ближче і, зробивши знак обома руками, начебто хотів повідомити про щось таємниче, сказав:

— Нехай пан тільки мовчить та нікому не каже: між козацькими возами є один мій віз; я везу всякий потрібний запас для козаків і по дорозі приставлятиму всякий харч за таку дешеву ціну, за яку ще жоден жид не продавав. Їй-богу, так; їй-богу, так.

Здвигнув плечима Тарас Бульба, подивувався з меткої жидівської натури і від'їхав до табору.

V

Незабаром весь польський південний захід став жертвою страху. Скрізь пройшли чутки: «Запорожці! показалися запорожці!» Все, що могло рятуватись, рятувалося. Все знімалося з місця й розбігалося за звичаєм того безладного, дивовижно безтурботного віку, коли не зводили ні фортець, ні замків, а як попало ставила на час солом'яне житло своє людина. Вона думала: «Не витрачати ж на хату працю й гроші, коли й без того її знесе татарський наскок!» Все сполошилося: хто міняв воли і плуга на коня та рушницю і вирушав у полки; хто ховався, женучи худобу й забираючи, що тільки можна було забрати. Траплялись інколи дорогою й такі, що зустрічали (хоча й безуспішно) збройною рукою гостей, але більше було таких, які

тікали заздалегідь. Усі знали, що тяжко мати справу з цією загартованою постійними війнами юрбою, відомою під назвою Запорозького війська, яке і в свавільному безладі своєму зберігало лад, обдуманий для часу битви. Кінні їхали, не обтяжуючи й не підганяючи коней, піші йшли тверезо за возами, і весь табір посувався тільки ночами, відпочиваючи вдень і вибираючи для того пустирі, незалюднені місця та ліси, яких було тоді ще багато. Засилано було наперед лазутчиків та розвідувачів дізнаватися й вивідувати де, що й як. І часто в тих місцях, де найменше могли сподіватися їх, вони появлялися раптом, — і все тоді прощалося з життям. Пожежі охоплювали села; худобу й коней, яких не гнали з військом, вибивали тут-таки на місці. Здавалося, більше бенкетували вони, ніж здійснювали похід свій. Дибом стало б нині волосся від тих страшних пам'яток лютої напівдикої доби, які рознесли скрізь запорожці. Повбивані немовлята, відрізані груди в жінок, здерті шкіри з ніг по коліна у випущених на волю, — одно слово, повною мірою сплачували козаки колишні борги. Прелат одного монастиря, почувши про наближення їх, прислав від себе двох ченців сказати, що вони не так поводяться як слід; що між запорожцями й урядом стоїть згода; що вони порушують свій обов'язок щодо короля, а разом з тим і всяке народне право.

— Скажи єпископові від мене й від усіх запорожців, — сказав кошовий, — щоб він нічого не боявся: це козаки ще тільки запалюють та розкурюють свої люльки.

І незабаром величезне абатство оповилося всеруйнуючим полум'ям, і колосальні готичні вікна його суворо дивились крізь розбурхані хвилі вогню. Юрби ченців, жидів, жінок, тікаючи, раптом заповнили ті міста, де була хоч якась надія на гарнізон та міське рушення. Запізніла допомога з невеликих полків, яку часом висилав уряд, або не могла знайти їх, або ж лякалася й повертала при першій сутичці й втікала на бистрих конях своїх. Траплялося, що багато воєначальників королівських, які перемагали до того часу в попередніх битвах, зважувалися, об'єднавши свої сили, стати грудьми проти запорожців. І ось тут найбільше випробовували себе молоді козаки, що цуралися грабіжництва, користі й безсилого ворога, а палали бажанням показати себе перед старими, помірятися сам на сам з метким і чванливим ляхом, який красувався на гордовитому коні, в опанчі з рукавами, що літали на вітрі. Потішна була наука. Багато вже вони здобули собі кінської збруї, дорогих шабель та рушниць. За один місяць змужніли й зовсім переродилися

тільки що оперені пташата й стали мужами. Риси обличчя їх, в яких досі видно було якусь юнацьку лагідність, стали тепер грізні й сильні. А старому Тарасові любо було бачити, як обидва сини його були серед перших. Остапові, здавалося, на віку судилася бойова путь і трудна наука вершити воєнні справи. Ні разу не розгубившись і не збентежившись ні в якій пригоді, зі спокоєм, майже неприродним для двадцятидворічного, він в одну мить міг зміряти всю небезпеку і всі обставини, тут же міг дібрати способу, як уникнути її; але уникнути з тим, щоб потім певніше подолати її. Вже випробуваною певністю стали тепер відзначатися його рухи, і в них не могли бути не помічені нахили майбутнього ватажка. Сила почувалася в його тілі, і лицарські його якості набрали широкої сили якостей лева.

— О! та з цього буде колись добрий полковник! — казав старий Тарас. — Єй-єй, буде добрий полковник, та ще такий, що й батька за пояс заткне!

Андрій весь поринув у чарівну музику куль і мечів. Він не знав, що то значить обмірковувати, чи розраховувати, чи зміряти заздалегідь свою й чужу силу. Шалену насолоду й захват вбачав він у битві. Щось бенкетне ввижалося йому в ті хвилини, коли розпалиться в людини голова, в очах усе миготить і сплутується, летять голови, з громом падають на землю коні, а він мчить, як п'яний, серед свисту куль, серед шабельного блиску і завдає всім удари і не чує завданих йому. Не раз дивувався старий Тарас, бачачи, як Андрій, спонукуваний самим тільки запальним захватом, кидався на те, на що ніколи не зважився б спокійний і розумний, та одним шаленим наскоком своїм чинив такі чудеса, з яких не могли не здивуватися бувалі в боях. Дивувався старий Тарас і казав:

— І це добрий — враг би не взяв його! — вояка! не Остап, а добрий, добрий теж вояка!

Військо вирішило йти просто на місто Дубно, де, як ходили чутки, було багато скарбу й багатих обивателів. За півтори доби похід було зроблено, і запорожці показалися перед містом. Жителі вирішили оборонятися до останніх сил і змоги, і краще хотіли вмерти на майданах та вулицях перед своїми порогами, ніж пустити ворога в доми. Високий земляний вал оточував місто; де вал був нижчий, там висувався мур, або дім, що правив за батарею, або, нарешті, дубовий частокіл. Гарнізон був сильний і почував важливість свого діла. Запорожці завзято були полізли на вал, та їх зу-

стріли сильною картеччю. Міщани й міські обивателі, як видно, теж не хотіли бути без діла, і стояли купою на міському валу. В очах їх можна було читати одчайдушний опір; навіть жінки вирішили взяти участь, і на голови запорожцям полетіло каміння, бочки, горшки, гарячий вар і, нарешті, мішки піску, що сліпив їм очі. Запорожці не любили мати справи з фортецями, вести облоги була не їх справа. Кошовий звелів відступити і сказав:

— Нічого, пани-браття, ми відступимо. Та хай буду я поганий татарин, а не християнин, коли ми випустимо їх хоч одного з міста! Нехай вони всі виздихають, як собаки, з голоду!

Військо, відступивши, облягло все місто і знічев'я заходилося спустошувати околиці, випалюючи навколишні села, скирти немолоченого хліба та напускаючи табуни коней на ниви, ще не зачеплені серпом, де, як навмисно, хвилювалось повне колосся, плід незвичайного врожаю, який щедро винагородив у ту пору всіх хліборобів. З жахом бачили з міста, як знищувалися засоби їх існування. А тим часом запорожці, установивши круг усього міста двома рядами свої вози, розташувалися так само, як і на Січі, куренями, курили свої люльки, мінялися здобутою зброєю, грали в довгої лози, в чіт чи лишку й поглядали з убивчим спокоєм на місто. Вночі розпалювали багаття. Кашовари варили в кожному курені кашу у величезних мідних казанах. Коло вогнів, що горіли цілу ніч, стояла безсонна варта. Та скоро запорожці почали потроху нудитися бездіяльністю й особливо довгою тверезістю, не зв'язаною ні з яким ділом. Кошовий звелів подвоїти навіть порцію горілки, що іноді водилося у війську, коли не було важких подвигів і переходів. Молодим, і особливо синам Тараса Бульби, не подобалось таке життя. Андрій помітно нудьгував.

— Нерозумна голово, — казав йому Тарас. — Терпи, козаче — отаманом будеш! Не той ще добрий вояка, хто не втратив духу у важливім ділі, а той добрий вояка, хто й без діла не занудьгує, хто все витерпить і, хоч ти йому що хоч, а він все-таки доскочить свого.

Та не зійтися палкому юнакові зі старим чоловіком. Інша натура в обох, й іншими очима дивляться вони на те саме діло.

А тим часом наспів Тарасів полк, приведений Товкачем; з ним було ще два осавули, писар та інша полкова старшина; всіх козаків набралося понад чотири тисячі. Було між ними чимало й охочекомонних, що самі піднялися своєю волею, без ніякого заклику, як тільки почули, в чім річ. Осавули привезли синам Тарасовим благословення від старої матері й кожному по кипарисовому образку

з Межигірського київського монастиря. Наділи на себе святі образки обидва брати й мимохіть задумалися, пригадавши стару матір. Що то пророкує їм і каже це благословення? Чи благословення на перемогу над ворогом і потім веселий поворот у вітчизну із здобиччю й славою на вічні пісні бандуристам, чи?.. Та невідоме майбутнє, і стоїть воно перед людиною, подібно до осіннього туману, що здійнявся з болота. Несамовито шугають у ньому вгору і вниз, черкаючи крилами, птахи, не пізнаючи у вічі одне одного: голубка — не бачачи яструба, яструб — не бачачи голубки, і ніхто не знає, як далеко літає він від своєї загибелі...

Остап уже взявся до свого діла і давно пішов до куренів. А Андрій, сам не знаючи чого, почував якусь задуху в серці. Вже козаки скінчили свою вечерю, вечір давно згас; липнева чудова ніч обняла повітря; та він не йшов до куренів, не лягав спати і дивився мимоволі на всю картину, що була перед ним. На небі незчисленно мерехтіли тонким і гострим блиском зорі. Поле далеко було вкрите розкиданими по ньому возами з причепленими мазницями, облитими дьогтем, і з усяким добром та провіантом, набраним у ворога. Біля возів, під возами і далеко від возів, — скрізь було видно, як розкидалися на траві запорожці. Усі вони спали в мальовничих позах: хто підмостивши собі під голову куль, хто шапку, хто використавши просто бік свого товариша. Шабля, рушниця-самопал, коротка люлька з мідними бляхами, залізними протичками й кресалом, були майже біля кожного пояса. Важкі воли лежали, підібгавши під себе ноги, великими білуватими масами й здавалися здаля сірими каменями, розкиданими по спадині поля. Звідусіль із трави вже стало здійматися густе хропіння сонного вояцтва, а на нього відгукувалися з поля дзвінким іржанням жеребці, лютуючи на свої спутані ноги. А тим часом величне й грізне домішалося до краси липневої ночі. То були заграви догоряючих вдалині околиць. В одному місці полум'я спокійно й велично стелилося по небу; в іншім, зустрівши щось горюче і враз вихопившись вихором, воно свистіло й летіло вгору під самі зорі, і відірвані клапті його гасли під найдальшими небесами. Там обгорілий чорний монастир, як суворий картезіанський чернець, стояв грізно, виявляючи при кожному відблиску похмуру свою величність. Там горів монастирський сад. Здавалося, чути було, як сичали дерева, обвиваючись димом, і коли вибивався вогонь, він раптом освітлював фосфоричним, лілово-огненним світлом спілі грона слив, або обертав у червоне золото груші, що жовтіли то там, то там, і тут же серед них чорніло, висячи на стіні будинку чи на суку

дерева, тіло бідного жида або ченця, що гинуло разом з будинком в огні. Над огнем вилися віддалік птахи, здаючись купою темних дрібних хрестиків на вогненному полі. Обложене місто, здавалося, заснуло; шпилі, і дахи, і частокіл, і мури його тихо спалахували відблисками далеких пожарищ. Він обійшов козацькі ряди. Багаття, біля яких сиділа варта, готові були от-от погаснути, і сама сторожа спала, закусивши добре чим-небудь на весь козацький апетит. Він подивувався з такої безтурботності, подумавши: «Добре, що нема близько ніякого сильного ворога і нема кого боятися». Нарешті, і сам підійшов до одного з возів, виліз на нього і ліг горілиць, підклавши собі під голову закладені назад руки; але не міг заснути й довго дивився на небо: воно все було відкрите перед ним; чисто й прозоро було в повітрі. Скупчення зірок, що утворювало Чумацький Шлях і навскіс поясом переходило по небу, все було залите світлом. Часом Андрій ніби забувався, і якийсь легкий туман дрімоти затуляв на мить перед ним небо, а потім воно знов прояснювалось і ставало видне. В цей час, здалося йому, майнув перед ним якийсь чудний образ людського лиця. Думаючи, що це були звичайні чари сну, які ту ж мить розвіються, він розплющив дужче очі свої й побачив, що до нього справді нахилилося якесь виснажене, висхле обличчя й дивилося просто йому в очі. Довге й чорне, як вугіль, волосся, не причесане, розпатлане, вилазило з-під темного, накинутого на голову покривала. І чудний блиск погляду, і мертвотна смаглість обличчя, що виступало гострими рисами, примушували скоріше думати, що це був привид. Він схопився мимохіть рукою за пищаль і промовив майже судорожно:

— Хто ти? Коли дух нечистий, згинь з очей; коли жива людина, не час для жартів, — уб'ю з одного прицілу.

У відповідь на це привид приставив палець до губ і, здавалося, благав мовчати. Андрій опустив руку і став придивлятись до нього пильніше. По довгому волоссю, шиї і півголих смаглявих грудях упізнав він жінку. Та вона була не тутешня уродженка. Все обличчя її було смагляве, змарніле від недуги; широкі вилиці дуже виступали над опалими під ними щоками; вузькі очі підіймалися дугастим розрізом догори, і що більше він вдивлявся в риси її, то більше впізнавав у них щось знайоме. Нарешті, він не витерпів, щоб не спитати:

— Скажи, хто ти? Мені здається, нібито я знав тебе, чи бачив де-небудь?

— Два роки тому в Києві.

— Два роки тому... в Києві... — повторив Андрій, намагаючись перебрати все, що залишилося в його пам'яті від колишнього бур-

сацького життя. Він подивився ще раз на неї пильно й раптом скрикнув на весь голос. — Ти — татарка! служниця панночки, воєводиної дочки!..

— Цсс! — промовила татарка, склавши благально руки, тремтячи всім тілом і обернувши разом з тим голову назад, щоб бачити, чи не прокинувся хто-небудь від такого сильного вигуку Андрія.

— Скажи, скажи, чого, як ти тут? — говорив Андрій, майже задихаючись, шепотом, що уривався кожну мить від внутрішнього хвилювання. — Де панночка? жива ще?

— Вона тут, у місті.

— У місті? — промовив він, мало знову не скрикнувши, і відчув, що вся кров раптом прилила до серця. — Чого ж вона в місті?

— Того, що сам старий пан у місті. Він уже півтора року, як сидить воєводою в Дубні.

— Що ж вона, замужем? Та кажи ж бо, — яка ти чудна! що вона тепер?..

— Вона другий день нічого не їла.

— Як?..

— Ні в кого з міських мешканців нема вже давно шматка хліба. Всі давно їдять саму землю.

Андрій остовпів.

— Панночка бачила тебе з міського валу разом із запорожцями. Вона сказала мені: «Іди, скажи лицареві: якщо він пам'ятає мене, щоб прийшов до мене, а не пам'ятає, — щоб дав тобі шматок хліба для старої моєї матері, бо я не хочу бачити, як при мені помре мати. Нехай краще я перше, а вона після мене. Проси і хапай його за коліна й ноги. В нього теж є стара мати, — щоб ради неї дав хліба!»

Багато всяких почуттів збудилося й спалахнуло в молодих грудях козака.

— Але як же ти тут? Як ти прийшла?

— Підземним ходом.

— Хіба є підземний хід?

— Є.

— Де?

— Ти не зрадиш, лицарю?

— Присягаюся хрестом святим!

— Спустившись у яр та перейшовши потік, там, де очерет.

— І виходить у саме місто?

— Просто до міського монастиря.

— Ходім, ходім зараз!

— Але, ради Христа й святої Марії, шматок хліба!

— Гаразд, буде. Стій тут коло воза або, краще, лягай на нього: тебе ніхто не побачить, усі сплять; я зараз вернуся.

І він пішов до возів, де зберігалися запаси, що належали їхньому куреню. Серце його билося. Все минуле, все, що було закрите, заглушене теперішніми козацькими біваками, суворим бойовим життям, — все спливло разом на поверхню, потопивши, в свою чергу, теперішнє. Знов виринула перед ним, ніби з темної морської безодні, горда жінка. Знов блиснули в його пам'яті прекрасні руки, очі, сміхотливі уста, густе темногоріхове волосся, що кучерями розсипалось по грудях, і всі пруткі, в гармонійному поєднанні створені форми дівочого стану. Ні, вони не згасали, не зникали в грудях його, вони поступилися тільки, щоб дати на час простір іншим могутнім порухам; але часто бентежили вони глибокий сон молодого козака. І, прокинувшись, лежав він без сну на постелі, не вміючи пояснити причини тому.

Він ішов, а серце билося дужче, дужче від самої думки, що побачить її знов, і тремтіли молоді коліна. Прийшовши до возів, він зовсім забув, чого прийшов: підніс руку до лоба й довго тер його, намагаючись пригадати, що йому треба робити. Нарешті, здриґнувся і перелякався: йому раптом спало на думку, що вона вмирає з ґолоду. Він кинувся до воза і схопив кілька великих чорних хлібин собі під руку; але подумав тут-таки: чи не буде ця їжа, годяща для дужого, невибагливого запорожця, грубою й невідповідною для її ніжної статі. Тут згадав він, що вчора кошовий дорікав кашоварам за те, що зварили за один раз усе гречане борошно на саламаху, тоді як його вистачило б на добрих три рази. Цілком певний, що він знайде вдосталь саламахи в казанах, він витяг батьків похідний казанок і з ним подався до кашовара їхнього куреня, що спав біля двох десятивідерних казанів, під якими ще жеврів присок. Заглянувши в них, він здивувався, побачивши, що обидва порожні. Треба було нелюдської сили, щоб усе з'їсти, тим більше, що в їхньому курені лічилося менше людей, ніж в інших. Він заглянув у казани інших куренів, — ніде нічого. Мимохіть спала йому на думку приказка: «Запорожці, як діти: коли мало — з'їдять, коли багато — теж нічого не залишать». Що робити? Був одначе десь, здається, на возі батькового полку мішок з білим хлібом, який знайшли, пограбувавши монастирську пекарню. Він просто підійшов до батькового воза, але на возі його вже не було: Остап узяв його собі під голову і, простягнувшись поряд на землі, хропів на все поле. Він схопив мішок одною рукою й смикнув його враз так, що голова Остапова впала на землю, а він сам схопився спросоння і, сидячи з заплющеними очима, загукав скільки сили:

«Держіть, держіть чортового ляха, та ловіть коня, коня ловіть!» — «Замовчи, я тебе вб'ю!» — крикнув злякано Андрій, замахнувшись на нього мішком. Але Остап і без того нічого не казав більше, притих і так захропів, що від дихання ворушилася трава, на якій він лежав. Андрій боязко озирнувся на всі боки, щоб подивитися, чи не збудило кого з козаків сонне марення Остапове. Одна чубата голова, справді, підвелася в найближчому курені і, повівши очима, скоро опустилася знову на землю. Переждавши хвилин зо дві, Андрій, нарешті, подався зі своєю ношею. Татарка лежала, ледве дихаючи.

— Вставай, ходімо! Усі сплять, не бійся! Чи піднімеш ти хоч одну з цих хлібин, якщо мені незручно буде захопити всі?

Сказавши це, він перекинув собі на спину мішки, потяг, ідучи повз один віз, ще один мішок з просом, узяв навіть у руки ті хлібини, які хотів був віддати нести татарці, і, трохи зігнувшись під вагою, ішов відважно між рядами запорожців, що спали.

— Андрію! — сказав старий Бульба в той час, як Андрій проходив повз нього.

Серце його завмерло. Він спинився, тремтячи, тихо промовив:

— А що?

— З тобою баба! Ой, одлатаю тебе, вставши, на всі боки! Не доведуть тебе баби до добра! — Сказавши це, він сперся головою на лікоть і став пильно розглядати закутану в покривало татарку.

Андрій стояв ні живий ні мертвий, не маючи духу глянути в обличчя батькові. І потім, коли підвів очі та подивився на нього, побачив, що старий Бульба вже спав, поклавши голову на долоню.

Він перехрестився. Раптом відхлинув від серця страх ще швидше, ніж прихлинув. А коли повернувся він, щоб глянути на татарку, вона стояла перед ним, як якась темна гранітна статуя, вся закутана в покривало, і відблиск далекої заграви, спалахнувши, осяяв самі її очі, застиглі, як у мерця. Він смикнув її за рукав, — і нарешті спустилися спадиною в глибоку лощину, — майже яр, що його звуть подекуди балкою, — по дну якої ліниво плазував потік, порослий осокою й засіяний купинами. Спустившись у цю лощину, вони стали невидні з усього поля, зайнятого запорозьким табором. Принаймні, коли Андрій оглянувся, то побачив, що позад нього крутою стіною, більше, ніж на зріст людини, піднеслася вгору похилість. На верху її погойдувалося кілька стеблин польового зілля, і над ними сходив на небо місяць, що мав вигляд скісно повернутого серпа з яскравого червоного золота. Вітерець, зірвавшись із степу, давав знати, що вже небагато залишалося часу до світанку. Але ніде не чути було далекого співу півнів: ні в місті, ні в

зруйнованих околицях не залишалося давно жодного півня. Невеличкою кладкою перейшли вони через потік, за яким підносився вгору протилежний берег, що здавався вищим від того, який був у них позаду, і виступав зовсім кручею. Здавалося, що в цьому місці був міцний і надійний сам по собі пункт міської фортеці, принаймні земляний вал був тут нижчий і не визирав з-за нього гарнізон. Та зате далі підіймався товстий монастирський мур. Стрімкий берег увесь поріс бур'яном, і по невеликій лощині між ним і потоком ріс високий очерет, мало не на зріст людини заввишки. На верху кручі видно було рештки тину, які свідчили, що колись тут був город. Перед ним широке листя лопуха, з-за якого стирчала лобода, дикий колючий будяк і соняшник, що підносив вище за всіх свою голову. Тут татарка скинула з себе черевики і пішла боса, підібравши обережно свою одежу, бо місце було грузьке й повне води. Пробираючись між очеретом, спинились вони перед наваленим хмизом і фашинником. Відгорнувши хмиз, вони знайшли щось ніби земляне склепіння — отвір, мало чим більший за той, що буває в печі, де печуть хліб. Татарка, нахиливши голову, увійшла перша, слідом за нею Андрій, нагнувшись якомога нижче, щоб можна було пролізти зі своїми мішками, і незабаром обоє опинилися в цілковитій темряві.

VI

Андрій ледве посувався в темному й вузькому земляному коридорі, ідучи за татаркою й несучи на собі мішки хліба.

— Скоро нам буде видно, — сказала провідниця, — ми підходимо до місця, де я поставила світильник.

І справді, темні земляні стіни почали потроху яснішати. Вони дійшли до невеликої площадки, де, здавалося, була каплиця; принаймні до стіни був приставлений вузенький столик, ніби олтарний престол, і над ним видно було майже зовсім стертий, злинялий образ католицької Мадонни. Невеличка срібна лампадка, що перед ним висіла, ледве-ледве осявала його. Татарка нахилилась і підняла з землі залишений мідний світильник на тонкій, високій ніжці, з висячими круг нього на ланцюжках щипцями, шпичкою, щоб поправляти вогонь, і гасильником. Взявши його, вона запалила його вогнем від лампади. Світла побільшало, і вони, йдучи разом, то освітлюючись ясно вогнем, то накидаючись темною, як вугіль, тінню, нагадували собою картини Герардо della notte. Свіже, прекрасне обличчя лицаря, що пашіло здоров'ям і моло-

дістю, становило велику протилежність із змарнілим і блідим лицем його супутниці. Прохід трохи поширшав, отож Андрієві можна було трохи випростатись. Він з цікавістю розглядав ці земляні стіни, що нагадали йому київські печери. Так само, як і в печерах київських, тут видно було заглибини в стінах, і стояли подекуди труни; місцями навіть траплялися просто людські кістки, що од вогкості поробилися м'якими й розсипалися на борошно. Видно, і тут теж були святі люди й ховалися теж від мирських бур, горя й спокус. Вогкість місцями була дуже велика: під ногами їх інколи була суцільна вода. Андрій мусив часто спинятися, щоб дати відпочити своїй супутниці, до якої втома поверталася безнастанно. Невеличкий шматок хліба, проковтнутий нею, спричинив тільки біль у шлунку, одвиклому від їжі, і вона часто стояла без руху по кілька хвилин на одному місці.

Нарешті перед ними показалися маленькі залізні двері. «Ну, слава Богу, ми прийшли», — сказала кволим голосом татарка, звела трохи руку, щоб постукати, — і не мала сили. Андрій ударив замість неї сильно в двері; почувся гул, який свідчив, що за дверима був великий простір. Гул цей змінювався, зустрівши, як здавалося, високе склепіння. Хвилини через дві забряжчали ключі, і хтось, здавалося, спускався сходами. Нарешті двері одімкнулись; їх зустрів чернець, що стояв на вузеньких сходах з ключами й свічкою в руках. Андрій мимоволі спинився, побачивши католицького ченця, що викликав таку ненависну зневагу в козаків, які поводилися з ними ще більш нелюдськи, ніж з жидами. Чернець теж трохи відступив назад, побачивши запорозького козака, та слово, невиразно вимовлене татаркою, його заспокоїло. Він посвітив їм, замкнув за ними двері, вивів їх сходами нагору, і вони опинилися під високим темним склепінням монастирської церкви. Коло одного з олтарів, заставленого високими свічниками й свічками, стояв навколішки священик і тихо молився. Коло нього по обидва боки стояли теж навколішки двоє молодих клірошан у лілових мантіях, з білими мереживними шемізетками поверх них і з кадилами в руках. Він молився, щоб Бог послав чудо; щоб врятував місто, зміцнив занепадаючий дух, дав терпіння, прогнав спокусника, який нашіптує ремство і слабкодухе, полохливе плакання на земні нещастя. Кілька жінок, схожих на привиди, стояли навколішки, спершись і зовсім поклавши знеможені голови на спинки стільців та темних дерев'яних лавок, що стояли перед ними; кілька чоловіків, прихилившись до колон і пілястрів, на яких лежало бокове склепіння, сумно стояли теж навколішки. Вікно з різнокольорови-

ми шибками, що було над олтарем, осяялося рожевим рум'янцем ранку, і впали від нього на підлогу голубі, жовті та інших кольорів кружальця світла, освітивши раптом темну церкву. Весь олтар у своїй далекій заглибині показався враз у сяйві; кадильний дим спинився в повітрі райдужно освітленою хмарою. Андрій не без подиву дивився зі свого темного кутка на чудо, створене світлом. У цей час величний звук органа сповнив раптом усю церкву. Він ставав усе густішим і густішим, розростався, перейшов у важкий гуркіт грому і потім враз, обернувшись на небесну музику, полинув високо під склепінням своїми співучими звуками, що нагадували тонкі дівочі голоси, і потім знов обернувся він на густий рев і грім, і затих. І довго ще громовий гуркіт носився, тремтячи, під склепінням, і дивувався Андрій, напіввідкривши рота, з величної музики.

В цей час відчув він, хтось смикнув його за полу жупана. «Пора!» — сказала татарка. Вони перейшли через церкву, не помічені ніким, і вийшли потім на майдан, що був перед нею. Зоря вже давно рум'яніла на небі: все сповіщало про схід сонця. Майдан, що мав квадратну форму, був зовсім порожній; на середині його ще стояли дерев'яні столики, які свідчили, що тут був ще тиждень, може, тільки тому харчовий ринок. Вулиця, яких тоді не брукували, була просто засохлою купою грязюки. Майдан обступали кругом невеликі кам'яні й глиняні одноповерхові будинки, в стінах яких видно було дерев'яні палі й стовпи на всю височінь стіни, навкіс перехрещені дерев'яними ж таки пов'язями, як взагалі будували доми тодішні обивателі, що можна бачити ще й по цей день у деяких місцях Литви й Польщі. Всі майже вони були вкриті непомірно високими дахами, з силою дахових вікон та душників. По один бік, майже біля церкви, вище за сусідні підносився зовсім відмінний від інших будинок, мабуть, міський магістрат або яке-небудь урядове місце. Він був на два поверхи, і над ним зверху надбудований був у дві арки бельведер, де стояв вартовий; великий годинниковий циферблат вставлений був у дах. Майдан здавався мертвим, але Андрієві причувся якийсь легкий стогін. Роздивляючись, він помітив на другому його боці групу з двох-трьох чоловік, що лежали майже без ніякого руху на землі. Він втупив очі уважніше, щоб розглядіти, чи поснулі то були, чи померлі, і в цей час наткнувся на щось, що лежало коло його ніг. Це було мертве тіло жінки, як видно, жидівки. Здавалося, вона була ще молода, хоч у спотворених, виснажених рисах її не можна було того бачити. На голові у неї була червона шовкова хустка; перли чи буси двома рядами прикрашали її навушники; два-три довгі, усі в кучериках, пас-

ма випадали з-під них на її висохлу шию з натягнутими жилами. Біля неї лежало немовля, що судорожно схопилось рукою за суху грудь її і скрутило її своїми пальцями від мимовільної злості, не знайшовши в ній молока. Воно вже не плакало й не кричало, і тільки по тому, як тихо опускався й піднімався його живіт, можна було бачити, що воно ще не вмерло або принаймні ще тільки мало віддати останній дух. Вони завернули у вулицю, і раптом їх спинив якийсь божевільний, що, побачивши в Андрія дорогоцінну ношу, накинувся на нього, як тигр, вчепився в нього, кричачи: «Хліба!» Та сили не було в нього, рівної шаленству; Андрій відштовхнув його: він упав на землю. З жалощів Андрій жбурнув йому одну хлібину, на яку той накинувся, мов скажений собака, згриз, скусав її і тут-таки на вулиці в страшних корчах сконав, бо давно відвик споживати їжу. Майже на кожному кроці вражали їх страшні жертви голоду. Здавалося, нібито, не стерпівши мук у домах, багато людей навмисне повибігали на вулицю: чи не пошлеться в повітрі чого-небудь, що живить сили. Коло воріт одного дому сиділа жінка, і не можна було сказати, чи заснула вона, чи вмерла, а чи просто знепритомніла: принаймні вона вже не чула й не бачила нічого і, опустивши голову на груди, сиділа нерухомо все на одному місці. З даху іншого будинку висіло вниз, на мотузяній петлі, витягнуте і зсохле тіло. Бідолаха не міг витерпіти до кінця мук голоду й схотів краще самовільним самогубством прискорити кінець свій. Побачивши ці страшні наслідки голоду, Андрій не втерпів, щоб не спитати в татарки:

— Невже ж таки вони зовсім не знайшли, чим підтримати життя? Коли приходить людині остання скрута, тоді, робити нічого, мусить вона їсти те, чим доти гидувала; вона може їсти ті тварини, які заборонені законом; все може піти тоді на їжу.

— Усе поїли, — сказала татарка, — всю худобу. Ні коня, ні собаки, ні навіть миші не знайдеш у цілому місті. У нас у місті ніколи не бувало ніяких запасів; усе привозилося з сіл.

— То як же ви, вмираючи такою лютою смертю, все ще думаєте оборонити місто?

— Та, може, воєвода й здав би, але вчора вранці полковник, що в Бужанах, пустив у місто яструба з запискою, щоб не віддавали міста: що він іде виручати з полком, та чекає тільки другого полковника, щоб іти обом разом. І тепер кожної хвилини чекають їх... Але ось ми прийшли до дому.

Андрій уже здалека бачив дім, не схожий на інші, і, як здавалося, будований яким-небудь архітектором італійським. Він був спо-

руджений з гарної тонкої цегли, на два поверхи. Вікна нижнього поверху були обведені високими гранітними карнизами; горішній поверх був весь з невеликих арок, що утворювали галерею; між ними було видно ґрати з гербами. На рогах дому теж були герби. Надвірні широкі сходи з фарбованої цегли спускалися на самий майдан. Внизу сходів сиділо по одному вартовому, що мальовничо й симетрично держалися одною рукою за алебарди, які стояли коло них, а другою підпирали схилені свої голови і, здавалося, отже більше схожі були на статуї, ніж на живі істоти. Вони не спали й не дрімали, але, здавалося, були нечутливі до всього: вони не звернули уваги навіть на те, хто йшов сходами. Наверху сходів вони знайшли багато вбраного, всього з ніг до голови озброєного воїна, що держав у руці молитовник. Він звів був на них стомлені очі, але татарка сказала йому одне слово, і він опустив їх знов на розгорнуті сторінки свого молитовника. Вони ступили в першу кімнату, досить простору, що правила за приймальню чи просто прихожу. Вона була вся повна солдатів, слуг, псарів, виночерпіїв та іншої двірні, потрібної для показу сану польського вельможі, як військового, так і володаря власних маєтків. Всі вони сиділи в різних позах попід стінами. Чути було чад погаслої свічки. Дві інші ще горіли у двох величезних, майже на людський зріст, свічниках, які стояли посередині, дарма що вже давно в ґратчасте широке вікно дивився ранок. Андрій уже хотів був іти просто в широкі дубові двері, прикрашені гербом і безліччю різьблених окрас; але татарка смикнула його за рукав і показала на маленькі двері в боковій стіні. Ними ввійшли вони в коридор і потім у кімнату, якої він не міг добре розглядіти. Світло, що проходило крізь щілину віконниці, торкнуло дещо: малинову завісу, позолочений карниз і живопис на стіні. Тут татарка сказала Андрієві залишитися й відчинила двері до іншої кімнати, звідки блиснуло світло вогню. Він почув шепіт і тихий голос, від якого все затремтіло в ньому. Він бачив крізь розчинені двері, як майнула швидко струнка жіноча постать з довгою розкішною косою, що спадала на зведену догори руку. Татарка вернулася й сказала, щоб він увійшов. Він не пам'ятав, як увійшов і як зачинилися за ним двері. В кімнаті горіли дві свічки; лампадка тихо блимала перед образом; під ним стояв високий столик, за звичаєм католицьким, із приступками, щоб схиляти коліна під час молитви. Але не того шукали очі його. Він повернувся в другий бік і побачив жінку, що, здавалося, застигла й закам'яніла в якомусь швидкому русі. Здавалось, ніби вся постать її хотіла кину-

тися до нього і враз спинилася. І він теж стояв здивований перед нею. Не такою мріяв він її бачити: це була не вона, не та, яку він знав перше; нічого в ній не було схожого на ту, але вдвоє прекрасніша й чудесніша була вона тепер, ніж перше. Тоді було в ній щось недокінчене, недовершене, тепер це був витвір, якому художник дав останній удар пензля. Та була чарівна, легковажна дівчина; ця була красуня — жінка у всій розквітлій красі своїй. Повне почуття світилося в її зведених очах, не уривки, не натяки на почуття, а все почуття. Ще сльози не встигли в них висохнути і оповили їх блискучою вологою, що проймала душу. Груди, шия й плечі вмістилися в ті прекрасні межі, які призначені цілком розвиненій красі; волосся, що перше падало легкими кучерями на обличчя її, тепер обернулося на густу розкішну косу, частину якої було підібрано, а частина розкидалась по всій довжині руки і тонким, довгим, прекрасно зігнутим волоссям падала на груди. Здавалося, всі до одної змінилися риси її. Даремно силкувався він відшукати в них бодай одну з тих, які носилися в його пам'яті, — ні одної! Хоч яка велика була її блідість, але вона не потьмарила чудесної краси її; навпаки, здавалося, нібито додала їй чогось поривчастого, чарівно-переможного. І відчув Андрій у своїй душі побожний острах, і застиг перед нею. Вона, здавалося, теж була вражена виглядом козака, що постав перед нею в усій красі й силі юнацької мужності, який, здавалося, і в самій своїй нерухомості вже виявляв невимушену вільність рухів; ясною твердістю блищало око його, сміливою дугою вигнулася оксамитна брова, загоріла щока сяяла всією яскравістю незайманого вогню, і, як шовк, лиснів молодий чорний вус.

— Ні, я неспроможна нічим подякувати тобі, великодушний лицарю, — сказала вона, і весь коливався срібний звук її голосу. — Один Бог може віддячити тобі; не мені, кволій жінці... — Вона опустила вниз свої очі; прекрасними, сніговими півкругами насунулись на них повіки, окраєні довгими, як стріли, віями. Нахилилося все чудесне обличчя її, і тонкий рум'янець відтінив його знизу.

Нічого не міг сказати на це Андрій. Він хотів би висловити все, що тільки є на душі, — висловити його так палко, яким воно було на душі, — і не міг. Відчув він, щось загородило йому уста: звук відібрався в слова: відчув він, що не йому, вихованому в бурсі та бойовому кочовому житті, відповідати на таку мову, і обурився на свою козацьку натуру.

В цей час увійшла в кімнату татарка. Вона вже встигла нарізати скибками принесений лицарем хліб та їжу, внесла їх на золотім

блюді й поставила перед своєю панною. Красуня глянула на неї, на хліб і звела очі на Андрія, — і багато було в очах тих. Цей зворушений погляд, що виявив знесилля й неспроможність висловити почуття, які охопили її, був зрозуміліший Андрієві, ніж уся мова. Його душі враз стало легко; здавалося, все розв'язалось у нього. Все, що доти стримувалося якоюсь важкою уздою, тепер відчуло себе на свободі, на волі і вже хотіло вилитися невтримними потоками слів, але раптом красуня, обернувшись до татарки, стурбовано спитала:

— А мати? Ти віднесла їй?

— Вона спить.

— А батькові?

— Віднесла. Він сказав, що прийде сам дякувати лицареві.

Вона взяла хліб і піднесла його до рота. Затамувавши подих, дивився Андрій, як вона ламала його блискучими пальцями своїми і їла; і раптом згадав про збожеволілого від голоду, який сконав перед очима його, ковтнувши шматок хліба. Він зблід і, схопивши її за руку, закричав:

— Доволі! не їж більше! Ти так довго не їла, тобі хліб буде тепер як отрута!

І вона опустила тут же свою руку; поклала хліб на блюдо і, як покірна дитина, дивилася йому в очі. І нехай би передало чиє-небудь слово... та неспроможні передати ні різець, ні пензель, ні високо-могутнє слово того, що бачиться іноді в очах діви, ані того зворушливого почуття, яке охоплює того, хто дивиться в такі очі діви.

— Царице! — скрикнув Андрій, повний і сердечних, і душевних, і всяких поривань. — Що тобі треба? чого ти хочеш? звели мені! Загадай мені службу, найнеможливішу, яка тільки є на світі, — я побіжу виконувати її! Скажи мені зробити те, чого не може зробити ні одна людина, — я зроблю, я погублю себе... Погублю, погублю! і погубити себе для тебе, присягаюся святим хрестом, мені так солодко... та несила сказати того! У мене три хутори, половина табунів батьківських — мої, все, що принесла батькові мати моя, що навіть від нього ховає вона — все моє. Такої ні в кого немає тепер у козаків ваших зброї, як у мене: за саме руків'я моєї шаблі дають мені найкращий табун і три тисячі овець. І всього того зречуся, кину, відцураюсь, спалю, потоплю, коли тільки ти вимовиш одно слово або хоч тільки моргнеш своєю тонкою, чорною бровою! Та знаю, що, може, плету дурниці, і не до речі, і не до ладу все це, що не мені, який прожив життя у бурсі та на Запорожжі,

Довго сидів він там, понуривши голову і все кажучи: «Остапе мій!»...

говорити так, як звичайно говорять там, де бувають королі, князі і все, що є найкращого серед вельможного лицарства. Бачу, що ти інше створіння, ніж усі ми, і далеко до тебе всім іншим боярським жінкам та дочкам-паннам. Ми не гідні бути твоїми рабами; тільки небесні ангели можуть служити тобі!

З дедалі більшим подивом, вся обернувшись на слух, не пропустивши жодного слова, слухала панна щиру, сердечну мову, в якій, як у дзеркалі, відбивалася молода, повна сили душа. І в кожному простому слові цієї мови, сказаному голосом, що виходив просто з дна його серця, відчувалася сила. І подалося вперед усе прекрасне обличчя її, відкинула вона далеко назад докучливе волосся, відкрила уста й довго сиділа з відкритими устами. Потім хотіла щось сказати і раптом спинилась і згадала, що іншим призначенням ведеться лицар, що батько, брати і вся вітчизна його стоять позад нього суворими месниками, що страшні запорожці, які обложили місто, що на люту смерть приречені всі вони з своїм містом... І очі її раптом налилися; швидко вона схопила хустку, вишивану шовками, накинула її собі на обличчя, і хустка за хвилину стала вся мокра; і довго сиділа, закинувши назад свою прекрасну голову, закусивши білосніжними зубами свою прекрасну нижню губу, — ніби раптом відчувши якийсь укус отруйного гада, — і не приймаючи з обличчя хустки, щоб не бачив він її тяжкого смутку.

— Скажи мені одне слово! — сказав Андрій і взяв її за атласну руку. Іскристий вогонь пробіг по жилах його від цього дотику, і тис він руку, що лежала нечуло в руці його.

Але вона мовчала і не приймала хустки від обличчя свого і зоставалася нерухома.

— Чого ж ти така сумна? Скажи мені, чого ти така сумна?

Кинула вона геть від себе хустку, відгорнула довге волосся коси своєї, що налазило на очі, і вся розлилася в жалібних словах, вимовляючи їх тихим-тихим голосом, подібно до того, як вітер, знявшись прекрасного вечора, пробіжить раптом по густій хащі надводного очерету: зашелестять, забринять і полинуть раптом журливо-тонкі звуки, і ловить їх з незрозумілим смутком, спинившись, подорожній, не помічаючи ні згасаючого вечора, ні плину веселих пісень народу, що бреде з польових робіт та жнив, ні далекого торохтіння воза, що десь проїжджає.

— Чи не варта я довічних жалів? Чи не нещасна мати, що породила мене на світ? Чи не гірке безталання випало на долю мені? Чи не лютий ти кат мій, моя жорстока доле? Всіх ти привела мені до ніг: найкращих дворян з усього шляхетства, найбагатших панів,

графів та чужоземних баронів і весь, який є, цвіт нашого лицарства. Всім їм було вільно кохати мене, і за велике благо кожен з них вважав би кохання моє. Досить мені тільки махнути рукою, і всякий з них, найвродливіший, найпрекрасніший з обличчя і роду, став би мені дружиною. І ні до одного з них не причарувала ти мого серця, люта доле моя; а причарувала моє серце мимо кращих витязів землі нашої до чужинця, до ворога нашого. За що ж ти, Пречиста Божа Мати, за які гріхи, за які тяжкі лиходійства так невблаганно й нещадно караєш мене? В достатках і розкошах минали дні мої: найкращі дорогі страви й солодкі вина були мені поживою. І нащо все це було? до чого воно все було? Чи до того, щоб, нарешті, вмерти лютою смертю, якою не вмирає останній жебрак у королівстві? І мало того, що засуджена я на таку страшну долю; мало того, що перед кінцем своїм мушу бачити, як умиратимуть в нестерпних муках батько й мати, для врятування яких двадцять разів ладна б я була віддати життя своє; мало всього цього: треба, щоб перед кінцем своїм мені довелося побачити й почути слова і кохання, якого не бачила я. Треба, щоб він словами своїми розшматував моє серце, щоб гірка моя доля була ще гіркіша, щоб ще більш жалко було мені мого молодого життя, щоб ще страшнішою здавалася мені смерть моя та щоб ще більше, вмираючи, дорікала я тобі, люта доле моя, і тобі, — прости мій гріх, — свята Божа Мати!

І коли затихла вона, безнадійне, безнадійне почуття відбилося на обличчі її; болючим смутком заговорила кожна риса його, і все, від сумно пониклого лоба та опущених очей до сліз, застиглих і засохлих на тихо пломеніючих щоках її, все, здавалося, говорило: «Нема щастя на обличчі цьому!»

— Не чувано на світі, не можна, не бути тому, — казав Андрій, — щоб найвродливіша й найкраща з жінок зазнала такої гіркої долі, коли вона народжена на те, щоб перед нею, як перед святинею, схилилося все, що є найкращого в світі. Ні, ти не вмреш! Не тобі вмирати: присягаюсь моїм народженням, всім, що мені миле в світі, ти не вмреш! Коли ж випаде вже так, і нічим — ні силою, ні молитвою, ні мужністю — не можна буде одвернути гіркої долі, то ми вмремо разом, і перший я умру, умру перед тобою, коло твоїх прекрасних колін, і хіба вже мертвого мене розлучать з тобою.

— Не обманюй, лицарю, і себе і мене, — казала вона, хитаючи тихо прекрасною головою своєю, — знаю, і, на велике моє горе, знаю дуже добре, що тобі не можна кохати мене, і знаю я, який обов'язок і завіт твій: тебе кличуть твої батько, товариші, вітчизна, а ми — вороги тобі.

— А що мені батько, товариші і вітчизна? — сказав Андрій, струснувши поривисто головою і випроставши весь рівний, як надрічковий осокір, стан свій. — Та коли ж так, то ось що: нема в мене нікого! Нікого, нікого! — повторив він тим самим голосом, супроводжуючи його тим рухом руки, з яким пруткий, незламний козак виявляє рішучість на діло, нечуване й неможливе для іншого. — Хто сказав, що моя вітчизна Україна? Хто дав мені її за вітчизну? Вітчизна є те, чого шукає душа наша, що миліше для неї над усе, вітчизна моя — ти! Ось моя вітчизна! І понесу я вітчизну цю в серці моїм, понесу її, поки стане мого віку, і подивлюсь я, нехай хто-небудь з козаків вирве її звідти! І все, що тільки є, продам, віддам, погублю за таку вітчизну!

На мить остовпівши, як прекрасна статуя, дивилась вона йому в вічі і враз заридала, і з дивною жіночою поривчастістю, на яку буває здатна тільки сама нерозважно-великодушна жінка, створена для прекрасних сердечних порухів, кинулась вона йому на шию, обхопивши його сніжно-білими дивними руками, і заридала. В цей час почулися на вулиці невиразні крики, супроводжувані трубним і літаврним звуком. Але він не чув їх. Він чув тільки, як чудові уста обвівали його запашним теплом свого дихання, як сльози її текли струмками до нього на обличчя, і пахуче її волосся, спустившись усе з голови, обплутало його всього своїм темним і блискучим шовком.

У цей час вбігла до них з радісним криком татарка.

— Урятовані, врятовані! — кричала вона, не тямлячи себе. — Наші увійшли до міста, привезли хліба, пшона, борошна і зв'язаних запорожців.

Та не чув ніхто з них, які «наші» увійшли до міста, що привезли з собою та яких зв'язали запорожців. Повний неземних почуттів, Андрій поцілував ції запашні уста, що припали до щоки його, і відповіли йому запашні уста. Вони озвалися тим самим, і в цьому обопільно злитому поцілункові відчулося те, що один тільки раз у житті дається відчути людині.

І загинув козак! Пропав для всього козацького лицарства! Не бачити йому більше ні Запорожжя, ні батьківських хуторів своїх, ні церкви Божої! Україні теж не бачити найхоробрішого зі своїх дітей, що взялися боронити її. Вирве старий Тарас сивий жмут волосся зі своєї чуприни й прокляне і день і годину, коли породив на ганьбу собі такого сина.

VII

Галас і метушня стояли в запорозькому таборі. Спочатку ніхто не міг дати правдивої відповіді, як сталося, що військо пройшло до міста. Потім уже виявилося, що весь Переяславський курінь, роз-

ташований перед боковою міською брамою, був п'яний, як дим; виходить, дивуватися нема чого, що половину було перебито, а другу пов'язано ще перше, ніж усі могли довідатись, в чім річ. Поки ближчі курені, розбуджені галасом, встигли схопитися за зброю, військо вже входило в браму, і останні ряди відстрілювалися від сонних і напівпротверезілих запорожців, що безладно кинулися на них. Кошовий дав наказ зібратися всім, і, коли всі стали в коло й затихли, поскидавши шапки, він сказав:

— То ось що, панове-браття, сталося цієї ночі. Ось до чого довів хміль! Ось яку наругу вчинив нам ворог! У вас, видно, вже так повелося: коли дозволиш подвоїти порцію, то ви ладні так насмоктатися, що ворог Христового воїнства не тільки скине з вас шаровари, а й межи очі вам начхає, то ви того не почуєте.

Козаки всі стояли, похнюпивши голови, знаючи провину; тільки незамайнівський курінний отаман Кукубенко обізвався.

— Стривай, батьку! — сказав він. — Хоч воно й не закон, щоб казати якесь заперечення, коли говорить кошовий перед усім військом, та діло не так було, то треба сказати. Ти не зовсім справедливо докорив усе християнське військо. Козаки були б винні і заслуговували смерті, коли б напилися в поході, на війні, на трудній, тяжкій роботі. Але ми сиділи без діла, топталися даремно перед містом. Ні посту, ні іншої християнської здержливості не було: як же може статися, щоб на безділлі та не напився чоловік? Гріха тут нема. А ми от краще покажемо їм, як нападати на безвинних людей. Перше били добре, а вже тепер поб'ємо так, що й п'ят не понесуть додому.

Мова курінного отамана сподобалася козакам. Вони підвели вже зовсім було похнюплені голови, і багато хто схвально кивнув головою, промовивши: «Добре сказав Кукубенко!» А Тарас Бульба, що стояв недалеко від кошового, сказав:

— А що, кошовий, мабуть, Кукубенко правду сказав? Що ти скажеш на це?

— А що скажу? Скажу: блажен і батько, що породив такого сина! Ще не велика мудрість сказати докірливе слово, але більша мудрість сказати таке слово, яке б, не поглумившись над бідою людини, підбадьорило б її, додало б духу їй, як остроги додають духу коневі після водопою. Я сам хотів вам сказати потім розважливе слово, та Кукубенко догадався раніш.

— Добре сказав і кошовий! — відгукнулось у рядах запорожців. «Добре слово!» — повторили інші. І найсивіші, що стояли, як сизі

голуби, і ті кивнули головою і, моргнувши сивим усом, тихо мовили: «Добре сказане слово!»

— Слухайте ж, панове! — говорив далі кошовий. — Брати фортецю, видиратися й підкопуватися, як роблять чужоземні німецькі майстри — хай їй враг прикинеться! — і негоже, і не козацьке діло. А як видно з того, що є, ворог увійшов до міста не з великим запасом; возів щось було з ним небагато. Народ у місті голодний; виходить, усе з'їсть одним духом, та й коням теж сіна... вже я знаю, хіба з неба кине їм на вила який-небудь їхній святий... тільки ж про це ще Бог знає; а ксьондзи їхні уміють тільки говорити. За тим, чи за тим, а вже вони вийдуть з міста. Поділяйся ж на три гурти і ставай на три дороги перед трьома брамами. Перед головною брамою п'ять куренів, перед іншими по три курені. Дядьківський та Корсунський курінь на засідку! Полковник Тарас з полком на засідку! Титарівський і Тимошівський курені на запас з правого боку обозу! Щербинівський та Стебликівський верхній — з лівого боку! Та виходьте з лав, молодці, котрі гостріші на слово, зачіпати ворога! У ляха пустоголова вдача: лайки не стерпить; і, може, сьогодні ще всі вони вийдуть з брам. Курінні отамани, переглянь кожен курінь свій: у кого недостача, додай рештками Переяславського. Переглянь усе знов! Дати на похмілля всім по чарці і по хлібині на козака. Тільки, мабуть, кожен іще вчорашнім ситий, бо, ніде правди діти, понаїдалися всі так, що дивуюсь, як уночі ніхто не луснув. Та ось ще один наказ: коли хто-небудь, шинкар, жид, продасть козакові хоч один кухоль сивухи, то я приб'ю йому на самісінький лоб свиняче вухо, собаці, і повішу догори ногами! До роботи ж, братці! До роботи!

Так порядкував кошовий, і всі вклонилися йому в пояс і, не надіваючи шапок, рушили по своїх возах і таборах і, коли вже зовсім далеко відійшли, тоді тільки понадівали шапки. Всі почали лаштуватися: пробували шаблі й палаші, насипали пороху з мішків у порохівниці, відкочували й ставили вози та вибирали коней.

Ідучи до свого полку, Тарас думав і придумати не міг, куди подівся Андрій, чи полонили його разом з іншими і зв'язали сонного? Тільки ні, не такий Андрій, щоб дався живим у полон. Між убитими козаками теж не було його видно. Замислився тяжко Тарас і йшов перед полком, не чуючи, що його давно кликав хтось на ім'я.

— Кому треба мене? — сказав він, нарешті, опам'ятавшись.

Перед ним стояв жид Янкель.

— Пане полковнику, пане полковнику! — говорив жид хапливим і уривчастим голосом, начебто хотів сповістити про діло не зовсім пусте. — Я був у місті, пане полковнику!

Тарас подивився на жида й здивувався з того, що він уже встиг побувати в місті.

— Який же враг тебе заніс туди?

— Я зараз розкажу, — сказав Янкель. — Тільки-но я почув на світанку галас, і козаки почали стріляти, я схопив каптан і, не надіваючи його, побіг туди бігом; дорогою вже надів його у рукави, бо хотів швидше довідатись, чого той галас, чого козаки на самому світанку почали стріляти. Я взяв і прибіг аж до міської брами якраз тоді, коли останнє військо входило до міста. Дивлюсь, — попереду загону пан хорунжий Галяндович. Він чоловік мені знайомий: ще з позатого року заборгував сто червінців. Я за ним, нібито за тим, щоб виправити в нього борг, і ввійшов разом з ними до міста.

— Як же ти: увійшов до міста, та ще й борг хотів виправити? — сказав Бульба. — І не звелів він тебе тут-таки повісити, як собаку?

— А, їй-богу, хотів повісити, — відповів жид, — вже було його слуги зовсім схопили мене й накинули мотузок на шию, та я став благати пана, сказав, що підожду борг, скільки пан хоче, і пообіцяв позичити ще, як тільки допоможе мені позбирати борги з інших лицарів; бо в пана хорунжого, — я все скажу панові, — нема жодного червінця в кишені. Хоч у нього є й хутори, і садиби, і чотири замки, і степової землі аж до Шклова, а грошей у нього, як у козака, — нічого нема. І тепер, коли б не озброїли його бреславські жиди, ні в чім було б йому й на війну виїхати. Він і на сеймі через те не був...

— Що ж ти робив у місті? Бачив наших?

— Як же! Наших там багато: Іцько, Рахум, Самуйло, Хайвалох, еврей-орендар...

— Та хай вони пропадуть, собаки! — вигукнув, розсердившись, Тарас. — Що ти мені тикаєш своє жидівське плем’я! Я тебе питаю про наших запорожців.

— Наших запорожців не бачив. А бачив одного пана Андрія.

— Андрія бачив? — скрикнув Бульба. — Що ж ти, де бачив його?.. у льоху?.. в ямі?.. збезчещений?.. зв’язаний?..

— Хто ж би смів зв’язати пана Андрія? Тепер він такий поважний лицар... Далібуг, я не впізнав! І наплічники в золоті, і нарукавники в золоті, і зерцало в золоті, і шапка в золоті, і по поясу золото, і скрізь золото, і все золото. Так, як сонце гляне весною, коли на городі всяка пташка пищить та співає і травиця пахне, так і він сяє весь у золоті, і коня йому дав воєвода найкращого під верх: двісті червінців коштує самий кінь.

Бульба остовпів.

— Навіщо ж він надів чуже вбрання?

— Бо краще, тому й надів... І сам їздить, і інші їздять; і він навчає, і його навчають. Як найбагатший польський пан!

— Хто ж його приневолив?

— Я ж не кажу, щоб його хто приневолив. Хіба пан не знає, що він з своєї волі перейшов до них?

— Хто перейшов?

— А пан Андрій.

— Куди перейшов?

— Перейшов на їх бік, він уже тепер зовсім їхній.

— Брешеш, свиняче вухо!

— Як же можна, щоб я брехав? Дурень я хіба, щоб брехав? На свою б голову я брехав? Хіба я не знаю, що жида повісять, як собаку, коли він збреше перед паном?

— То це виходить, він, по-твоєму, продав вітчизну й віру?

— Я ж не кажу цього, щоб він продавав щось: я сказав тільки, що він перейшов до них.

— Брешеш, чортів жиде! Такого діла не було на християнській землі! Ти плутаєш, собако!

— Нехай трава поросте на порозі моєї хати, коли я плутаю! Нехай усякий наплює на могилу батька, матері, свекра й батька батька мого, і батька матері моєї, коли я плутаю. Коли пан хоче, я навіть скажу і чого він перейшов до них.

— Чого?

— У воєводи є дочка красуня. Святий Боже, яка красуня!

Тут жид постарався, як тільки міг, зобразити на обличчі своєму красу, розставивши руки, прижмуривши око й скрививши набік рота, начебто чого-небудь скуштувавши.

— Ну, то й що з того?

— Він для неї й учинив усе, й перейшов. Коли чоловік закохається, то він те саме, що підошва, яку, коли розмочиш у воді, візьми, зігни, — вона й зігнеться.

Тяжко замислився Бульба. Згадав він, що велика влада у слабкої жінки, що багато дужих занапащувала вона, що податлива в цьому вдача Андрійова; і стояв він довго, як укопаний, на одному й тому місці.

— Слухай, пане, я все розкажу панові, — ґоворив жид. — Тільки-но почув я галас і побачив, що проходять у міську браму, я захопив з собою про всяк випадок разок перлів, бо в місті є красуні й дворянки, а коли є красуні й дворянки, сказав я собі, то їм хоч і їсти нема чого, а перли все-таки куплять. І як тільки хорун-

його слуги пустили мене, я побіг на воєводин двір продавати перли і розпитав про все служницю-татарку. Буде весілля зразу ж, як тільки проженуть запорожців. Пан Андрій обіцяв прогнати запорожців.

— І ти не вбив тут же на місці його, чортового сина? — скрикнув Бульба.

— За що ж убивати? Він перейшов з доброї волі. Чим чоловік винен? Там йому краще, туди й перейшов.

— І ти бачив його в саме обличчя?

— Їй-богу, в саме обличчя! Такий славний воїн! За всіх показніший. Дай Бог йому здоров'я, мене ту ж мить упізнав; і, коли я підійшов до нього, зараз сказав...

— Що ж він сказав?

— Він сказав, — перше кивнув пальцем, а тоді вже сказав: «Янкель!» А я: «Пане Андрію!» — кажу. «Янкель, скажи батькові, скажи братові, скажи козакам, скажи запорожцям, скажи всім, що батько — тепер не батько мені, брат — не брат, товариш — не товариш, і що я з ними буду битися з усіма. З усіма буду битися!»

— Брешеш, чортів Іудо! — закричав у нестямі Тарас. — Брешеш, собако! Ти й Христа розп'яв, проклятий Богом чоловіче! Я тебе вб'ю, сатано! Тікай звідси, бо — тут же тобі й смерть! — І сказавши це, Тарас вихопив свою шаблю. Зляканий жид враз припустив з усієї сили, як тільки могли видержати його тонкі, сухі литки. Довго ще біг він, не оглядаючись, між козацьким табором і потім далеко по всьому чистому полю, хоч Тарас зовсім не гнався за ним, розмисливши, що нерозумно зганяти злість на першому, хто нагодився.

Тепер пригадав він, що бачив минулої ночі Андрія, як проходив той табором з якоюсь жінкою, і похилив сиву голову; а все ще не хотів вірити, щоб могло статися таке ганебне діло і щоб рідний син його продав віру й душу.

Нарешті повів він свій полк у засідку й сховався з ним за лісом, який один був ще не випалений козаками. А запорожці, і піші і кінні, виступали на три дороги до трьох брам. Один по одному сунули курені: Уманський, Поповичівський, Канівський, Стебликівський, Незамайнівський, Гургузів, Титарівський, Тимошівський. Одного тільки Переяславського не було. Добре курнули козаки його, і прокурили свою долю. Хто прокинувся зв'язаний у ворожих руках, хто, і зовсім не прокидаючись, сонний перейшов у

сиру землю, і сам отаман Хліб, без шароварів і верхнього вбрання, опинився в лядському таборі.

У місті почули козацьке просування. Всі висипали на вал, і встала перед козаками жива картина: польські витязі, один за одного кращий, стояли на валу. Мідні шапки сяяли, як сонця, оперені білим, як лебідь, пір'ям. На інших були легкі шапочки, рожеві й голубі, з перетягнутими набакир верхами. Каптани з відкидними рукавами, шиті золотом і просто викладені шнурками. У тих шаблі й зброя в дорогих оправах, за які дорого платили пани, і багато було всяких інших убрань. Спереду стояв бундючно, в червоній, оздобленій золотом шапці, буджанівський полковник. Дебелий був полковник, за всіх вищий і товщий, і широкий дорогий каптан насилу сходився на ньому. По другий бік, майже біля бокової брами, стояв інший полковник, невеличкий чоловік, весь висхлий; але маленькі пильні очі його жваво дивилися з-під густо зарослих брів, і повертався він швидко на всі боки, показуючи рвучко тонкою, сухою рукою своєю та віддаючи накази; видно було, що, незважаючи на мале тіло своє, він добре знав воєнну науку. Недалеко від нього стояв хорунжий, високий-високий з густими вусами, і, здавалося, не бракувало йому краски на лиці: любив пан міцні меди й добрий бенкет. І багато було видно за ними всякої шляхти, що озброїлася, хто на свої червінці, хто на королівську казну, хто на жидівські гроші, заставивши все, що тільки знайшлося в дідівських замках. Чимало було й усяких сенаторських нахлібників, яких брали з собою сенатори на обіди для почту і які крали зі стола та з буфетів срібні кубки і після сьогоднішньої честі другого дня сідали на козли правити кіньми в якого-небудь пана. Всяких було там. Іншим разом і випити не було на що, а на війну все причепурилося.

Козацькі ряди стояли тихо перед мурами. Не було в них ні на кому золота. Тільки хіба де-не-де блищало воно на шабельних руків'ях та рушничних оправах. Не любили козаки пишно вбиратися на битвах; прості були на них кольчуги й свити, і далеко чорніли та червоніли червоноверхі смушеві шапки їх.

Два козаки виїхали наперед із запорозьких рядів: один ще зовсім молодий, другий старший, обидва гострі на слово, у ділі теж непогані козаки: Охрім Наш та Микита Голокопитенко. Слідом за ними виїхав і Демид Попович, кремезний козак, що вже давно крутився на Січі, був під Андріанополем та багато натерпівся на віку своїм: горів у вогні й прибіг на Січ з обсмаленою, почорнілою

головою й вигорілими вусами. Та погладшав знову Попович, пустив за вухо оселедець, виростив вуса густі й чорні, як смола, і мастак був на дошкульне слово Попович.

— А, красні жупани на всьому війську, та хотів би я знати, чи красна сила у війська?

— Ось я вас! — гукав зверху дебелий полковник, — усіх пов'яжу! Віддавайте, холопи, рушниці й коней. Бачили, як пов'язав я ваших? Виведіть їм за вал запорожців!

І вивели на вал поскручуваних мотузками запорожців. Попереду їх був курінний отаман Хліб, без шароварів і верхнього вбрання, — так, як схопили його п'яного. Понурив у землю голову отаман, соромлячись наготи своєї перед своїми ж козаками і того, що потрапив у полон, як собака, сонний. І за одну ніч посивіла міцна голова його.

— Не журися, Хліб! Визволимо! — гукали йому знизу козаки.

— Не журися, друзяко! — обізвався курінний отаман Бородатий. — В тому нема провини твоєї, що схопили тебе голого! Біда може бути з кожною людиною; але сором їм, що виставили тебе на наругу, не прикривши пристойно наготи твоєї.

— Ви, як видно, на сонних людей хоробре військо! — казав, поглядаючи на вал, Голокопитенко.

— Ось заждіть, пообрізуємо ми вам чуби! — кричали їм зверху.

— А хотів би я побачити, як вони нам пообрізують чуби! — казав Попович, повернувшись перед ними на коні, і потім, подивившись на своїх, додав. — А що ж? Може, ляхи й правду кажуть. Як виведе їх он той, пузатий, усім їм буде добрий захисток.

— Чого ж ти думаєш, що буде їм добрий захисток? — спитали козаки, знаючи, що Попович, певно, вже мав щось сказати.

— А того, що позад нього сховається усе військо, і вже, дідька лисого, з-за його пуза дістанеш котрого-небудь списом!

Усі засміялись козаки. І довго багато хто з них похитував головою, кажучи: «Ну, вже Попович! Вже коли йому закрутить слово, то тільки ну...» Та вже й не сказали козаки, що таке «ну».

— Відступайте, відступайте мерщій від мурів! — закричав кошовий. Бо ляхи, здавалося, не витримали дошкульного слова, і полковник махнув рукою.

Ледве тільки оступилися козаки, як гримнули з валу картеччю. На валу заметушились, показався сам сивий воєвода на коні. Брама розчинилась, і виступило військо. Попереду виїхали рівним кінним строєм розшиті гусари, за ними кольчужники, потім лат-

ники зі списами, потім усі в мідних шапках, потім їхали окремо кращі шляхтичі, кожен одягнений по-своєму. Не хотіли горді шляхтичі змішатися в рядах з іншими, і в котрого не було команди, той їхав один зі своїми слугами. Потім знову ряди, і за ними виїхав хорунжий; за ним знову ряди, і виїхав дебелий полковник; а позад усього вже війська виїхав останнім низенький полковник.

— Не давати їм, не давати їм шикуватися та ставати в лави! — гукав кошовий. — Разом напирайте на них усі курені! Кидайте інші брами! Титарівський курінь, нападай збоку! Дядьківський курінь, нападай з другого! Натискуйте на тил, Кукубенко, Паливода! Мішайте, мішайте і різніть їх!

І вдарили з усіх боків козаки, збили й змішали їх, і самі змішалися. Не дали навіть і стрільби почати; пішло діло на мечі та на списи. Всі збилися в купу, і кожному випала нагода показати себе. Демид Попович заколов трьох простих і двох кращих шляхтичів збив з коней, кажучи: «От добрі коні! Таких коней я давно хотів дістати!» І вигнав коней далеко в поле, гукаючи тим козакам, що стояли, перейняти їх. Потім знов пробився в купу, напав знову на збитих з коней шляхтичів, одного вбив, а другому накинув аркан на шию, прив'язав до сідла й поволік його по всьому полю, знявши з нього шаблю з дорогим руків'ям і відв'язавши від пояса цілий гаман з червінцями. Кобіта, добрий козак і молодий ще, зчепився теж з одним з хоробріших у польському війську, і довго бились вони. Зійшлися вже в рукопашний. Подужав був уже козак і, зломивши, ударив гострим турецьким ножем у груди. Та не вберігся сам. Тут-таки у висок стукнула його гаряча куля. Звалив його найзнатніший з панів, найвродливіший і давнього князівського роду лицар. Як струнка тополя, літав він на буланому коні своєму. І багато вже показав боярської богатирської сили: двох запорожців розрубав надвоє; Федора Коржа, доброго козака, перекинув разом з конем, вистрілив у коня і козака, дістав з-за коня списом; багатьом відрубав голови й руки і повалив козака Кобіту, загнавши йому кулю в скроню.

— От з ким би я хотів помірятися силою! — закричав незамайнівський курінний отаман Кукубенко. Припустивши коня, налетів просто на нього з тилу і так крикнув, що здриґнулися всі, хто стояв поблизу, від нелюдського крику. Хотів був повернути враз свого коня лях і стати до нього лицем; та не послухався кінь: зляканий страшним криком метнувся набік, і дістав його рушничною кулею Кукубенко. Увійшла в спинні лопатки йому гаряча куля, і звалив-

ся він з коня. Але й тут не піддався лях, все ще силкувався вдарити ворога, та ослабла, упавши разом з шаблею, рука. А Кукубенко, взявши в обидві руки свій важкий палаш, загнав його йому в самі побілілі уста. Вибив два сахарні зуби палаш, розсік надвоє язик. Так і пришив він його там навіки до сирої землі. Джерелом ринула вгору червона, як надрічкова калина, благородна дворянська кров та й зачервонила весь обшитий золотом жовтий каптан його. А Кукубенко вже кинув його й пробився з своїми незамайнівцями до іншої купи.

— Ех, покинув неприбраним таке дороге вбрання! — сказав уманський курінний Бородатий, від'їхавши від своїх до місця, де лежав убитий Кукубенком шляхтич. — Я сімох убив шляхтичів своєю рукою, а такого вбрання ще не бачив ні на кому.

І поласився на здобич Бородатий: нагнувся, щоб зняти з нього дорогу зброю, вийняв уже турецький ніж в оправі з самоцвітного каміння, відв'язав від пояса гаман з червінцями, зняв з грудей сумку з тонкою білизною, дорогим сріблом і дівочим кучериком, що дбайливо зберігався на спомин. І не почув Бородатий, як налетів на нього ззаду червононосий хорунжий, що вже двічі був збитий ним з сідла і дістав добрий знак на спомин. Розмахнувся він з усього плеча і вдарив того шаблею по нагнутій шиї. Не до добра повела корисливість козака: відскочила могутня голова, і впав обезглавлений труп, далеко кругом зросивши землю. Полинула у високості сувора козацька душа, хмурячись і гнівлячись, та разом з тим дивуючись, що так рано вилетіла з такого міцного тіла. Не встиг хорунжий схопити за чуба отаманську голову, щоб прив'язати її до сідла, а вже був тут суворий месник.

Як яструб, що плаває в небі, давши багато кругів дужими крильми, раптом спиняється розпластаний на однім місці й б'є звідти стрілою на підпадьомкаючого коло самої дороги самця-перепела, — так Тарасів син, Остап, налетів раптом на хорунжого і враз накинув йому на шию мотузку. Побагровіло ще більше червоне обличчя хорунжого, коли стиснув йому горло жорстокий зашморг: схопився він був за пістолет, та судорожно зведена рука не могла спрямувати пострілу, і куля даремно полетіла в поле. Остап тут-таки від його ж сідла відв'язав шовковий шнур, що возив з собою хорунжий, щоб в'язати полонених, і його ж шнуром зв'язав йому руки й ноги, причепив кінець мотуза до сідла й поволік його через поле, скликаючи голосно всіх козаків Уманського куреня, щоб ішли віддати останню честь отаманові. Як почули уманці, що курінного їх отамана Бородатого нема вже живого, покинули поле

бою й прибігли прибрати його тіло, і тут же стали радитися, кого вибрати на курінного. Нарешті сказали:

— Та нащо радитися? Кращого не можна поставити на курінного, як Бульбенка Остапа. Він, правда, наймолодший з усіх нас, але розум у нього, як у старого.

Остап, знявши шапку, подякував усім козакам-товаришам за честь, не став відмовлятися ні молодістю, ні молодим розумом, знаючи, що час воєнний і не до того тепер, а тут-таки повів їх просто на купу і вже показав їм усім, що недаремно обрали його на отамана. Відчули ляхи, що вже ставало діло занадто гарячим, відступили й перебігли поле, щоб зібратися на другому кінці його. А низенький полковник махнув на чотири свіжі сотні, що стояли окремо коло самої брами, і гримнули звідти картеччю на козацькі купи. Та мало кого дістали: кулі сипнули по биках козацьких, що дико дивилися на битву. Заревли злякані бики, повернули на козацькі табори, поламали вози й багатьох потоптали. Але Тарас, у цей час вихопившись із засідки з своїм полком, з вигуками кинувся навперейми. Вернувся назад весь скажений гурт, зляканий криком, і метнувся на лядські полки, перекинув кінноту, всіх зім'яв і розсипав.

— Ой, спасибі вам, воли! — кричали запорожці, — служили все похідну службу, а тепер і воєнну послужили! — І вдарили з новою силою на ворога.

Багато тоді перебили ворогів. Багато хто показав себе: Метелиця, Шило, обидва Писаренки, Вовтузенко і чимало було всяких інших. Побачили ляхи, що погано нарешті приходиться, викинули корогви і закричали відчиняти міську браму. Зі скрипом відчинилася кована залізом брама і прийняла збитих у гурт, як овець у кошару, знеможених і вкритих пилом вершників. Багато запорожців погналося було за ними, але Остап своїх уманців спинив, сказавши: «Далі, далі, пани-браття, від мурів! Не годиться близько підходити до них». І правду сказав, бо з мурів гримнули й посипали всім, чим прийшлося, і багатьом перепало. В цей час під'їхав кошовий і похвалив Остапа, сказавши: «От і новий отаман, а веде військо так, мовби й старий!» Оглянувся старий Бульба подивитися, який там новий отаман, і побачив, що попереду всіх уманців сидів на коні Остап, і шапка заломлена набакир, і отаманська палиця в руці. «Ач ти який!» — сказав він, дивлячись на нього, і зрадів старий, і став дякувати всім уманцям за честь, якою вшанували сина.

Козаки знову відступили, готуючись іти до таборів, а на міському валу знову показались ляхи вже в подертих опанчах. За-

пеклася кров на багатьох дорогих каптанах, і пилом припали гарні мідні шапки.

— Що, пов'язали? — кричали їм знову запорожці.

— Ось я вам! — кричав усе так само зверху товстий полковник, показуючи мотузок; і все ще не переставали нахвалятися запорошені, знеможені вояки, і всі, що були задерикуватіші, перекинулися з обох боків гострими словами.

Нарешті розійшлися всі. Хто ліг відпочивати, стомлений боєм; хто присипав землею свої рани і дер на перев'язки хустки та дорогу одежу, зняту з убитого ворога. Інші ж, що були свіжіші, стали прибирати тіла й віддавати їм останню шану. Палашами, списами копали могили; шапками, полами виносили землю; склали чесно козацькі тіла й засипали їх свіжою землею, щоб не дісталося воронам та хижим орлам виклювати їм очі. А лядські тіла, пов'язавши, як попало, десятками до хвостів диких коней, пустили їх по всьому полю і довго потім гналися за ними й стьобали їх по боках. Мчали скажені коні по борознах, горбах, через рови й потоки, й билися об землю вкриті кров'ю й пилом лядські трупи.

Потім посідали кружка всі курені вечеряти і довго гомоніли про діла й подвиги, які випали на долю кожному, на вічний переказ людям захожим і нащадкам. Довго не лягали вони. А найдовше не лягав старий Тарас, все роздумуючи, що б то означало, що Андрія не було між ворожим вояцтвом. Чи посоромився Іуда вийти проти своїх, чи обдурив жид, і потрапив він просто в неволю. Та тут-таки згадав Тарас, що над міру було схильне серце Андрійове до жіночих умовлянь, відчув тугу і заклявся тяжко в душі проти полячки, що причарувала його сина. І здійснив би він свою клятву: не подивився б на її красу, витяг би її за густу, пишну косу, поволік би її за собою по всьому полю поміж усіх козаків. Побилися б об землю, закривавившись і припавши пилом, її чудові груди й плечі, що блиском дорівнювались нетанучим снігам, які вкривають гірські верховини. Розніс би він на шматки її пишне, прекрасне тіло. Та не відав Бульба того, що готує Бог людині завтра, почав поринати в сон і нарешті заснув. А козаки все ще гомоніли між собою, і цілу ніч стояла біля вогнів, приглядаючись пильно на всі боки і не склепляючи очей, твереза варта.

VIII

Ще сонце не дійшло до половини неба, як усі запорожці зібралися в кола. З Січі прийшла вість, що татари, під час відсутності козаків, пограбували в ній усе, викопали скарб, який у схові трима-

ли козаки під землею, перебили й забрали в полон усіх, хто залишався, і з усіма забраними гуртами й табунами подалися просто до Перекопу. Один тільки козак, Максим Голодуха, вирвався дорогою з татарських рук, заколов мірзу, одв'язав у нього мішок з цехінами і на татарському коні, в татарській одежі, півтора дня та дві ночі тікав від погоні, загнав на смерть коня, пересів по дорозі на другого, загнав і того, і вже на третьому приїхав у запорозький табір, дізнавшись по дорозі, що запорожці були під Дубном. Тільки й устиг сповістити він, що скоїлося таке лихо; а чого воно скоїлося, чи курнули запорожці, що там залишилися, за козацьким звичаєм, і п'яні потрапили в полон, і як дізналися татари про місце, де був закопаний військовий скарб, — того нічого не сказав він. Дуже стомився козак, розпух увесь, обличчя попекло й попалило йому вітром; упав він тут-таки і заснув міцним сном.

У таких випадках було заведено в запорожців гнатися ту ж хвилину за хижаками, щоб наздогнати їх на дорозі, бо полонені якраз могли опинитися на базарах Малої Азії, в Смірні, на Крітському острові, і бог знає в яких місцях не показалися б чубаті запорозькі голови. Ось чому зібралися запорожці. Всі до одного стояли вони в шапках, бо прийшли не для того, щоб слухати отаманський наказ, а щоб радитися, як рівні між собою:

— Давайте раду спочатку, старші! — закричали в юрбі.

— Давай раду, кошовий! — казали інші.

І кошовий, знявши шапку, вже не так як начальник, а як товариш, дякував усім козакам за честь і сказав:

— Багато між нами є старших і на раду розумніших, та коли мене вшанували, то моя рада: не гаяти, товариші, часу й гнатися за татарином. Бо ви самі знаєте, що за людина татарин. Він не буде з награбованим добром дожидати нашого приходу, а вмить розтринькає його так, що й сліду не знайдеш. Така моя рада: йти. Ми тут уже погуляли. Ляхи знають, що таке козаки; за віру, скільки було сили, помстилися; а користі з голодного міста небагато. Отож, моя рада — йти.

— Іти! — розляглося голосно в запорозьких куренях.

Але Тарасові Бульбі не припали до душі такі слова, і насунув він ще нижче на свої очі хмурі, зчорна-білі брови, схожі на кущі, що поросли по високому тім'ю гори, яких верхівки геть укрив голчастий північний іній.

— Ні, неправильна рада твоя, кошовий! — сказав він. — Ти не так кажеш. Ти забув, мабуть, що в полоні залишаються наші, захоплені ляхами? Ти хочеш, мабуть, щоб ми не пошанували першого

А тим часом набігла враз ватага й схопила його під могутні плечі.

святого закону товариства, покинули б братів своїх на те, щоб з них живих здерли шкіру або, четвертувавши на шматки козацьке тіло, розвозили б їх по містах і селах, як зробили вони вже з гетьманом і найкращими руськими витязями в Україні. Хіба мало вони знущалися й так над святинею? Що ж ми таке? питаю я всіх вас. Що ж за козак той, хто кинув у біді товариша, кинув його, як собаку, пропасти на чужині? Коли вже на те пішло, що всякий ні за що має козацьку честь, дозволивши плюнути собі в сиві вуса свої і докорити собі прикрим словом, то не докорить уже ніхто мені. Сам залишаюся!

Завагалися всі, що стояли, запорожці.

— А хіба ти забув, бравий полковнику, — сказав тоді кошовий, — що в татар у руках теж наші товариші, що коли тепер їх не визволимо, то життя їх буде продане на вічне невільництво язичникам, а це гірше за всяку люту смерть? Забув хіба, що в них тепер увесь скарб наш, здобутий християнською кров'ю?

Задумалися всі козаки й не знали, що сказати. Нікому з них не хотілося заслужити лихої слави. Тоді вийшов наперед усіх найстаріший віком в усьому Запорозькому Війську Касян Бовдюг. В пошані був він в усіх козаків; двічі вже обирали його на кошового, і на війні теж був дуже добрий козак, але вже давно постарів і не бував ні в яких походах; не любив також і поради давати нікому, а любив старий воїн лежати на боці в козацькому колі, слухаючи оповідання про всяку бувальщину та козацькі походи. Ніколи не встрявав він до їх розмов, а все тільки слухав та притискував пальцем золу в своїй коротенькій люльці, якої не випускав з рота, і довго сидів потім, прижмуривши злегка очі, і не знали козаки, чи спав він, чи все ще слухав. Усі походи залишався він дома, але цього разу розібрало старого. Махнув рукою по-козацькому й сказав: «Е, куди не йшло! Піду й я: може, чим-небудь стану в пригоді козацтву!» Всі козаки притихли, коли виступив він тепер перед зборами, бо давно не чули від нього ніякого слова. Всякий хотів знати, що скаже Бовдюг.

— Прийшла черга й мені сказати слово, пани-браття! — так він почав. — Послухайте, діти, старого. Мудро сказав кошовий, і, як голова козацького війська, що повинен оберігати його й дбати про військовий скарб, мудрішого нічого він не міг сказати. От що! Це хай буде перша моя мова! А от послухайте, що скаже моя друга мова. А ось що скаже моя друга мова: велику правду сказав і Тарас-полковник, дай Боже йому довгого віку, і щоб таких полковників було більше в Україні! Перший обов'язок і перша честь ко-

зака є додержати товариства. Скільки живу я на віку, не чув я, пани-браття, щоб козак покинув де чи продав як-небудь свого товариша. І ті і ті нам товариші; менше їх чи більше — однаково, всі товариші, всі нам дорогі. То ось яка моя мова: ті, кому милі захоплені татарами, нехай рушають за татарами, а кому милі полонені ляхами і не хочеться покидати справедливого діла, нехай зостаються. Кошовий з обов'язку піде з одною половиною за татарами, а друга половина обере собі наказного отамана. А наказним отаманом, коли хочете послухати білої голови, не годиться бути нікому іншому, як тільки одному Тарасові Бульбі. Нема з нас нікого рівного йому в доблесті.

Так сказав Бовдюг і замовк; і зраділи всі козаки, що навів їх таким способом на розум старий. Всі підкинули вгору шапки й закричали:

— Спасибі, тобі, батьку! Мовчав, мовчав, довго мовчав, та от, нарешті, й сказав. Недаремно говорив, як збирався в похід, що станеш в пригоді козацтву: так і сталось.

— Що, згодні ви на те? — спитав кошовий.

— Усі згодні! — закричали козаки.

— Виходить, раді кінець?

— Кінець раді! — кричали козаки.

— Слухайте ж тепер військового наказу, діти, — сказав кошовий, виступив наперед і надів шапку, а всі запорожці, скільки їх було, поскидали свої шапки і залишилися з непокритими головами, втупивши очі в землю, як бувало завжди між козаками, коли збирався щось говорити старший.

— Тепер відділяйтесь, пани-браття! Хто хоче йти, ставай на правий бік; хто зостається, відходь на лівий! Куди більша частина куреня переходить, туди й отаман; коли менша частина переходить, приставай до інших куренів.

І всі стали переходити, хто на правий, хто на лівий бік. Котрого куреня більша частина переходила, туди й курінний отаман переходив, котрого мала частина, та приставала до інших куренів; і вийшло за малим не рівно на кожній стороні. Захотіли залишитися: майже весь Незамайнівський курінь, більша половина Поповичівського куреня, весь Уманський курінь, весь Канівський курінь, більша половина Стебликівського куреня, більша половина Тимошівського куреня. Всі інші визвалися йти навздогін за татарами. Багато було на обох сторонах дужих і хоробрих козаків. Між тими, що вирішили йти слідом за татарами, був Череватий, добрий старий козак Покотиполе, Леміш, Прокопович Хома; Демид По-

пович теж перейшов туди, бо був дуже завзятої вдачі козак — не міг довго висидіти на місці: з ляхами спробував уже він діла, кортіло спробувати ще з татарами. Курінні були Ностюган, Покришка, Невеличкий, та багато ще інших славних і хоробрих козаків схотіли попробувати меча й могутнього плеча в сутичці з татарином. Немало було також дуже й дуже добрих козаків між тими, які захотіли залишитися: курінні Демитрович, Кукубенко, Вертихвіст, Балабан, Бульбенко Остап. Потім багато було ще інших значних і дужих козаків: Вовтузенко, Черевиченко, Степан Гуска, Охрім Гуска, Микола Густий, Задорожній, Метелиця, Іван Закрутигуба, Мусій Шило, Дегтяренко, Сидоренко, Писаренко, потім другий Писаренко, потім ще Писаренко, і багато було інших добрих козаків. Усі були ходжалі, їжджалі: ходили по анатольських берегах, по кримських солончаках та степах, по всіх річках великих і малих, які вливалися в Дніпро, по всіх затоках і дніпровських островах; бували в молдавській, волоській, в турецькій землі; з'їздили все Чорне море двостерновими козацькими човнами; нападали разом п'ятдесятьма човнами на багатющі й височенні кораблі; перетопили чимало турецьких галер і багато-багато вистріляли пороху на своєму віку. Не раз дерли на онучі дорогі паволоки й оксамити. Не раз череси на очкурах у штанях набивали все чистими цехінами. А скільки кожен з них пропив і прогуляв добра, що стало б іншому на все життя, того й полічити не можна. Все спустили по-козацькому, частуючи весь світ і наймаючи музику, щоб усе веселилось, що тільки є на світі. Ще й тепер рідко в кого з них не було закопане добро: кухлі, срібні ковші та зап'ястя під комишами на дніпровських островах, щоб не довелося татаринові знайти його, коли б, при нещасті, вдалося йому напасти несподівано на Січ; але трудно було б татаринові знайти його, бо й сам хазяїн уже став забувати, в якому місці закопав його. Отакі-то були козаки, що схотіли залишитися й помститися ляхам за вірних товаришів і Христову віру! Старий козак Бовдюг схотів теж залишитися з ними, сказавши: «Тепер не такі мої літа, щоб ганятися за татарами, а тут є місце, де спочити доброю козацькою смертю. Давно вже просив я в Бога, щоб коли доведеться кінчити життя, то щоб кінчити його на війні за святе й християнське діло. Так воно й сталося. Славнішої смерті вже не буде в іншому місці для старого козака».

Коли відокремились усі і стали на дві сторони в два ряди куренями, кошовий пройшов поміж рядами й сказав:

— А що, панове-браття, чи вдоволені одна сторона другою?

— Всі вдоволені, батьку! — відповіли козаки.

— Ну, то поцілуйтеся ж і один з одним попрощайтесь, бо Бог знає, чи доведеться в житті ще побачитись. Слухайте свого отамана, а робіть те, що самі знаєте: самі знаєте, що велить козацька честь.

І всі козаки, скільки їх було, перецілувалися між собою. Почали перші отамани і, повівши рукою по сивих вусах своїх, поцілувалися навхрест і потім взялися за руки й міцно держали руки. Хотів один одного спитати: «Що, пане-брате, побачимося чи не побачимося?» — та й не спитали, замовкли, — і задумалися обидві сиві голови. А козаки всі до одного прощалися, знаючи, що багато буде роботи і тим і тим; та не вирішили одначе зараз розлучитися, а вирішили діждатися темної нічної пори, щоб не дати ворогові побачити, що зменшилось козацького війська. Потім усі рушили по куренях обідати. Після обіду всі, кого чекала дорога, полягали відпочивати й спали міцно й довгим сном, ніби чуючи, що, може, останній сон доводиться їм заснути на такій волі. Спали аж до заходу сонця; а як зайшло сонце й трохи стемніло, стали мазати вози. Спорядившись, пустили вперед вози, а самі, пошапкувавшися ще раз з товаришами, тихо рушили слідом за возами. Кіннота поважно, без покрику й посвисту на коней, злегка затупотіла слідом за пішими, і незабаром стало їх не видно в темряві. Глухо віддавався тільки кінський тупіт та скрип якогось колеса, що ще не розходилося чи не було добре підмазане через нічну темряву.

Довго ще товариші, що залишилися, махали їм здалека руками, хоч не було нічого видно. А коли пішли назад та вернулися на свої місця, коли побачили при сяючих ясно зірках, що половини возів уже не було на місці, що багатьох, багатьох нема, невесело стало в кожного на серці, і всі задумалися мимоволі, понуривши в землю гульвісні свої голови.

Тарас бачив, які смутні стали козацькі ряди і як сум, непристойний для хороброго, став тихо обгортати козацькі голови; але мовчав: він хотів дати час на все, щоб призвичаїлись вони й до суму, навіяного прощанням з товаришами, а тим часом нишком готувався раптом і враз розбудити їх усіх, гукнувши по-козацькому, щоб знову і з більшою силою, ніж перше, повернулася бадьорість кожному в душу, на що здатна сама тільки слов'янська порода, широка, могутня порода, перед іншими, як море перед мілководними річками. Коли час бурхливий, все обертається воно в рев і грім, збиваючи й підіймаючи вали, як не підняти їх безсилим річкам; коли ж безвітряно й тихо, ясніше за всі річки розстеляє воно свою неоглядну, скляну поверхню, вічну насолоду для очей.

І звелів Тарас розпакувати своїм слугам один з возів, що стояв окремо. Більший і міцніший від усіх інших був він у козацькому обозі; подвійною міцною шиною були обтягнуті дебелі колеса його; важко був він навантажений, укритий попонами, міцними воловими шкурами та ув'язаний туго просмоленими мотузами. На возі були все баклаги й барила старого доброго вина, що довго лежало у Тараса в льохах. Взяв він його про запас, для урочистого випадку, щоб, коли трапиться велика хвилина, і перед усіма буде діло, гідне передачі нащадкам, то щоб кожному, до єдиного, козакові дісталося випити заповітного вина, щоб у велику хвилину велике б почуття охопило людину. Почувши полковничий наказ, слуги кинулися до возів, палашами перерізували міцні мотузки, здіймали товсті волові шкури й попони і стягали з воза баклаги й барила.

— А беріть усі, — сказав Бульба, — всі, скільки не є, беріть, що в кого є: ківш чи черпак, яким напуває коня, чи рукавицю, чи шапку, а коли що, то й просто підставляй обидві жмені.

І козаки всі, скільки їх було, брали: в кого був ківш, у кого черпак, яким напував коня, в кого рукавиця, в кого шапка, а хто підставляв і так обидві жмені. Всім їм слуги Тарасові, ходячи поміж рядів, наливали з баклаг та барил. Але не велів Тарас пити, поки не дасть знаку, щоб випити усім разом. Видно було, що він хотів щось сказати. Знав Тарас, що, хоч яке міцне само по собі старе добре вино, і хоч як здатне воно зміцнити дух людини, але, коли до нього та долучиться ще слушне слово, то вдвоє міцніша буде сила і вина, і духу.

— Я частую вас, пани-браття, — так сказав Бульба, — не на честь того, що ви зробили мене своїм отаманом, хоч і яка велика ця честь, не на честь також прощання з нашими товаришами: ні, іншим часом годилося б те й те; але не така тепер перед нами хвилина. Перед нами діла великого поту, великої козацької доблесті! Отже, вип'ємо, товариші, разом вип'ємо поперед усього за святу православну віру: щоб прийшов, нарешті, такий час, щоб по всьому світу розійшлась і скрізь була б одна свята віра, і всі, скільки їх є бусурменів, усі б поробилися християнами! Та за одним уже разом вип'ємо і за Січ, щоб довго вона стояла на погибель усьому бусурменству, щоб кожного року виходили з неї молодці, один за одного ліпші, один за одного кращі. Та вже разом вип'ємо й за нашу власну славу, щоб сказали внуки й сини тих внуків, що були колись, такі, які не посоромили товариства й не зрадили своїх. Тож за віру, пани-браття, за віру!

— За віру! — загомоніли всі, що стояли в ближчих рядах, густими голосами.

— За віру! — підхопили дальші, і все, що було, і старе і молоде, випило за віру.

— За Січ! — сказав Тарас і високо підняв над головою руку.

— За Січ! — відгукнулося густо в передніх рядах. — За Січ! — сказали тихо старі, моргнувши сивим усом; і, стрепенувшись, як молоді соколи, повторили молоді: — За Січ!

І чуло далеко поле, як поминали козаки свою Січ.

— Тепер останній ковток, товариші, за славу і всіх християн, які живуть на світі!

І всі козаки, до останнього в полі, випили останній ковток у ковшах за славу і всіх християн, які тільки є на світі. І довго ще лунало по всіх рядах поміж куренів:

— За всіх християн, які тільки є на світі!

Уже порожньо було в ковшах, а все ще стояли козаки, піднявши руки. Хоч весело дивилися очі їх усіх, прояснілі від вина, але дуже задумалися вони. Не про користь та воєнний прибуток тепер думали вони, не про те, кому пощастить набрати червінців, дорогої зброї, розшитих каптанів та черкеських коней; але задумалися вони — як орли, сидячи на верховинах стрімких, високих гір, з яких далеко видно море, що розіслалося безмежно, засіяне, як дрібними птахами, галерами, кораблями і всякими суднами, огороджене по боках ледве видними тонкими помор'ями, з прибережними, як мошкара, містами й похиленими, як дрібна травичка, лісами. Як орли, озирали вони навколо себе очима все поле й долю свою, що чорніла вдалині. Буде, буде все поле з облогами й дорогами вкрите сторчма їх білими кістками, щедро обмившись козацькою їх кров'ю і вкрившись розбитими возами, розколотими шаблями й списами. Далеко порозкидаються чубаті голови з чубами, що перекрутяться й запечуться в крові, та з опущеними донизу вусами. Будуть, налетівши, орли видирати й висмикувати з них козацькі очі. Але добро велике в такій широко й вільно розкиданій смертній ночівлі! Не гине жодна великодушна справа і не загине, як мала порошинка з рушничного дула, козацька слава. Буде, буде бандурист, з сивою по груди бородою, а може, ще повний зрілої мужності, але білоголовий дід, віщий духом, і скаже він про них своє густе, могутнє слово. І піде далеко по всьому світу про них слава, і все, що тільки народиться потім, заговорить про них. Бо далеко розноситься могутнє слово, бувши подібним до гучної міді

дзвонів, у яку багато вкинув майстер дорогого, чистого срібла, щоб далеко по містах, халупах, палатах і селах розносився красний дзвін, скликаючи однаково всіх на святу молитву.

IX

У місті не дізнався ніхто, що половина запорожців вирушила в погоню за татарами. З магістратської башти примітили тільки вартові, що потяглася частина возів за ліс; але подумали, що козаки готувалися зробити засідку; те саме думав і французький інженер. А тим часом слова кошового не пішли марно, і в місті виявилася недостача харчів. За звичаєм минулих віків, військо не розрахувало, скільки йому було треба. Спробували зробити вилазку, та половина сміливців була тут-таки перебита козаками, а половина прогнана в місто ні з чим. Жиди, одначе, скористувалися вилазкою й пронюхали все: куди й чого рушили запорожці, і з якими воєначальниками, і які саме курені, і скільки їх числом, і скільки залишилося на місці, і що вони гадають робити, — одне слово, через кілька вже хвилин у місті про все дізнались. Полковники підбадьорились і готувались дати бій. Тарас уже бачив те з руху та гомону в місті і вміло порядкував, шикував, роздавав накази, поставив у три табори курені, обгородивши їх возами на зразок фортець, — рід битви, в якій бували непереможні запорожці; двом куреням звелів стати на засідку; повбивав частину поля гострим кіллям, ламаною зброєю, уламками списів, щоб при нагоді нагнати туди ворожу кінноту. І коли все було зроблено, як треба, сказав промову до козаків, не на те, щоб підбадьорити й підохотити їх, — знав, що й без того міцні вони духом, — а, просто, самому хотілося висловити все, що було на серці.

— Хочеться мені сказати вам, панове, що таке є наше товариство. Ви чули від батьків і дідів, в якій шані у всіх була земля наша: і грекам дала себе знати, і з Царгорода брала червінці, і міста були пишні, і церкви, і князі, князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки. Усе взяли бусурмени, все пропало. Тільки зосталися ми сиротами, та, як удовиця після доброго чоловіка, сиротою, так само, як і ми, земля наша! Ось у який час подали ми, товариші, руку на братерство! Ось на чому стоїть наше товариство! Нема зв'язку, святішого від товариства. Батько любить свою дитину, мати любить свою дитину, дитина любить батька й матір. Та це не те, братця: любить і звір свою дитину. Але поріднитися рідністю

по душі, а не по крові, може сама тільки людина. Бували й по інших землях товариші, але таких, як у Руській землі, не було таких товаришів. Вам доводилося не одному довго пропадати на чужині; бачиш, і там люди! теж Божа людина, і розбалакаєшся з нею, як з своєю; а як дійде до того, щоб повідати сердечне слово, — бачиш: ні, розумні люди, та не ті; такі ж люди, та не ті! Ні, братця, так любити, як може любити руська душа, — любити не те, щоб розумом чи іншим чим, а всім, чим дав Бог, що тільки є в тобі, а... — сказав Тарас, і махнув рукою, і потряс сивою головою, і вусом моргнув, і сказав: — Ні, так любити ніхто не може! Знаю, підло повелося тепер в землі нашій: думають тільки, щоб при них були стоги хліба, скирти та кінські табуни їх, та щоб були цілі в льохах запечатані меди їх. Переймають чорт знає які бусурменські звичаї; цураються мови своєї; свій з своїм не хоче говорити; свій свого продає, як продають бездушну тварину на торговому ринку. Милість чужого короля, та й не короля, а паскудна милість польського магната, що жовтим чоботом своїм б'є їх у пику, дорожча для них за всяке братерство. Але й в останнього падлюки, який він не є, хоч весь вивалявся він у сажі і в поклонництві, є і в того, браття, крихітка руського почуття. І прокинеться воно коли-небудь, і вдариться він, бідолашний, об поли руками, схопить себе за голову, проклявши голосно підле життя своє, готовий муками спокутувати ганебне діло. Нехай же знають вони всі, що таке значить в Руській землі товариство! Вже як на те пішло, щоб умирати, — то нікому ж з них не доведеться так умирати!.. Нікому, нікому!.. Не вистачить у них на те мишачої натури їх!

Так говорив отаман і, коли скінчив мову, все ще потрясав посріблілою в козацьких ділах головою. Всіх, хто стояв, зворушила дуже така мова, дійшовши аж до самого серця. Самі найстаріші в рядах стояли нерухомо, понуривши сиві голови в землю; сльоза тихо набігала в старих очах; поволі утирали вони її рукавом. І потім усі, начебто змовившись, махнули разом рукою й потрясли бувалими головами. Видно, мабуть, багато нагадав їм старий Тарас знайомого й кращого, що буває на серці в людини, яка навчена горем, працею, молодецтвом і всякими знегодами життя, або, хоч і не зазнала їх, але багато відчула молодою, перлистою душею на вічну радість старим батькам, що породили її.

А з міста вже виступало вороже військо, вигримлюючи в літаври й труби, і, взявшись у боки, виїздили пани, оточені незчисленними слугами. Товстий полковник давав накази. І почали насту-

пати вони тісно на козацькі табори, нахваляючись, націлюючись пищалями, блискаючи очима й вилискуючи мідними доспіхами. Як тільки побачили козаки, що підійшли вони на рушничний постріл, усі разом гримнули в семип'ядні пищалі і, не зупиняючись, все палили вони з пищалей. Далеко залунало гучне бухкання по всіх навколишніх полях і нивах, зливаючись у безперервний гук; димом затягло все поле, а запорожці все палили, не переводячи духу: задні тільки заряджали та передавали переднім, примушуючи дивуватись ворога, що не міг зрозуміти, як стріляють козаки, не заряджаючи рушниць. Уже не видно було за великим димом, що обняв і те і те військо, не видно було, як то одного, то другого неставало в рядах; але почували ляхи, що густо летіли кулі й гарячим ставало діло; і, коли подалися трохи назад, щоб відсторонитися від диму й оглядітися, то багатьох не долічилися в рядах своїх. А в козаків, може, другий-третій був убитий на всю сотню. І все палили козаки з пищалей, ні на хвилину не даючи перерви. Сам іноземний інженер дивувався з такої, ніколи ним не баченої тактики, сказавши тут-таки при всіх: «От браві молодці-запорожці! От як треба битися й іншим по інших землях!» І дав раду повернути тут же на табір гармати. Тяжко ревнули широкими горлами чавунні гармати; здриґнулася, далеко загувши земля, і вдвоє більше затягло димом усе поле. Почули запах пороху серед майданів і вулиць в дальших і ближчих містах. Але націлювачі взяли занадто високо: розпечені ядра вигнули занадто високу дугу. Страшно завищавши в повітрі, перелетіли вони через голови всього табору й зарились далеко в землю, зірвавши й метнувши високо в повітря чорну землю. Ухопив себе за волосся французький інженер, бачачи таку невправність, і сам заходився націлювати гармати, незважаючи на те, що жарили й сипали кулями безперестанку козаки.

Тарас бачив ще здаля, що лихо буде всьому Незамайнівському й Стебликівському куреням, і скрикнув гучно: «Вибирайтеся мерщій з-за возів і сідай кожний на коня!» Та не встигли б зробити ні того, ні того козаки, коли б Остап не вдарив у саму середину; вибив запали у шістьох гармашів, у чотирьох тільки не міг вибити. Відігнали його назад ляхи. А тим часом чужоземний капітан сам взяв у руку запал, щоб пальнути з величезної гармати, якої ніхто з козаків не бачив доти. Страшно дивилася вона широкою пащею, і тисяча смертей виглядала звідти. І як гримнула вона, а за нею слідом три інших, чотири рази потрясши глухо-відгомінну зем-

лю, — багато завдали вони горя! Не по одному козакові заридає стара мати, б'ючи себе кістлявими руками в старі перса. Не одна зостанеться вдова в Глухові, Немирові, Чернігові й інших містах. Буде, сердешна, вибігати щодня на базар, хапаючись за всіх прохожих, розпізнаючи кожного з них у очі, чи немає між ними одного, наймилішого за всіх. Але багато пройде через місто всякого війська, і вічно не буде між ними одного, наймилішого за всіх.

Так начебто й не бувало половини Незамайнівського куреня! Як градом вибиває раптом усю ниву, де, мов щирозолотний червінець, красувався кожний колос, так їх вибило й поклало.

Як же кинулися козаки! Як схопилися всі! Як закипів курінний отаман Кукубенко, побачивши, що кращої половини куреня його немає! Вбився він з рештою своїх незамайнівців у саму середину. В гніві посік на капусту першого, що трапився, багатьох кіннотників позбивав з коней, діставши списом і кіннотника і коня, пробився до гармашів і вже відбив одну гармату. А вже там, бачить, клопочеться уманський курінний отаман, і Степан Гуска вже відбиває головну гармату. Покинув він тих козаків, і повернув із своїми в другу ворожу гущу. Там, де пройшли незамайнівці — то вже там і вулиця, де завернули — то вже там і провулок! Так і видно було, як ріділи ряди і снопами валилися ляхи! А коло самих возів Вовтузенко, а спереду Черевиченко, а коло дальніх возів Дегтяренко, а за ним курінний отаман Вертихвіст. Двох шляхтичів підняв уже на спис Дегтяренко та напав нарешті на неподатливого третього. Верткий і міцний був лях, пишною зброєю прикрашений і п'ятдесят самих слуг привів із собою. Погнув він тяжко Дегтяренка, збив його на землю і вже, замахнувшись на нього шаблею, кричав:

— Нема з вас, собак козаків, ні одного, хто б посмів стати проти мене!

— А от же є! — сказав і виступив наперед Мусій Шило. Дужий був він козак, не раз отаманував на морі й багато натерпівся всякої біди. Схопили їх турки коло самого Трапезонта й усіх забрали невільниками на галери, закували їм руки й ноги в залізні ланцюги, не давали цілими тижнями пшона й поїли гидкою морською водою. Все знесли й витерпіли бідні невільники, аби тільки не зміняти православної віри. Не витерпів отаман Мусій Шило, потоптав ногами святий закон, поганою чалмою обвив грішну голову, увійшов у довіру в паші, став ключником на кораблі й старшим над усіма невільниками. Дуже засмутилися з того бідні не-

вільники, бо знали, що коли свій продасть віру й пристане до гнобителів, то тяжче й гірше бути під його рукою, ніж під усяким іншим нехристом. Так і сталося. Всіх закував Мусій Шило у нові ланцюги по троє в ряд, прикрутив їм аж до білої кості тверді мотузки; всім понабивав шиї, частуючи запотиличниками. І коли турки, зрадівши, що дістали собі такого слугу, почали бенкетувати і, забувши закон свій, всі перепилися, він приніс усі шістдесят чотири ключі і роздав невільникам, щоб відмикали себе, кидали б ланцюги й кайдани в море, а брали б натомість шаблі та рубали турків. Багато тоді набрали козаки здобичі й повернулися зі славою на батьківщину, і довго бандуристи прославляли Мусія Шила. Обрали б його на кошового, та зовсім чудний був козак. Іншим разом вершив таке діло, якого наймудрішому не придумати, а іншим — просто дур брав козака. Пропив він і прогуляв усе, всім заборгував на Січі і, на додачу до того, прокрався, як вуличний злодій: уночі потяг з чужого куреня всю козацьку зброю й заставив шинкареві. За таке ганебне діло прив'язали його на базарі до стовпа й поклали поруч кия, щоб кожен в міру сили своєї відважив йому по удару. Та не знайшлося такого з усіх запорожців, хто б підняв на нього кия, пам'ятаючи колишні його заслуги. Отакий був козак Мусій Шило.

— То єсть же такі, що б'ють вас, собак! — сказав він, кинувшись на того. І вже ж так рубалися вони! І наплічники, і зерцала погнулися в обох від ударів. Розрубав на ньому вражий лях залізну сорочку, діставши лезом самого тіла: зачервоніла козацька сорочка. Та не зважив на те Шило, а замахнувся всією жилавою рукою (важка була коренаста рука) і приголомшив того раптом по голові. Розлетілась мідна шапка, захитався й гримнувся лях, а Шило заходився рубати й хрестити приголомшеного. Не добивай, козаче, ворога, а краще повернись назад! Не повернувся козак назад, і тут же один із слуг убитого загнав йому ножа в шию. Повернувся Шило і вже дістав би сміливця, та той пропав у пороховому диму. З усіх боків почалося бахкання з самопалів. Похитнувся Шило й відчув, що рана була смертельна. Упав він, поклавши руку на свою рану, і сказав, звернувшись до товаришів: «Прощайте, пани-браття, товариші! Хай же стоїть на вічні віки православна Руська земля і буде їй вічна честь!» І зажмурив ослаблі очі свої, і вилетіла козацька душа з суворого тіла. А там уже виїздив Задорожній зі своїми, ламав ряди курінний Вертихвіст і виступав Балабан.

— А що, панове? — сказав Тарас, перегукнувшись з курінними. — Є ще порох у порохівницях? Чи не ослабла козацька сила? Чи не гнуться козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях. Не ослабла ще козацька сила; ще не гнуться козаки!

І натиснули сильно козаки: зовсім змішали всі ряди. Низькорослий полковник ударив на збір і звелів викинути вісім мальованих знамен, щоб зібрати своїх, розсипаних далеко по всьому полю. Усі бігли ляхи до корогов; та не встигли вони ще вишикуватися, як уже курінний отаман Кукубенко вдарив знову із своїми незамайнівцями в середину і напав просто на товстопузого полковника. Не видержав полковник і, повернувши коня, пустився навскач; а Кукубенко далеко гнав його через усе поле, не давши йому з'єднатися з полком. Побачивши те з бокового куреня, Степан Гуска пустився йому навперейми з арканом у руці, пригнувши голову до кінської шиї, і, вибравши час, з одного разу накинув аркан йому на шию. Весь побагровів полковник, ухопившись за мотуз обома руками і силкуючись розірвати його, але вже дужий розмах загнав йому в самий живіт смертельний спис. Там і зостався він, пришитий до землі. Та не минути лиха й Гусці! Не встигли оглянутись козаки, як уже побачили Степана Гуску піднятим на чотири списи. Тільки і встиг сказати бідолаха: «Хай же загинуть усі вороги, і радіє вічні віки Руська земля!» І там же помер. Оглянулись козаки, а вже там, збоку, козак Метелиця частує ляхів, глушачи того й того; а вже там, з другого боку, натискує зі своїми отаман Невеличкий; а коло возів перевертає ворога й б'ється Закрутигуба; а коло дальніх возів третій Писаренко відігнав уже цілу ватагу; а вже там, коло інших возів, схопилися й б'ються на самих возах.

— Що, панове! — перегукнувся отаман Тарас, проїхавши попереду всіх. — Чи є ще порох у порохівницях? Чи міцна козацька сила? Чи не гнуться ще козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях; ще міцна козацька сила; ще не гнуться козаки!

А вже впав з воза Бовдюг. Просто під саме серце влучила йому куля, але зібрав старий весь дух свій і сказав: «Не жалко розлучитися з світом. Дай Боже і всякому такої смерті! Нехай же славиться до кінця віку Руська земля!» І полинула у високості Бовдюгова душа розповісти давно померлим дідам, як уміють битися на Руській землі і, ще краще того, як уміють умирати на ній за святу віру.

Балабан, курінний отаман, незабаром після того гримнувся теж на землю. Три смертельні рани дісталися йому: від списа, від кулі й від важкого палаша. А був він один з найдоблесніших козаків; багато було під його отаманством морських походів, та найславніший був похід до анатольських берегів. Багато набрали вони тоді цехінів, дорогої турецької габи, кіндяків і всякого вбрання. Але зазнали лиха, коли поверталися: потрапили, сердешні, під турецькі ядра. Як сипнуло на них з корабля, — половина човнів закрутилася й перевернулася, потопивши не одного в воді, та прив'язаний з боків очерет врятував човни від потоплення. Балабан відплив на всіх веслах, став просто проти сонця і через те зробився невидним турецькому кораблю. Цілу ніч потім черпаками й шапками вибирали вони воду, латаючи пробиті місця; з козацьких штанів накраяли вітрил, понеслись і втекли від найбистрішого турецького корабля. І мало того, що прибули безбідно на Січ, привезли ще золотом шиту ризу архімандритові Межигірського київського монастиря і на Покрову, що на Запорожжі, шати з чистого срібла. І славили довго потім бандуристи щастя козаків. Поник він тепер головою, відчувши передсмертні муки, і тихо сказав: «Здається мені, пани-брати, умираю доброю смертю: сімох я порубав, дев'ятьох списом заколов. Потоптав конем доволі, а вже не пригадаю, скількох дістав кулею. Хай же цвіте вічно Руська земля!..» І відлетіла його душа.

Козаки, козаки! не видавайте кращого цвіту вашого війська! Уже обступили Кукубенка, вже сім чоловік тільки залишилося з усього Незамайнівського куреня; вже й ті відбиваються через силу; вже закривавилася на ньому одежа. Сам Тарас, побачивши біду його, поспішив на допомогу. Та пізно наспіли козаки: вже встиг загнатися йому під серце спис перше, ніж відігнали ворогів, що обступили його. Тихо схилився він на руки козакам, які підхопили його, і ринула струменем молода кров, немов дороге вино, яке несли в скляній посудині з льоху необережні слуги, посковзнулись тут же коло входу й розбили дорогу сулію: все розлилось на землю вино, і схопив себе за голову, прибігши, господар, що беріг його для найкращого випадку в житті, щоб, коли приведе Бог на старість зустрітися з товаришем юності, то щоб спом'янути разом з ним колишній інший час, коли інакше й краще веселився чоловік... Повів Кукубенко навколо себе очима й промовив: «Дякую Богові, що довелося мені вмерти при очах ваших, товариші! Нехай же після нас живуть ще краще, ніж ми, і красується вічно люблена Христом Руська земля!» І вилетіла молода душа. Підняли її ангели

під руки і понесли до небес. Гарно буде йому там. «Сідай, Кукубенко, одесную мене! — скаже йому Христос, — ти не зрадив товариства, безчесного діла не зробив, не кинув у біді людину, охороняв і оберігав мою цѐркву». Всіх засмутила смерть Кукубенка. Вже ріділи дуже козацькі ряди; багатьох, багатьох хоробрих уже не долічувались; та стояли й трималися ще козаки.

— А що, панове! — перегукнувся Тарас з куренями, які ще залишилися. — Чи є ще порох у порохівницях? Чи не потупилися шаблі? Чи не стомилася козацька сила? Чи не погнулись козаки?

— Стане ще, батьку, пороху! Годяться ще шаблі; не стомилася козацька сила; не погнулись ще козаки!

І рвонулися знову козаки так, ніби й втрат ніяких не зазнали. Вже три тільки курінних отамани залишилися в живих. Багряніли вже скрізь червоні ріки; високо гатилися мости з козацьких і ворожих тіл. Глянув Тарас на небо, а вже по небу потяглися ключем кречети. Ну, буде комусь пожива! А вже там підняли на спис Метелицю. Вже голова другого Писаренка, завертівшись, закліпала очима. Вже підломився й бухнувся об землю начетверо порубаний Охрім Гуска. «Ну!» — сказав Тарас і махнув хусткою. Зрозумів той знак Остап і вдарив сильно, вихопившись із засідки, на кінноту. Не витримали дужого натиску ляхи, а він гнав їх і нагнав просто на місце, де були вбиті в землю кілки й уламки списів. Почали спотикатися й падати коні та летіти через їх голови ляхи. А в цей час корсунці, що стояли останні за возами, побачивши, що вже досягне рушнична куля, гримнули враз із самопалів. Всі збилися й розгубилися ляхи, і підбадьорились козаки. «От і наша перемога!» — залунали з усіх боків запорозькі голоси, засурмили сурми, і викинули побідну корогву. Скрізь тікали й ховалися розбиті ляхи. «Ну, ні, ще не зовсім перемога!» — сказав Тарас, дивлячись на міські мури, і сказав він правду.

Розчинилась брама, і вилетів звідти гусарський полк, краса всіх кінних полків. Під усіма вершниками були всі, як один, бурі аргамаки. Попереду інших мчав лицар, від усіх меткіший, за всіх вродливіший. Так і летіло чорне волосся з-під мідної його шапки; маяв зав'язаний на руці дорогий шарф, вишитий руками першої красуні. Так і оторопів Тарас, коли побачив, що це був Андрій. А він тим часом, охоплений палом і жаром битви, жадаючи заслужити пов'язаний на руку дарунок, помчав, як молодий хорт, найкращий, найбистріший і наймолодший від усіх у зграї. Атукнув на нього досвідчений мисливець, — і він помчав, пустивши прямою рисою в повітрі свої ноги, весь похилившись набік усім тілом, зри-

ваючи сніг і десять разів випереджаючи самого зайця в запалі свого бігу. Спинився старий Тарас і дивився на те, як він чистив перед собою дорогу, розгонив, рубав і сипав удари направо й наліво. Не витерпів Тарас і закричав: «Як?.. Своїх?.. Своїх, чортів сину, своїх б'єш?..» Та Андрій не бачив, хто перед ним був, свої чи інші які; нічого не бачив він. Кучері, кучері він бачив, довгі, довгі кучері, і подібні до річкового лебедя груди, і сніжну шию, і плечі, і все, що створено для безумних поцілунків.

«Гей, хлоп'ята! заманіть мені тільки його до лісу, заманіть мені тільки його!» — гукав Тарас. І визвалось ту ж мить тридцять найбистріших козаків заманити його. І, поправивши на собі високі шапки, тут же пустилися на конях, просто навперейми гусарам. Ударили збоку на передніх, збили їх, відділили від задніх, дали по гостинцю тому й тому, а Голокопитенко учистив плазом по спині Андрія, і ту ж мить пустились тікати від них, скільки вистачало козацької сили. Як скипів Андрій! Як забунтувала по всіх жилах молода кров! Ударивши гострими острогами коня, щодуху полетів він за козаками, не оглядаючись назад, не бачачи, що позаду всього тільки двадцять чоловік поспівало за ним; а козаки летіли скільки сили на конях і просто повернули до лісу. Розігнався на коні Андрій, і мало вже був не наздогнав Голокопитенка, як враз чиясь дужа рука ухопила за повід його коня. Оглянувся Андрій: перед ним Тарас! Затрясся він усім тілом і раптом зблід...

Так школяр, необачно зачепивши свого товариша і діставши від того лінійкою по лобі, спалахує, як огонь, несамовитий вискакує з лавки й женеться за зляканим товаришем своїм, готовий розірвати його на шматки, і зненацька наштовхується на вчителя, що входить у клас: вмить ущухає несамовитий порив і спадає безсила лють. Подібно до цього, в одну мить пропав, ніби й не було його зовсім, гнів Андрія. Бачив він перед собою самого тільки страшного батька.

— Ну що ж тепер ми будемо робити? — сказав Тарас, дивлячись просто йому у вічі.

Та нічого не міг на те сказати Андрій і стояв, утупивши в землю очі.

— Що, синку, помогли тобі твої ляхи?

Андрій стояв, не відповідаючи.

— Так продати? продати віру? продати своїх? Стій же, злазь з коня!

Покірно, як дитина, зліз він з коня й спинився ні живий ні мертвий перед Тарасом.

— Стій і не ворушись! Я тебе породив, я тебе і вб'ю! — сказав Тарас і, відступивши крок назад, зняв з плеча рушницю.

Білий, як полотно, був Андрій; видно було, як тихо ворушилися уста його, і як він вимовляв чиєсь ім'я; та не було це ім'я вітчизни, чи матері, чи братів — це було ім'я прекрасної полячки. Тарас вистрілив.

Як хлібний колос, підрізаний серпом, як молоде ягня, відчувши під серцем смертельне залізо, звісив він голову і повалився на траву, не мовивши жодного слова.

Спинився синовбивець і дивився довго на бездушний труп. Він і мертвий був прекрасний: мужнє обличчя його, недавно повне сили й непереможного для жінок чару, все ще було прекрасне; чорні брови, як траурний оксамит, відтіняли його зблідлі риси.

— Чим не козак був? — сказав Тарас, — і станом високий, і чорнобривий, і лице, як у дворянина, і рука була міцна в бою! Пропав, пропав безславно, як підлий собака!

— Батьку, що ти зробив? Це ти вбив його? — сказав, під'їхавши в цей час, Остап.

— Я, синку, — сказав Тарас, кивнувши головою.

Пильно подивився мертвому в очі Остап. Жалко йому стало брата, і промовив він тут же. — Поховаймо ж його, батьку, чесно в землю, щоб не поглумилися над ним вороги, і не розтягли б його тіла хижі птахи.

— Поховають його й без нас! — сказав Тарас, — будуть у нього плакальники і утішниці!

І хвилини зо дві думав він: чи кинути його на поталу вовкам-сіроманцям, чи пошанувати в ньому лицарську доблесть, яку хоробрий повинен поважати хоч би там у кому. Аж бачить — мчить до нього на коні Голокопитенко:

— Біда, отамане, зміцніли ляхи, прибула на підмогу свіжа сила!..

Не встиг сказати Голокопитенко, мчить Вовтузенко.

— Біда, отамане, нова валить іще сила!..

Не встиг сказати Вовтузенко, Писаренко біжить бігом уже без коня:

— Де ти, батьку? Шукають тебе козаки! Вже вбито курінного отамана Невеличкого, Задорожнього вбито, Черевиченка вбито. Але стоять козаки, не хочуть умирати, не побачивши тебе в очі; хочуть, щоб глянув ти на них перед смертною годиною.

— На коня, Остапе! — сказав Тарас і поспішив, щоб застати ще козаків, щоб подивитися ще на них і щоб вони глянули перед смертю на свого отамана.

Та не виїхали вони ще з лісу, а вже ворожа сила оточила з усіх боків ліс, і між деревами скрізь показалися вершники з шаблями й списами. «Остапе!.. Остапе, не піддавайся!..» — гукав Тарас, а сам, вихопивши шаблю наголо, давай чесати на всі боки перших, що трапилися. А на Остапа вже наскочило раптом шестеро; та не в добрий час, видно, наскочило: з одного полетіла голова, другий перевернувся, відступивши; поцілило списом у ребро третьому; четвертий був відважніший, ухилився головою від кулі, і влучила в кінські груди гаряча куля, — здибився скажений кінь, грюкнувся об землю і задушив під собою вершника. «Добре, синку!.. Добре, Остапе!.. — кричав Тарас, — ось я слідом за тобою!..» А сам усе відбивався від нападників. Рубається й б'ється Тарас, сипле гостинці тому й другому на голову, а сам дивиться вперед, на Остапа, бачить, що вже знову схопилося з Остапом мало не восьмеро разом. «Остапе!.. Остапе, не піддавайся!» Але вже перемагають Остапа; вже один накинув йому на шию аркан, уже в'яжуть, вже беруть Остапа. «Ех, Остапе, Остапе!.. — кричав Тарас, пробиваючись до нього, рубаючи на капусту всіх на своєму шляху. — Ех, Остапе, Остапе!..» Та як важким каменем ударило його самого в ту ж хвилину. Все закрутилося й перевернулося в очах його. На мить змішано блиснули перед ним голови, списи, дим, виблиски вогню, гілля дерев з листям, що мелькнуло перед самими його очима. І гримнувся він, як підрубаний дуб, на землю. І туман повив його очі.

X

— Довго ж я спав! — сказав Тарас, опам'ятавшись, як після тяжкого п'яного сну, і намагаючись розпізнати речі навколо себе. Страшенна слабість долала його члени. Ледве мерехтіли перед ним стіни й кутки незнайомої світлиці. Нарешті, помітив він, що перед ним сидів Товкач і, здавалось, прислухався до кожного його подиху.

«Еге, — подумав про себе Товкач, — заснув би ти, може, і навіки!» Та нічого не сказав, посварився пальцем і дав знак мовчати.

— Та скажи ж мені, де я тепер? — спитав знов Тарас, напружуючи розум і силкуючись пригадати, що було.

— Мовчи ж! — гримнув на нього суворо товариш, — що тобі ще хочеться знати? Хіба не бачиш, що весь порубаний? Уже два тижні, як ми з тобою мчимо, не переводячи духу, і як ти в гарячці та жару плетеш і верзеш нісенітницю. Оце вперше заснув спокійно. Мовчи ж, коли не хочеш собі наробити лиха.

Але Тарас уже намагався й силкувався зібрати свої думки й пригадати, що було.

— Та мене ж бо оточили були й зовсім уже схопили ляхи? Мені ж не було ніякої змоги вибитися з натовпу?

— Мовчи, кажуть тобі, чортів сину! — закричав Товкач сердито, як нянька, втративши терпець, кричить на невгамовного пустуна-хлопця. — Яка користь знати тобі, як ти вибрався? Досить того, що вибрався. Знайшлися люди, що тебе не зрадили, — ну, й буде з тебе! Нам ще одну ніч мчати вкупі! Ти думаєш, що пішов за простого козака? Ні, твою голову оцінено в дві тисячі червінців.

— А Остап? — скрикнув раптом Тарас, напружився, щоб підвестись, і враз згадав, як Остапа схопили і зв'язали на його очах, і що тепер він уже в лядських руках. І обгорнуло горе стару голову. Зірвав, постягав він усі перев'язки з ран своїх, кинув їх далеко геть, хотів голосно щось сказати — і замість того почав верзти нісенітницю; жар та марення знов опанували його, і полились без тями й зв'язку безумні речі.

А тим часом вірний товариш стояв перед ним, лаючись і сиплючи без ліку жорстокі докірливі слова та нарікання. Нарешті схопив він його за ноги й за руки, сповив, як дитину, поправив усі перев'язки, загорнув його у волову шкуру, зав'язав у лубки і, припнувши мотузками до сідла, помчав знову з ним в дорогу.

— Хоч неживого, а довезу тебе! Не попущу, щоб ляхи поглумилися над твоєю козацькою вродою, на шматки рвали б твоє тіло та кидали його у воду. Нехай же, хоч і буде орел висмикати очі з твого лоба, та нехай то буде степовий наш орел, а не лядський, не той, що прилітає з польської землі. Хоч неживого, а довезу тебе до України!

Так говорив вірний товариш. Мчав без відпочинку дні і ночі й привіз його непритомного в саму Запорозьку Січ. Там заходився він лікувати його невтомно травами й примочками; знайшов якусь тямущу жидівку, що місяць поїла його всякими ліками, і нарешті Тарасові стало краще. Чи то ліки, чи своя залізна сила взяла гору, тільки він через півтора місяця встав на ноги; рани загоїлись, і тільки самі шабельні рубці показували, як глибоко колись поранений був старий козак. Одначе ж став він помітно похмурий і сумний. Три тяжкі зморшки насунулись на лоб його і вже більше ніколи не сходили з нього. Оглянувся він тепер кругом себе: все нове на Січі, всі перемерли старі товариші. Жодного з тих, що стояли за справедливе діло, за віру й братерство. І ті, що вирушили за кошовим навздогін за татарами, і тих уже давно не було: всі наклали головами, всі загинули, хто поклавши в самому бою з честю голову; хто від безводдя й безхліб'я серед кримських солончаків;

хто в полоні загинув, не знісши наруги, і самого колишнього кошового вже давно не було на світі і нікого з старих товаришів; і вже давно травою поросла колись кипуча козацька сила. Чув він тільки, що був бенкет великий, бучний бенкет: весь перебито на дрізки посуд; ніде не зосталося вина ні краплини, розхапали гості і слуги всі дорогі кубки й начиння, — і смутний стоїть господар дому, думаючи: «Краще б і не було того бенкету». Даремно намагалися розважити й розвеселити Тараса; даремно бородаті, сиві бандуристи, приходячи по два й по три, уславляли його козацькі подвиги. Суворо й байдуже дивився він на все, і на нерухомому обличчі його виступало невгасиме горе, і, тихо понуривши голову, казав він: «Сину мій! Остапе мій!»

Запорожці збирались у морську експедицію. Двісті човнів спущено було в Дніпро, і Мала Азія бачила їх з голеними головами й довгими чубами, як руйнували вони вогнем і мечем квітучі береги її; бачила чалми своїх магометанських жителів розкиданими, мов її незчисленні квіти, на змочених кров'ю полях та плаваючими коло берегів. Вона бачила чимало замазаних дьогтем запорозьких шароварів, мускулястих рук з чорними нагайками. Запорожці поїли й поламали весь виноград; у мечетях залишили цілі купи гною; перські дорогі шалі вживали замість очкурів і підперізували ними забруднені свитки. Довго ще потім знаходили в тих місцях запорозькі коротенькі люльки. Вони весело пливли назад; за ними гнався десятигарматний турецький корабель і залпом з усіх гармат своїх розігнав, як птахів, утлі їх човни. Третина їх потонула в морських глибинах, але інші знов зібралися докупи й прибули до гирла Дніпра з дванадцятьма барилами, повними цехінів. Та все це вже не цікавило Тараса. Він ішов у луги й степи, ніби на полювання, але заряд його зоставався невистріленим. І, поклавши рушницю, повний туги, сідав він на морському березі. Довго сидів він там, понуривши голову і все кажучи: «Остапе мій! Остапе мій!» Перед ним іскрилося й стелилося Чорне море; в далекому очереті кигикала чайка; білий вус його сріблився, і сльоза капала одна за одною.

І не витримав, нарешті, Тарас. «Хоч би що там було, піду розвідати, що з ним: чи живий він? у могилі? чи вже і в самій могилі нема його? Розвідаю, хоч би там що!» І через тиждень уже опинився він у місті Умані, озброєний, на коні, зі списом, шаблею, дорожньою баклагою при сідлі, похідним горщиком з саламахою, пороховими патронами, кінськими путами та іншим спорядженням. Він просто під'їхав до неохайного, брудного будиночка, в якому

ледве видно було невеличкі віконця, закупорені не знати чим; димар був заткнутий ганчіркою, і діпява покрівля вся була вкрита горобцями. Купа всякого сміття лежала перед самими дверима. З вікна виглядала голова жидівки в чепці з потемнілими перлами.

— Чоловік дома? — спитав Бульба, злізаючи з коня й прив'язуючи повід до залізного гака, що був коло самих дверей.

— Дома, — сказала жидівка і поспішила ту ж мить вийти з пшеницею в корчику для коня і кухлем пива для лицаря.

— Де ж твій жид?

— Він у другій світлиці, молиться, — промовила жидівка, вклоняючись і побажавши здоров'я в той час, коли Бульба підніс до губ кухоль.

— Залишайся тут, нагодуй і напій мого коня, а я піду, поговорю з ним наодинці. У мене до нього діло.

Цей жид був відомий Янкель. Він уже опинився тут орендарем і корчмарем; прибрав потроху всіх околишніх панів і шляхтичів до своїх рук, висмоктав потроху майже всі гроші й дуже позначив свою жидівську присутність у тім краї. На відстані в три милі в усі сторони не залишалося жодної хати доброї: все валилося й старілось, все порозпивалось, і залишилися злидні та лахміття; як після пожежі або чуми пішов за вітром весь край. І коли б десять років ще пожив там Янкель, то він, мабуть, пустив би за вітром і ціле воєводство. Тарас увійшов до світлиці. Жид молився, накрившись своїм досить забрудненим саваном, і обернувся, щоб останній раз, за звичаєм своєї віри, плюнути, як раптом очі його зустріли Бульбу, що стояв позаду. Так і постали жидові перед очима насамперед дві тисячі червінців, що були обіцяні за його голову; та він посоромився своєї користливості й силкувався придушити в собі вічну думку про золото, що, як черва, обвиває душу жида.

— Слухай, Янкелю! — сказав Тарас жидові, який почав перед ним кланятися й замкнув обережно двері, щоб їх не бачили. — Я врятував тобі життя, — тебе б розірвали, як собаку, запорожці, — тепер твоя черга, тепер зроби мені послугу!

Обличчя жида трохи поморщилось.

— Яку послугу? Коли така послуга, що можна зробити, то чому не зробити?

— Не кажи нічого. Вези мене у Варшаву.

— У Варшаву? Як, у Варшаву? — сказав Янкель. Брови й плечі його піднялися вгору від подиву.

— Не кажи мені нічого. Вези мене у Варшаву. Що б не було, а я хочу ще раз побачити його, сказати йому хоч одне слово.

— Кому сказати слово?

— Йому, Остапові, синові моєму.

— Хіба пан не чув, що вже...

— Знаю, знаю все: за мою голову дають дві тисячі червінців. Знають же вони, дурні, ціну їй! Я тобі п'ять тисяч дам. Ось тобі дві тисячі зараз, — Бульба висипав зі шкіряного гамана дві тисячі червінців: — а решту — як вернуся.

Жид ту ж мить схопив рушник і накрив ним червінці.

— Ай, славна монета! Ай, добра монета! — сказав він, вертячи один червінець у руках і пробуючи на зубах. — Я гадаю, той чоловік, у котрого пан забрав такі гарні червінці, і години не прожив на світі, пішов зразу до річки, та й утопився там після таких славних червінців!

— Я б не просив тебе. Я б сам, може, знайшов дорогу у Варшаву; та мене можуть як-небудь упізнати і захопити прокляті ляхи, бо я не здатний на вигадки. А ви, жиди, на те вже й створені. Ви хоч чорта обдурите; ви знаєте всі штуки; ось чого я прийшов до тебе! Та й у Варшаві я б сам нічого не дістав. Зараз запрягай воза й вези мене!

— А пан гадає, що так просто взяв кобилу, запріг та й: «гей, но, рушай, сива!» Гадає пан, що можна так, як є, не сховавши, везти пана?

— Ну, то ховай, ховай, як знаєш; у порожню бочку, чи що?

— Ай, ай! А пан гадає, що можна сховати його в бочку? Пан хіба не знає, що всяк подумає, що в бочці горілка?!

— Ну, то й нехай думає, що горілка.

— Як? Нехай думає, що горілка? — сказав жид, і схопив себе обома руками за пейсики, і потім підняв догори обидві руки.

— Ну, чого ж ти так оторопів?

— А пан хіба не знає, що Бог на те створив горілку, щоб її кожен куштував! Там усе ласі, ласуни; шляхтич верст із п'ять буде бігти за бочкою, продовбає якраз дірочку, ту ж мить побачить, що не тече, і скаже: «Жид не повезе порожньої бочки; мабуть, тут є що-небудь. Схопити жида, зв'язати жида, відібрати всі гроші у жида, посадити в тюрму жида!» Бо все, що тільки є недоброго, звалюють на жида; бо жида кожен має за собаку; бо думають, що вже й не людина, коли жид.

— Ну, то поклади мене у віз з рибою.

— Не можна, пане, їй-богу, не можна! По всій Польщі люди голодні тепер, як собаки: і рибу розкрадуть, і пана намацають.

— То вези мене хоч на чорті, тільки вези!

— Слухай, слухай, пане! — сказав жид, підсунувши обшлаги рукавів своїх і підходячи до нього з розчепіреними руками. — Ось що ми зробимо. Тепер будують скрізь фортеці й замки; з Німеччини приїхали французькі інженери, а тому по дорогах везуть багато цегли й каміння. Пан нехай ляже на дні воза, а верх я закладу цеглою. Пан здоровий і міцний на вигляд, то йому нічого, коли буде важкенько; а я зроблю у возі зісподу дірочку, щоб годувати пана.

— Роби, як хочеш, тільки вези.

І через годину віз з цеглою виїхав з Умані, запряжений двома шкапами. На одній з них сидів довготелесий Янкель, і довгі кучеряві пейсики його маяли з-під жидівської ярмулки кожного разу, як він підстрибував на коні, високий, як верста, поставлена при дорозі.

XI

У той час, коли відбувалася описувана подія, на прикордонних місцях не було ще ніяких митних чиновників та об'їждчиків, цієї страшної грози заповзятливих людей, і тому всякий міг везти, що йому хотілося. А якщо хто й робив трус та ревізію, то робив здебільшого задля свого власного задоволення, особливо, якщо на возі були принадні для ока речі та якщо його власна рука мала добру вагу й силу. Але цегла не знаходила охочих і в'їхала без перешкоди в головну міську браму. Бульба в своїй тісній клітці міг тільки чути галас, крики візників та й більше нічого. Янкель, підскакуючи на своєму короткому, припалому пилом рисаку, звернув, трохи покружлявши, у темну вузеньку вулицю, що звалася Брудною і разом Жидівською, бо тут справді жили жиди майже з усієї Варшави. Ця вулиця дуже скидалася на вивернуту середину заднього двору. Сонце, здавалось, не заходило сюди ніколи. Зовсім почорнілі дерев'яні доми, з безліччю протягнутих з вікон жердин, ще збільшували темряву. Де-не-де червоніла між ними цегляна стіна, але й та вже в багатьох місцях перетворювалася на зовсім чорну. Іноді тільки вгорі обштукатурений клапоть стіни, охоплений сонцем, блищав нестерпною для очей білиною. Тут все складалося з сильних різкостей: труби, ганчір'я, лушпиння, викинуті розбиті чани. Всякий, що тільки було в нього негодящого, жбурляв на вулицю, даючи прохожим можливість задовольняти всі почуття свої цією поганню. Сидячи на коні, вершник трохи-трохи не діставав рукою жердин, протягнутих через вулицю з одного бу-

динку в другий, на яких висіли жидівські панчохи, коротенькі штаненята та копчена гуска. Іноді досить гарненьке личко єврейки, вбране потемнілими бусами, виглядало з ветхого віконця. Купа жиденят, замурзаних, обідраних, з кучерявим волоссям, галасувала й качалася в багні. Рудий жид з ластовинням по всьому обличчю, що робило його схожим на горобине яйце, визирнув з вікна; ту ж мить він заговорив з Янкелем своєю тарабарською говіркою, і Янкель зараз-таки в'їхав у один двір. Вулицею йшов другий жид, спинився, пристав теж до розмови, і коли Бульба вибрався нарешті з-під цегли, він побачив трьох жидів, що розмовляли дуже палко.

Янкель звернувся до нього й сказав, що все буде зроблено, що його Остап сидить у міській в'язниці, і хоч важко буде умовити сторожу, а проте він сподівається влаштувати йому побачення.

Бульба увійшов з трьома жидами в кімнату.

Жиди знову почали розмовляти між собою своєю незрозумілою мовою. Тарас поглядав на кожного з них. Щось, здавалося, дуже вразило його: на грубому і байдужому обличчі його спалахнуло якесь палке полум'я надії, — надії тієї, яка навідує іноді людину на останньому ступені одчаю; старе серце його почало сильно битися, наче в юнака.

— Слухайте, жиди! — сказав він, і в словах його було щось наче захват. — Ви все на світі можете зробити, викопаєте хоч з дна морського, і приказка давно вже каже, що жид самого себе вкраде, коли тільки схоче вкрасти. Визволіть мені мого Остапа! Дайте нагоду втекти йому з диявольських рук. Ось я цьому чоловікові обіцяв дванадцять тисяч червінців, — я додам іще дванадцять. Всі, які в мене є, дорогі кубки та закопане в землю золото, хату й останню одежину продам і складу з вами контракт на все життя, з тим, щоб усе, що здобуду на війні, ділити з вами пополовині!

— Ой, не можна, ласкавий пане, не можна! — сказав, зітхнувши, Янкель.

— Ні, не можна! — сказав другий жид.

Усі три жиди глянули один на одного.

— А спробувати? — сказав третій, боязко поглядаючи на тих двох, — може, Бог дасть.

Усі три жиди заговорили по-німецьки. Бульба, хоч як наставляв свої вуха, нічого не міг відгадати; він тільки чув часто вимовлюване слово «Мардохай» і більш нічого.

— Слухай, пане! — сказав Янкель, — треба порадитися з таким чоловіком, якого ще ніколи на світі не було. У, у! то такий мудрий,

як Соломон, і, коли він нічого не зробить, то вже ніхто в світі не зробить. Сиди тут; ось ключі, і не впускай нікого! — Жиди вийшли на вулицю.

Тарас замкнув двері й дивився в маленьке віконечко на цей брудний жидівський проспект. Три жиди зупинилися посеред вулиці й стали розмовляти досить запально; до них пристав скоро четвертий, нарешті і п'ятий. Він чув знов повторюване: «Мардохай, Мардохай». Жиди раз у раз поглядали в один бік вулиці; нарешті в кінці її, з-за одного поганенького дому, показалася нога в жидівському черевику, і замаяли поли півкаптана. «А, Мардохай, Мардохай!» — закричали всі жиди в один голос. Худий жид, трохи нижчий за Янкеля, але багато більше вкритий зморшками, з величезною верхньою губою, підійшов до нетерплячої купки, і всі жиди навперебій квапились розповідати йому, причому Мардохай кілька разів поглядав на маленьке віконечко, і Тарас догадувався, що мова йшла про нього. Мардохай вимахував руками, слухав, перебивав мову, часто плював набік, і, піднімаючи поли півкаптана, засовував у кишеню руку й виймав якісь брязкотельця, причому показував препогані свої панталони. Нарешті, всі жиди зняли такий галас, що жид, який стояв на варті, мусив подати знак, щоб мовчали, і Тарас почав уже побоюватися за свою безпеку, але згадавши, що жиди й не можуть інакше розмовляти, як на вулиці, і що їхньої мови сам демон не зрозуміє, він заспокоївся.

Хвилини через дві жиди разом увійшли в його кімнату. Мардохай приступив до Тараса, поплескав його по плечу і сказав: «Коли ми та Бог схочемо зробити, то вже буде так, як треба».

Тарас подивився на цього Соломона, якого ще й не було на світі, і пройнявся деякою надією. Справді, вигляд його міг викликати деяку довіру: верхня губа в нього була просто страховище; товщина її, безперечно, збільшилася від сторонніх причин. У бороді в цього Соломона було тільки п'ятнадцять волосин, та й то на лівому боці. На обличчі в Соломона було стільки знаків від побоїв, здобутих за хвацькість, що він, безперечно, давно втратив лік їм і звик вважати їх за родимі плями.

Мардохай пішов разом з товаришами, сповненими подиву з його мудрості. Бульба залишився сам. Він був у дивному, небувалому настрої: він почував уперше в житті неспокій. Душа його була в гарячковому стані. Він не був той колишній, незламний, непохитний, міцний, як дуб; він був малодушний; він був тепер слабкий. Він здриґався від кожного шереху, від кожної нової жи-

дівської постаті, що появлялася в кінці вулиці. В такому стані пробув він цілий день; не їв, не пив, і очі його не відривалися ні на час від невеличкого віконця на вулицю. Нарешті, вже пізно ввечері показалися Мардохай і Янкель. Серце Тараса завмерло.

— Що? вдалося? — спитав він їх з нетерплячкою дикого коня.

Та перше ще, ніж жиди набралися духу відповідати, Тарас помітив, що в Мардохая вже не було останнього локона, який, хоч досить нечепурно, а все ж вився кільцями з-під ярмулки його. Помітно було, що він хотів щось сказати, але наговорив таких дурниць, що Тарас нічого не зрозумів. Та й сам Янкель дуже часто прикладав руку до рота, нібито був простуджений.

— Ой, ласкавий пане! — сказав Янкель, — тепер зовсім не можна! Їй-богу, не можна! Такий негарний народ, що йому треба на саму голову наплювати. Ось і Мардохай скаже. Мардохай робив таке, якого ще не робив жоден чоловік на світі, але Бог не схотів, щоб так було. Три тисячі війська стоїть, і завтра їх усіх будуть на смерть карати.

Тарас глянув у вічі жидам, але вже без нетерпіння й гніву.

— А якщо пан хоче бачитися, то завтра треба рано, так, щоб ще й сонце не сходило. Вартові згоджуються, і один левентар обіцяв. Тільки нехай їм не буде на тім світі щастя, ой вей мір! Що це за корисливий народ! Ї між нами таких нема: п'ятдесят червінців дав я кожному, а левентареві...

— Добре. Веди мене до нього! — промовив рішуче Тарас, і вся твердість повернулася в його душу. Він погодився на пропозицію Янкеля переодягтися іноземним графом, що приїхав з німецької землі, для цього й одежу вже встиг припасти передбачливий жид. Була вже ніч. Господар дому, відомий нам рудий жид з ластовинням, витяг тонкий сінник, накритий якоюсь рогожею, і розіслав його на лавці для Бульби. Янкель ліг долі на такому самому сіннику. Рудий жид випив невеличку чарочку якоїсь настойки, скинув півкаптан і, зробившись у своїх панчохах та черевиках трохи схожим на курча, подався із своєю жидівкою у щось похоже на шафу. Двоє жиденят, як дві хатні собачки, лягли долі біля шафи. Але Тарас не спав; він сидів нерухомий і злегка барабанив пальцями по столу; він тримав у роті люльку й пускав дим, від якого жид спросоння чхав і закутував у ковдру свого носа. Ледве небо встигло взятися блідим передвістям зорі, він уже штовхнув ногою Янкеля.

— Вставай, жиде, і давай твою графську одежу!

За хвилину вдягся він; почорнив вуса, брови, надів на тім'я маленьку темну шапочку — і ніхто б з найближчих до нього козаків не міг

пізнати його. На вигляд йому здавалося не більш як тридцять п'ять літ. Здоровий рум'янець грав на його щоках і самі рубці додавали чогось владного. Одежа, прикрашена золотом, дуже личила йому.

Вулиці ще спали. Жодна меркантильна істота ще не показувалася в місті з кошиком у руках. Бульба і Янкель прийшли до будівлі, що мала вигляд сидячої чаплі. Вона була низька, величезна, почорніла, і з одного боку її викидалася, як шия лелеки, довга, вузька башта, наверху якої стирчав шматок даху. Ця споруда відбувала безліч усяких служб: тут були й казарми, і тюрма, і навіть карний суд. Наші подорожні увійшли в ворота й опинилися серед просторої зали чи критого двору. Близько тисячі чоловік спали вкупі. Прямо були маленькі двері, перед якими сиділо двоє вартових і грали в якусь гру, яка полягала в тому, що один одного бив двома пальцями по долоні. Вони мало звернули увагу на тих, що прийшли, і повернули голови аж тоді, коли Янкель сказав:

— Це ми; чуєте, пани: це ми.

— Ідіть! — сказав один з них, відчиняючи одною рукою двері, а другу підставляючи своєму товаришеві, щоб дістати від нього удари.

Вони ступили в коридор, вузький і темний, який знову привів їх у таку саму залу з маленькими віконцями вгорі.

— Хто йде? — закричало кілька голосів, і Тарас побачив чимало гайдуків при повній зброї. — Нам нікого не велено пускати.

— Це ми! — кричав Янкель. — Їй-богу, ми, ясне панство!

Та ніхто не хотів слухати. На щастя, в цей час підійшов якийсь товстун, що з усіх прикмет здавався начальником, бо лаявся найдужче за всіх.

— Пане, це ж ми; ви вже знаєте нас, і пан граф ще буде дякувати.

— Пропустіть, сто дяблів чортовій матці! І більш нікого не пускайте. Та шабель щоб ніхто не скидав і не собачився на підлозі...

Продовження красномовного наказу не чули вже наші подорожні. «Це ми... це я... це свої!» — казав Янкель, зустрічаючись з кожним.

— А що, можна тепер? — спитав він одного зі сторожі, коли вони нарешті підійшли до того місця, де коридор уже кінчався.

— Можна; тільки не знаю, чи пропустять вас у саму тюрму. Тепер уже нема Яна: замість нього стоїть інший, — відповів вартовий.

— Ай-ай! — вимовив тихо жид. — Це погано, ласкавий пане!

— Веди! — промовив уперто Тарас.

Жид послухався.

Коло дверей підземелля, що сходилися вгорі гостряком, стояв гайдук з вусами на три яруси. Верхній ярус вусів ішов назад, другий прямо вперед, третій донизу, що робило його дуже схожим на кота.

Жид скорчився в три погибелі і майже боком підійшов до нього:

— Ваша ясновельможність! Ясновельможний пане!

— Ти, жиде, це до мене говориш?

— До вас, ясновельможний пане!

— Гм... А я просто гайдук! — сказав триярусний вусань з повеселілими очима.

— А я, їй-богу, думав, що це сам воєвода. Ай, ай, ай... — при цьому жид покрутив головою і розчепірив пальці. — Ай, який поважний вигляд! Їй-богу, полковник, зовсім полковник! От ще б тільки на палець додати, то й полковник. Треба б пана посадити на жеребця, такого прудкого, як муха, та й нехай муштрує полки!

Гайдук поправив нижній ярус вусів своїх, причому очі його зовсім розвеселились.

— Що то за народ військовий! — провадив жид далі. — Ох, вей мір, що за народ хороший! Шнурочки, бляшечки... Так від них блищить, як від сонця; а цурки, де тільки побачать військових... ай, ай!.. — Жид знов покрутив головою.

Гайдук закрутив рукою верхні вуса і пропустив крізь зуби звук, трохи схожий на кінське іржання.

— Прошу пана зробити послугу! — промовив жид, — ось князь приїхав з чужого краю, хоче подивитися на козаків. Він ще зроду не бачив, що за народ козаки.

Поява іноземних графів і баронів була в Польщі річ звичайна: їх часто приваблювала туди єдино цікавість подивитися на цей майже напівазіатський куток Європи. Московія й Україна, вони вважали, були вже в Азії. І тому гайдук, уклонившись досить низько, визнав за пристойне додати кілька слів від себе.

— Я не знаю, ваша ясновельможність, — казав він, — чого вам хочеться дивитися на них. Це собаки, а не люди. І віра в них така, що ніхто не поважає.

— Брешеш, ти, чортів сину! — сказав Бульба. — Сам ти собака. Як ти смієш казати, що нашої віри не поважають? Це вашої єретичної віри не поважають!

— Еге, ге! — сказав гайдук, — а я знаю, приятелю, ти хто: ти сам із тих, що вже сидять у мене. Стривай же, я покличу сюди наших.

Тарас побачив свою необережність, але впертість та досада перешкодили йому подумати про те, як би виправити її. На щастя, Янкель ту ж хвилину встиг підсунутися.

— Ясновельможний пане! як же можна, щоб граф та був козак? А якби він був козак, то де б він дістав таке вбрання і такий вигляд графський?

— Говори собі!.. — і гайдук уже розкрив був широкий рот свій, щоб крикнути.

— Ваша королівська величність! мовчіть, мовчіть, ради Бога! — закричав Янкель. — Мовчіть! Ми вже вам за це заплатимо так, як ще ви ніколи й не бачили: ми дамо вам два золоті червінці.

— Еге! два червінці! Два червінці мені ніщо. Я цирульникові даю два червінці за те, щоб тільки половину бороди мені виголив. Сто червінців дай, жиде! — тут гайдук закрутив верхні вуса. — А як не даси сто червінців, зараз закричу!

— І нащо б так багато! — гірко сказав зблідлий жид, розв'язуючи шкіряний мішок свій, але він був щасливий, що в його гамані більше не було, і що гайдук далі ста не вмів лічити.

— Пане, пане! ходім мерщій! Бачите, який тут негарний народ! — сказав Янкель, помітивши, що гайдук перебирав на руці гроші, ніби шкодуючи за тим, що не заправив більше.

— Що ж ти, чортів гайдуче, — сказав Бульба, — гроші взяв, а показати й не думаєш? Ні, ти повинен показати. Вже коли гроші взяв, то ти не маєш права тепер відмовити.

— Ідіть, ідіть до дідька! а то я цю ж мить дам знати, і вас тут... Виносьте ноги, кажу я вам, швидше!

— Пане! пане! ходім! Їй-богу, ходім! Цур їм! Нехай їм присниться таке, що плювати треба, — кричав бідний Янкель.

Бульба повільно, опустивши голову, повернувся і йшов назад, переслідуваний докорами Янкеля, якого гриз сум від думки про марно втрачені червінці.

— І нащо було чіпати? Хай би собака лаявся! То вже такий народ, що не може не лаятись! Ох, вей мір, яке щастя посилає Бог людям! Сто червінців за те тільки, що прогнав нас! А наш брат: йому й пейсики обірвуть, і з пики зроблять таке, що й дивитися не можна, а ніхто не дасть ста червінців. О, Боже мій! Боже милосердний!

Та невдача ця куди більший мала вплив на Бульбу; вона виявлялась страшним полум'ям у його очах.

— Ходім! — сказав він раптом, ніби стрепенувшись, — ходім на майдан. Я хочу подивитися, як його будуть мучити.

— Ой, пане! навіщо ходити? Ми цим не поможемо вже.

— Ходім! — уперто сказав Бульба, і жид, як нянька, зітхаючи, поплентався слідом за ним.

Майдан, де мала відбуватися кара, не важко було розшукати: народ сунув туди з усіх боків. У тодішній грубий вік це становило одно з найцікавіших видовищ не тільки для черні, а й для вищих класів. Безліч старих найпобожніших жінок, безліч молодих дівчат і жінок найполохливіших, яким потім цілу ніч ввижалися закривавлені трупи, які кричали спросоння так голосно, як тільки може крикнути п'яний гусар, не пропускали одначе нагоди поцікавитися. «Ах, які муки!» — кричало багато з них в істеричній пропасниці, заплющуючи очі й одвертаючись, одначе вистоювали іноді чимало часу. Інший, і рота роззявивши, і руки витягши вперед, бажав би скочити всім на голови, щоб звідти побачити краще. З юрби вузьких, невеличких і звичайних голів висував своє товсте обличчя м'ясник, стежив за всім процесом з виглядом знавця і розмовляв короткими словами з майстром зброї, якого називав кумом, бо в свята напивався з ним в одному шинку. Деякі палко розмовляли, інші навіть билися об заклад; але більша частина була таких, які на весь світ і на все, що трапляється в світі, дивляться, колупаючи пальцем у своєму носі. На передньому плані, коло самих вусанів, що складали міську гвардію, стояв молодий шляхтич, чи то він здавався шляхтичем, у військовому одязі, який надів на себе геть усе, що в нього було, так що на його квартирі залишалась тільки подерта сорочка та старі чоботи. Два ланцюжки, один поверх одного, висіли в нього на шиї з якимсь дукачем. Він стояв з коханкою своєю, Юзисею, і раз у раз оглядався, щоб хто-небудь не забруднив її шовкової сукні. Він їй розтлумачив геть усе, так, що вже нічогісінько не можна було додати. «Ось оце, серденько Юзисю, — казав він, — весь народ, що ви бачите, прийшов для того, щоб подивитися, як будуть карати на смерть злочинців. А он той, серденько, що ви бачите, держить у руках сокиру та інші інструменти, — то кат, і він буде карати. І як почне колесувати та інші робити муки, то злочинець ще буде живий; а як відрубають голову, то він, серденько, зразу ж і вмре. Перше буде кричати й рватися, а як тільки відрубають голову, тоді йому не можна буде ні кричати, ні їсти, ні пити, через те, що в нього, серденько, вже більше не буде голови». І Юзися все це слухала зі страхом і цікавістю. Дахи домів були вкриті народом. З дахових вікон виглядали прихимерні пики з вусами і в чомусь схожому на чепчики. По балконах, під балдахінами, сиділо аристократство. Гарненька ручка сміхотливої, блискучої, як білий сахар, панни, держалася за поруччя. Ясновельможні пани, досить огрядні, дивилися з поважним виглядом. Холоп у блискучому

вбранні з відкидними рукавами розносив тут-таки усякі напої та наїдки. Часто пустунка з чорними очима, схопивши ясною ручкою своєю тістечко й плоди, кидала в народ. Юрба голодних лицарів підставляла на підхват свої шапки, і який-небудь високий шляхтич у полинялому червоному кунтуші, з почорнілими золотими шнурками, висунувшись з юрби своєю головою, хапав перший довгими руками, цілував добуту здобич, пригортав її до серця і потім клав у рот. Сокіл, що висів у золотій клітці під балконом, був теж глядачем: перегнувши набік ніс і піднявши лапу, він і собі уважно розглядав народ. Аж ось юрба раптом загула, і з усіх боків залунали голоси: «Ведуть... ведуть!.. козаки!..»

Вони йшли з відкритими головами, з довгими чубами; бороди в них повідростали. Вони йшли ні боязко, ні похмуро, а з якоюсь тихою гордовитістю; їх одежа з дорогого сукна зносилася й теліпалась на них ветхими клаптями; вони не дивились і не кланялись народові. Попереду всіх ішов Остап.

Що відчув старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що було тоді в його серці? Він дивився на нього з юрби і не пропустив жодного руху його. Вони підійшли вже до місця кари. Остап зупинився. Йому першому доводилося випити цю тяжку чашу. Він глянув на своїх, підняв руку вгору і промовив голосно:

— Дай же, Боже, щоб усі, які тут стоять, еретики, не почули, нечестиві, як мучиться християнин! щоб жоден з нас не промовив ні одного слова!

Після цього він підійшов до ешафота.

— Добре, синку, добре! — сказав тихо Бульба і понурив у землю свою сиву голову.

Кат зірвав з нього ветхе лахміття; йому прив'язали руки й ноги в навмисне зроблені станки і... Не будемо бентежити читачів картиною пекельних мук, від яких догори стало б їх волосся. Вони були породженням тодішнього грубого, лютого віку, коли людина жила ще кривавим життям самих воїнських подвигів і загартувалася в ньому душею, не чуючи людяності. Даремно деякі, небагато їх, що були винятком у свій вік, повставали проти цих жахливих заходів. Даремно король та багато лицарів, просвітлені розумом і душею, подавали думки, що така жорстокість кари може тільки розпалити помсту козацької нації. Але влада короля й розумних думок була ніщо перед безладдям і зухвалою волею державних магнатів, що своєю нерозважністю, незбагненним браком усякої далекоглядності, дитячим самолюбством і нікчемною пихою обернули сейм у сатиру на урядування. Остап зносив муки й катування,

як велетень. Ні крику, ні стогону не було чути навіть тоді, коли стали перебивати йому на руках і на ногах кістки, коли жахливий хрускіт їх почули серед мертвої юрби найдальші глядачі, коли панянки одвернули очі свої, — ніщо, схоже на стогін, не вирвалося з уст його, не здриґнулося обличчя його. Тарас стояв у юрбі, понуривши голову і в той же час гордо звівши очі, і тільки схвально говорив: «Добре, синку, добре!»

Та коли підвели його до останніх смертних мук, здавалося, нібито стала підупадати його сила. І повів він очима круг себе: Боже, все невідомі, все чужі обличчя! Хоч би хто-небудь із близьких був при його смерті! Він не хотів би чути ридань та жалів слабкої матері чи несамовитого голосіння дружини, що рве на собі волосся та б'є себе в білі груди; хотів би він тепер побачити твердого мужа, який би розумним словом освіжив його і втішив при сконанні. І підупав він силою й вигукнув у душевній немочі:

— Батьку! де ти? Чи чуєш ти?

— Чую! — пролунало серед загальної тиші, і весь мільйон народу водночас здриґнувся. Частина військових вершників кинулась пильно оглядати юрбу народу. Янкель пополотнів, як смерть, і коли вони трохи від'їхали від нього, він з острахом обернувся назад, щоб глянути на Тараса; але Тараса вже біля нього не було: його й слід пропав.

XII

Знайшовся слід Тарасів. Сто двадцять тисяч козацького війська показалось на кордонах України. Це вже не була яка-небудь мала частина чи загін, що виступив на здобич або навздогін за татарами. Ні, піднялася вся нація, бо урвався терпець народові, — піднялася помститися за знущання над правами своїми, за ганебну зневагу своїх звичаїв, за наругу з віри предків і святого обряду, за глум над церквами, за свавілля чужоземних панів, за гніт, за унію, за ганебне панування жидівства на християнській землі, за все, що скупчувало й побільшувало з давніх часів сувору ненависть козаків. Молодий, але сильний духом гетьман Остряниця очолював усю незліченну козацьку силу. Біля нього було видно старезного досвідченого товариша його й порадника Гуню. Вісім полковників вели дванадцятитисячні полки. Два генеральні осавули та генеральний бунчужний їхали слідом за гетьманом. Генеральний хорунжий йшов попереду з головним прапором; багато інших корогов і прапорів маяло вдалині; бунчукові товариші несли бунчуки. Бага-

то також було інших старшин полкових: обозних, військових товаришів, полкових писарів і з ними піших та кінних загонів; майже стільки ж, скільки було реєстрових козаків, набралося охочекомонних і вільних. Звідусіль піднялися козаки: від Чигирина, від Переяслава, від Батурина, від Глухова, від низової сторони Дніпрової й від усіх його верхів'їв та островів. Без ліку коні і незліченні табори возів тяглися полями. І між тими козаками, між тими вісьмома полками найдобірніший з усіх був один полк, і полк той очолював Тарас Бульба. Все давало йому перевагу перед іншими: і похилий вік, і досвідченість, і вміння керувати своїм військом, і найсильніша за всі ненависть до ворогів. Навіть самим козакам здавалася надмірною його нещадна лють і жорстокість. Тільки вогонь та шибеницю призначала сива голова його, і поради його на військовій раді дихали тільки самим нищенням.

Нема чого описувати всі битви, де показали себе козаки, ні всього поступового перебігу кампанії: все це записано на літописних сторінках. Відомо, яка в Руській землі війна, піднята за віру: нема сили дужчої, як віра. Непоборна й грізна вона, як нерукотворна скеля серед буряного, вічно мінливого моря. Із самої середини морського дна підносить вона до небес непроламні свої стіни, вся створена з одного цілого, суцільного каменя. Звідусіль видно її, і дивиться вона просто у вічі біжучим хвилям. І горе кораблеві, що напливе на неї! На тріски розлітаються безсилі його снасті, тоне й трощиться вщент усе, що є на них, і жалібний крик тих, що гинуть, лунає у враженому повітрі.

На сторінках літопису змальовано докладно, як тікали польські гарнізони з визволених міст; як були перевішані безсовісні орендарі-жиди; який слабкий був коронний гетьман Микола Потоцький з численною своєю армією проти цієї нездоланної сили; як, розбитий, переслідуваний, перетопив він у невеличкій річці найкращу частину свого війська; як облягли його в невеличкому містечку Полонному грізні козацькі полки, і як доведений до краю польський гетьман під присягою обіцяв цілковите задоволення у всьому від короля й державних чинів та повернення усіх колишніх прав і привілеїв. Та не такі були козаки, щоб піддатися на те: знали вони вже, що таке польська присяга. І Потоцький не красувався б більше на шеститисячному своєму аргамаку, притягаючи очі знатних панянок і заздрість дворянства, не галасував би на сеймах, даючи розкішні бенкети сенаторам, коли б не врятувало його руське духовенство, що було в містечку. Коли вийшли назустріч усі попи в ясних золотих ризах, несучи ікони й хрести, а попереду сам

архієрей з хрестом у руці і в пастирській митрі, схилили всі козаки свої голови й поскидали шапки. Нікого б не пошанували вони на той час, навіть самого короля, але проти своєї церкви християнської не посміли піти і пошанували своє духовенство. Погодився гетьман разом з полковниками відпустити Потоцького, взявши з нього клятвенну присягу залишити вільними всі християнські церкви, забути стару ворожнечу й не чинити ніякої кривди козацькому воїнству. Один тільки полковник не пристав на такий мир. Той один був Тарас. Вирвав він жмут волосся з голови своєї й скрикнув:

— Гей, гетьмане й полковники! не зробіть такого бабського діла! не вірте ляхам: продадуть псяюхи!

А коли полковий писар подав умову, і гетьман приклав свою владну руку, він зняв з себе чистий булат, дорогу турецьку шаблю з найкращого заліза, розламав її надвоє, як тростину, і кинув нарізно далеко в різні боки обидва кінці, сказавши:

— Прощайте ж! Як двом кінцям цього палаша не з'єднатися в одно і не скласти одної шаблі, так і нам, товариші, більше не бачитися на цьому світі. Пом'яніть же прощальне моє слово (при цьому слові голос його виріс, піднявся вище, набув незнаної сили, — і збентежилися всі від пророчих слів): перед смертною годиною своєю ви згадаєте мене! Думаєте, купили спокій і мир; думаєте, панувати станете? Будете панувати іншим пануванням: здеруть з твоєї голови, гетьмане, шкіру, наб'ють її гречаною половою, і довго будуть бачити її по всіх ярмарках! Не вдержите й ви, панове, голів своїх! Загинете у вогких льохах, замуровані в кам'яні стіни, коли вас, як баранів, не зварять усіх живими в казанах!

— А ви, хлопці! — казав він далі, повернувшись до своїх, — хто з вас хоче вмирати своєю смертю, — не по запічках та бабських лежанках, не п'яними під тином коло шинку, подібно до всякого падла, а чесною козацькою смертю, всім на одній постелі, як молодий з молодою? Чи, може, хочете вернутись додому та обернутися на недовірків, та возити на своїх спинах польських ксьондзів?

— За тобою, пане полковнику! За тобою! — скрикнули всі, що були в Тарасовому полку, і до них перебігло чимало інших.

— А коли за мною, то за мною ж! — сказав Тарас, насунув глибше на голову собі шапку, грізно поглянув на всіх, що залишалися, оправився на коні своєму й крикнув своїм.

— Не докорить же ніхто нам прикрим словом! Ану, гайда, хлопці, в гості до католиків!

І слідом за тим ударив він по коневі, і потягся за ним табір із ста возів, і з ними багато було козацьких кіннотників і піхоти, і,

обернувшись, загрожував поглядом усім, що залишалися, і гнівний був погляд його. Ніхто не посмів спинити їх. На очах усього війська відходив полк, і довго ще обертався Тарас і все загрожував.

Смутні стояли гетьман і полковники, задумалися всі і мовчали довго, начебто пригнічені якимось тяжким передвістям. Недарма віщував Тарас: так усе й сталося, як він віщував. Трохи згодом після віроломного вчинку під Каневом посаджена була на палю голова гетьмана разом з багатьма найпершими старшинами.

А що ж Тарас? А Тарас гуляв по всій Польщі зі своїм полком, випалив вісімнадцять містечок, близько сорока костьолів і вже доходив до Кракова. Багато перебив він усякої шляхти, розграбував найбагатші й найкращі замки; розпечатали й порозливали по землі козаки вікові меди й вина, що дбайливо зберігалися в панських льохах; порубали й попалили дорогі сукна, одіж та інше добро, яке знаходили у коморах. «Нічого не жалійте!» — повторював тільки Тарас. Не зважали козаки на чорнобривих панянок, білогрудих, ясноликих дівчат; коло самих олтарів не могли врятуватися вони: запалював їх Тарас разом з олтарями. Не одні сніжнобілі руки підіймалися з вогнистого полум'я до неба, супроводжувані жалібними криками, від яких здвигнулася б сама земля і степова трава поникла б від жалю додолу. Та не слухали нічого жорстокі козаки і, піднімаючи списами з вулиць немовлят їх, кидали до них же в полум'я. «Це вам, вражі ляхи, поминки по Остапові!» — примовляв тільки Тарас. І такі поминки по Остапові справляв він у кожному селищі, поки польський уряд не побачив, що вчинки Тарасові були щось більше, ніж звичайне розбишацтво, і тому ж таки Потоцькому доручено було з п'ятьма полками піймати неодмінно Тараса.

Шість днів відходили козаки міжселищними дорогами від усіх переслідувань; ледве виносили коні незвичайну втечу й рятували козаків. Але Потоцький на цей раз був гідний покладеного доручення; невтомно гнався за ними і наздогнав на березі Дністра, де Бульба зайняв для перепочинку покинуту зруйновану фортецю.

Над самою кручею коло Дністра-ріки виднілася вона своїм розбитим валом та розваленими рештками мурів. Щебенем та битою цеглою засипаний був верх скелі, готовий щохвилини зірватися й злетіти вниз. Ось тут, з двох боків, що прилягали до поля, обступив його коронний гетьман Потоцький. Чотири дні билися й боролись козаки, одбиваючись цеглою й камінням. Та вичерпались запаси й сили, і вирішив Тарас пробитися крізь лави. І пробилися були вже козаки, і, може, ще раз послужили б їм вірно бистрі коні,

як раптом серед самого гону спинився Тарас і гукнув: «Стій! випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька дісталася вражим ляхам!» І нагнувся старий отаман і став шукати в траві свою люльку з тютюном, нерозлучну супутницю на морях і на суші, і в походах, і дома. А тим часом набігла враз ватага й схопила його під могутні плечі. Двигнув був він усіма членами, та вже не посипались на землю, як бувало колись, гайдуки, що схопили його. «Ех, старість, старість!» — сказав він, і заплакав дебелий старий козак. Та не старість була виною: сила подолала силу. Мало не тридцять чоловік повисло в нього на руках і на ногах. «Попалася ворона! — кричали ляхи. — Тепер треба тільки придумати, яку б йому, собаці, найкращу честь віддати». І присудили, з гетьманського дозволу, спалити його живого на очах у всіх. Тут же стояло голе дерево, верх якого розбило громом. Прип'яли його залізними ланцюгами до стовбура, цвяхами прибили йому руки і, піднявши його вище, щоб звідусіль було видно козака, заходилися тут-таки розпалювати під деревом багаття. Та не на багаття дивився Тарас, не про вогонь він думав, яким збиралися палити його; дивився він, сердешний, у той бік, де відстрелювались козаки: йому з висоти все було видно, як на долоні.

— Займайте, хлопці, займайте скоріш, — гукав він, — гірку, що за лісом: туди не підступлять вони!

Але вітер не доніс його слів.

— От пропадуть, пропадуть ні за що! — казав він з одчаєм і глянув униз, де виблискував Дністр. Радість блиснула в очах його. Він побачив чотири корми, що висунулися з-за чагарника, зібрав усю силу голосу і гучно закричав:

— До берега! до берега, хлопці! Спускайтесь підгірною стежкою, що ліворуч. Коло берега човни стоять, всі забирайте, щоб не було погоні!

На цей раз вітер дмухнув з другого боку, і всі слова почули козаки. Але за таку раду дістався йому тут-таки удар обухом по голові, який перевернув усе в очах його.

Пустились козаки щодуху підгірною стежкою; а вже погоня за плечима. Бачать: крутиться і в'ється стежка і багато дає вбік закрутів. «А, товариші! куди не йшло!» — сказали всі, спинилися на мить, підняли свої нагайки, свиснули, — і татарські їх коні, відірвавшись від землі, розпластавшись у повітрі, як змії, перелетіли через прірву й шубовснули просто в Дністр. Двоє тільки не дістали до річки, гримнулись з височини об каміння, пропали там навіки з

кіньми, навіть крикнути не встигли. А козаки вже пливли з кіньми у ріці і відв'язували човни. Зупинились ляхи над прірвою, дивуючись нечуваному козацькому ділу й думаючи: чи стрибати їм, чи ні? Один молодий полковник, жива, гаряча кров, рідний брат прекрасної полячки, що зачарувала бідного Андрія, не подумав довго й кинувся з усієї сили з конем за козаками: перевернувся тричі в повітрі з конем своїм і просто гримнувся на гострі скелі. На шматки порвало його гостре каміння, пропав він у прірві, і мозок його, змішавшись з кров'ю, оббризкав кущі, що росли по нерівних стінах провалля.

Коли опам'ятався Тарас Бульба від удару і глянув на Дністр, козаки вже були на човнах і гребли веслами; кулі сипались на них зверху, та не діставали. І спалахнули радісні очі в старого отамана.

— Прощайте, товариші! — гукав він їм зверху. — Згадуйте мене і на ту весну прибувайте сюди знову та добре погуляйте! Що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь у світі, чого б побоявся козак? Стривайте ж, прийде час, буде час, дізнаєтесь ви, що то є православна руська віра! Вже й тепер чують далекі й близькі народи: піднімається з Руської землі свій цар, і не буде в світі сили, яка б не скорилася йому!..

А вже вогонь здіймався над багаттям, захоплював його ноги й розіслався полум'ям по дереву... Та хіба знайдуться в світі такі вогні, муки і така сила, що пересилила б руську силу!

Не мала́ ріка Дністр, і багато на ній заток, річкових густих очеретів, мілин та глибокодонних місць; блищить річкове дзеркало, над яким лунає дзвінке ячання лебедів, і гордий гоголь прудко несеться по ньому, і багато куликів, червонозобих курухтанів та всякого іншого птаства в очеретах і на прибережжях. Козаки швидко пливли на вузьких двостернових човнах, дружно гребли веслами, обережно обминали мілини, сполохуючи птахів, що здіймалися, і розмовляли про свого отамана.

ВІЙ[1]

Як тільки вдаряв у Києві ранком досить гучний семінарський дзвін, що висів біля воріт Братського монастиря, то вже з усього міста поспішали юрмами школярі й бурсаки. Граматики, ритори, філософи й богослови із зошитами під пахвою брели в клас. Граматики були ще дуже малі; ідучи, штовхали один одного й лаялись між собою найтоншим дискантом; майже на всіх одяг був коли не подраний, то забруднений і кишені їхні раз у раз були наповнені усякою поганню, як-от: бабками, свистілками, зробленими з пер, недоїденим пирогом, а іноді навіть і маленькими горобенятами, з яких одно, раптом цвірінькнувши серед надзвичайної тиші в класі, призводило свого патрона до добрих палів у обидві руки, а іноді й до вишневих різок. Ритори йшли солідніше: одяг у них був часто й зовсім цілий, та зате на обличчі майже завжди бувала яка-небудь прикраса на взірець риторичного тропа: або одно око заходило під самісінький лоб, або замість губи цілий пухир, або яка-небудь інша ознака; ці говорили й божилися між собою тенором. Філософи цілою октавою брали нижче; в кишенях у них, крім міцних тютюнових корінців, нічого не було. Запасів вони не робили ніяких, і все, що перепадало, з'їдали одразу ж; від них несло тютюном та горілкою, часом так далеко, що який-небудь ремісник, проходячи мимо, зупинявся і довго ще нюхав, як гончак, повітря. Ринок у цей час звичайно тільки починав ворушитись, і торговки, з бубликами, булками, гарбузовим насінням і маківниками, смикали одна з-перед одної за поли тих, у кого поли були з тонкого сукна або якої-небудь бавовняної матерії.

[1] В і й — є колосальний витвір простонародної уяви. Таким ім'ям називається у малоросіян начальник гномів, у якого повіки на очах ідуть аж до самої землі. Вся ця повість є народний переказ. Я не хотів ні в чому змінювати його й розповідаю майже в такій самій простоті, як чув.

— Паничі! паничі! сюди! сюди! — говорили вони з усіх боків. — Ось бублики, маківники, верчики, буханці хороші! їй-богу, хороші! на меду! сама пекла!

Інша, піднявши щось довге, зверчене з тіста, кричала:

— Ось сусулька! паничі, купіть сусульку!

— Не купуйте в неї нічого; дивіться, яка вона поганюща, і ніс негарий, і руки нечисті...

Однак філософів та богословів вони боялися зачіпати, бо філософи та богослови завжди любили тільки куштувати, до того ж цілою жменею.

Прийшовши до семінарії, вся юрба розміщалась по класах, в низеньких, однак досить просторих кімнатах з невеликими вікнами, з широкими дверима й заяложеними лавками. Клас сповнювався раптом різноголосим гудінням: аудитори вислухували своїх учнів; дзвінкий дискант граматика попадав якраз у дзенькіт шибок, вставлених у маленькі вікна, і скло відповідало майже тим самим звуком; в кутку гудів ритор, якого рот і товсті губи мали б належати принаймні філософії. Він гудів басом, і тільки чути було здалеку: бу, бу, бу, бу... Аудитори, слухаючи урок, дивились одним оком під лавку, де з кишені підвладного бурсака виглядала булка, або вареник, або гарбузове насіння.

Коли вся ця вчена юрба встигала приходити трохи раніше або коли знали, що професори будуть пізніше, ніж звичайно, тоді, за загальною згодою, починали бій, і в цьому бою мусили брати участь усі, навіть і цензори, що повинні були стежити за порядком і моральністю всього ученицького стану. Два богослови звичайно ухвалювали, як відбуватися битві: чи кожен клас повинен стояти за себе осібно, чи всі повинні поділитись на дві половини: на бурсу й семінарію. Хоч так, хоч інак, граматики починали найперші, і як тільки встрявали ритори, вони вже тікали геть і ставали десь на підвищеннях, спостерігаючи битву. Потім вступала філософія з чорними довгими вусами, а врешті й богословія в страшних шароварах і з претовстими в'язами. Звичайно закінчувалось тим, що богословія побивала всіх, і філософія, чухаючи боки, відтиснута бувала в клас і сідала відпочивати на лавках. Професор, що сам бував колись у таких боях, входячи у клас, зразу бачив по розпалених обличчях своїх слухачів, що бій був неабиякий, і тоді, як він шмагав різками по пальцях риторику, в другому класі другий професор шльопав дерев'яними лопатками по руках філософію. З богословами ж чинили зовсім по-іншому: їм, як казав професор богосло-

в'я, одсипалося по мірці *крупного гороху*, яка одмірювалася коротенькими ремінними канчуками.

В урочисті дні та свята семінаристи й бурсаки вирушали по домах з вертепами. Іноді розігрували комедію, і тоді завжди відзначався який-небудь богослов, на зріст небагато нижчий од київської дзвіниці, що представляв Іродіаду або Пентефрію, дружину єгипетського царедворця. Як нагороду, діставали вони сувій полотна або мішок проса, або пів вареного гусака й подібну всячину. Весь цей учений люд, як семінарія, так і бурса, між якими була якась спадкова неприязнь, був надзвичайно бідний на харчі, а до того ж неймовірно прожерливий; так що полічити, скільки кожен з них лигав за вечерею галушок, було б зовсім неможливо; і тому добросхітних пожертв заможних господарів не могло вистачити. Тоді сенат, що складався з філософів та богословів, виряджав граматиків та риторів, під проводом одного філософа, а іноді прилучався й сам, з мішками на плечах, спустошувати чужі городи. І в бурсі з'являлася гарбузова каша. Сенатори так об'їдались кавунами та динями, що другого дня аудитори чули від них, замість одного, два уроки: один вимовлявся устами, другий бурчав у сенаторському животі. Бурса й семінарія носили якусь довгу подобу сюртуків, довжиною *по сіє врем'я*: слово технічне, означало — нижче п'ят.

Найурочистішою для семінарії подією були канікули — час з червня місяця, коли звичайно бурсу розпускали по домівках. Тоді весь великий шлях кишів граматиками, філософами й богословами. Хто не мав свого пристановища, той ішов до кого-небудь з товаришів. Філософи та богослови вирушали *на кондиції*, тобто брались учити або підготовляти дітей людей заможних, і діставали за це нові чоботи в рік, а іноді й на сюртук. Вся ця ватага сунула разом цілим табором; варила собі кашу й ночувала серед поля. Кожен таскав за собою торбину, де лежала сорочка та пара онуч. Богослови були особливо дбайливі та акуратні: щоб не стоптати чобіт, вони скидали їх, вішали на ціпки й несли на плечах, особливо, як була грязь: тоді вони закачавши шаровари до колін, безстрашно розбризкували своїми ногами калюжі. Як тільки помічали осторонь хутір, зразу ж звертали з великого шляху і, наблизившись до хати, побудованої чепурніше від інших, ставали перед вікнами у ряд і на все горло починали співати кант. Господар хати, який-небудь літній козак-поселенець, довго їх слухав, підпершись обома руками, потім ридав гірко-прегірко і говорив до своєї жінки: «Жінко! те, що співають школярі, мабуть, дуже розумне;

винеси їм сала і чого-небудь такого, що в нас є!» І ціла миска вареників висипалась у торбу. Добрий шмат сала, кілька паляниць, а іноді й зв'язана курка потрапляли докупи. Підживившись таким запасом, граматики, ритори, філософи і богослови рушали далі. Та що далі йшли, то більше зменшувався їхній гурт. Всі майже розходились по домівках, і залишалися ті, що мали батьківські гнізда далі од інших.

Одного разу під час такого мандрування три бурсаки звернули з великого шляху вбік, щоб у першому-ліпшому хуторі запастися провіантом, бо їхні торби давно вже були порожні. Це були: богослов Халява, філософ Хома Брут і ритор Тіберій Горобець.

Богослов був високий, плечистий чолов'яга і мав надзвичайно чудну вдачу: все, що тільки лежало бувало біля нього, він неодмінно вкраде. В інших випадках характер його був надзвичайно похмурий, і коли напивався він п'яний, то ховався в бур'яні, і семінарії було дуже важко відшукати його там.

Філософ Хома Брут був вдачі веселої, любив дуже лежати й курити люльку. Коли ж пив, то неодмінно наймав музик і витанцьовував тропака. Він дуже часто куштував *крупного гороху*, але з цілковито філософською байдужістю, кажучи, що чому бути, того не минути.

Ритор Тіберій Горобець ще не мав права носити вуса, пити горілку й курити люльку. Він носив тільки оселедець, і тому характер його на той час ще мало визначився, але, судячи з великих ґуль на лобі, з якими він часто з'являвся в клас, можна було гадати, що з нього-буде добрячий вояка. Богослов Халява та філософ Хома часто скубли його за чуба, на знак свого покровительства, і використовували його як депутата.

Був уже вечір, коли вони звернули з великого шляху. Сонце тільки що зайшло, і денне тепло залишалося ще в повітрі. Богослов та філософ ішли мовчки, курячи люльки; ритор Тіберій Горобець збивав ціпком головки з будяків, що росли обабіч дороги. Дорога йшла між розкиданими групами дубів та ліщини, що вкривали луку. Узгір'я й невеликі гори, зелені й круглі, як куполи, іноді перемежовували рівнину. В двох місцях показалась нива з достигаючим житом, і це було ознакою, що незабаром має бути якесь село. Та вже більше години, як вони минули те жито, а тим часом їм не траплялось ніякого житла. Сутінки вже зовсім затьмарили небо, і тільки на заході блідли залишки червоного сяйва.

— Що за чорт! — сказав філософ Хома Брут,— здавалось зовсім, наче зараз буде хутір.

Богослов помовчав, подивився навколо, потім знову взяв у рот свою люльку, і всі простували далі.

— Їй-богу! — сказав, знову спинившись, філософ. — Ні чортового кулака не видно.

— А може, далі й попадеться який-небудь хутір, — сказав богослов, не випускаючи люльки.

Та тим часом вже була ніч, і ніч досить темна. Невеликі хмарки додали чорноти, і, судячи з усіх ознак, не можна було сподіватися ні зірок, ні місяця. Бурсаки помітили, що вони заблудили і давно вже йдуть без дороги.

Філософ, пошаривши ногами на всі боки, сказав, нарешті, уривчасто:

— А де ж дорога?

Богослов помовчав і, надумавшись, промовив:

— Егеж, ніч темна.

Ритор відійшов набік і намагався поповзом намацати дорогу, та руки його натрапляли тільки на лисячі нори. Подорожні зробили зусилля пройти ще трохи вперед, та всюди було те ж дике поле. Філософ спробував перегукнутися, але голос його зовсім завмер у степу і лишився без відгуку. Трохи згодом тільки почулося якесь квиління, схоже на вовче виття.

— Бач, що ж його робити? — сказав філософ.

— А що? стати й заночувати в полі! — сказав богослов і поліз у кишеню вийняти кресало та закурити знову свою люльку. Та філософ не міг погодитись на те. Він завжди мав звичай ум'яти на ніч півпудовий окраєць хліба та фунтів з чотири сала і відчував цього разу в животі своєму якусь нестерпну самотність. До того ж, хоч і мав він веселу вдачу, та боявся трохи вовків.

— Ні, Халяво, не можна, — сказав він. — Як же, не підживившись нічим, простягтися і лягти, як собаці? Спробуємо ще; може, натрапимо на яке житло, і хоч чарочку горілки вдасться випити на ніч.

При слові горілка богослов сплюнув набік і промовив:

— Воно, звісно, в полі залишатися нема чого.

Бурсаки пішли вперед, і, на превелику радість їх, десь здалеку вчулося гавкання. Прислухавшись, з якого боку, вони рушили бадьоріше і, трохи перегодом, побачили вогник.

— Хутір! їй-богу, хутір! — сказав філософ.

Він не помилився: через деякий час вони побачили, справді, невеликий хутірець із двох тільки хат, що були в одному й тому ж дворі. У вікнах світилося. Десяток сливових дерев стирчав під тином. Заглянувши крізь дощані ворота, бурсаки побачили двір, заставлений чумацькими возами. Зірки де-не-де проглянули в цей час на небі.

— Дивіться ж, хлопці, не відставати! що б не було, а добути ночівлю!

Три вчені мужі дружно вдарили в ворота й закричали:

— Відчини!

Двері в одній хаті заскрипіли, і за хвилину бурсаки побачили перед собою стару бабу в некритому кожусі.

— Хто там? — закричала вона, глухо кашляючи.

— Пусти, бабусю, переночувати. Збилися з дороги. В полі ж так паскудно, як у голодному череві.

— А що ви за народ?

— Та народ не вередливий: богослов Халява, філософ Брут і ритор Горобець.

— Не можна, — пробурчала баба, — у мене народу повен двір, і всі кутки в хаті зайняті. Куди я вас діну? Та ще все такий рослий і здоровий народ! Та в мене й хата розвалиться, як упущу таких. Я знаю цих філософів і богословів. Як почнеш таких п'яниць пускати, то й двору скоро не буде. Ідіть! ідіть! Тут нема вам місця.

— Змилосердься, бабусю! Як же можна, щоб християнські душі пропали ні за що, ні про що? Де хочеш поклади нас. І коли ми що-небудь як-небудь той, або інше що зробимо, — то хай нам руки відсохнуть, і таке буде, що Бог один знає. Ось що!

Баба, здавалось, трохи пом'якшала.

— Добре, — сказала вона, ніби роздумуючи, — я впущу вас; тільки покладу всіх в різних місцях, а то в мене не буде спокійно на серці, коли будете лежати вкупі.

— На те твоя воля; не будемо перечити, — відповіли бурсаки.

Ворота заскрипіли, і вони зайшли в двір.

— А що, бабусю, — сказав філософ, ідучи за бабою, — коли б так, як кажуть... їй-богу, в животі неначе хто колесами став їздити. З самого ранку нічогісінько в роті не було.

— Бач, чого захотів! — сказала баба. — Нема в мене нічого такого, і піч не топилася сьогодні.

— А ми б уже за все це, — говорив далі філософ, — розплатилися б завтра як слід — готівкою. Егеж! — додав він тихо, — чорта з два! дістанеш ти що-небудь.

— Ідіть, ідіть! і будьте вдячні за те, що дають вам. Оце приніс чорт таких ніжних паничів.

Філософ Хома зовсім засмутився від таких слів. Та раптом ніс його вчув запах сушеної риби. Він поглянув на шаровари богослова, який ішов поруч з ним, і побачив, що з кишені його стирчить величезний риб'ячий хвіст. Богослов уже встиг поцупити з воза цілого карася. І як він чинив це не з якої-небудь корисливості, а єдино тільки по звичці і, забувши цілком про свого карася, вже розглядав, що б його таке потягти інше, не маючи наміру проминути навіть поламане колесо, — то філософ Хома засунув руку в його кишеню, як у свою власну, і витяг карася.

Баба розмістила бурсаків: ритора поклала в хаті, богослова замкнула в порожню комору, філософові теж вказала порожній овечий хлів.

Філософ, зоставшись сам, за одну хвилину з'їв карася, оглянув плетені стіни хліва, штурхнув ногою в рило допитливу свиню, що просунулася з другого хліва, і повернувся на другий бік, щоб заснути мертвецьким сном. Раптом низенькі двері розчинились, і баба, нахилившись, увійшла в хлів.

— А що, бабусю, чого тобі треба? — сказав філософ. Та баба йшла прямо до нього, розпростерши руки.

«Еге, ге! — подумав філософ, — тільки ні, голубонько! стара вже». Він відсунувся трохи далі, та стара, без церемонії, знову підійшла до нього.

— Слухай, бабусю! — сказав філософ, — тепер піст; а я такий чоловік, що й за тисячу золотих не схочу оскоромитися.

Та баба розсувала руки й ловила його, не кажучи ні слова.

Філософові зробилося страшно, особливо, коли він помітив, що очі її блиснули якимсь незвичайним блиском.

— Бабусю! що тобі? Іди, іди собі з Богом! — закричав він. Та баба не говорила ні слова і хапала його руками.

Він схопивсь на ноги з наміром тікати, але баба стала на дверях і втупила в нього палаючі очі, і знову стала підходити до нього.

Філософ хотів одштовхнути її руками, та зі здивуванням помітив, що руки його не здіймаються, ноги не рухаються, і він з жахом побачив, що навіть голос не звучав з уст його: слова без звуку ворушились на губах. Він чув тільки, як билося його серце; він бачив, як стара підійшла до нього, склала йому руки, нахилила йому голову, скочила зі спритністю кішки йому на спину, вдарила його мітлою по боці, і він, підстрибуючи, як верховий кінь, поніс її на плечах своїх. Все це

сталося так хутко, що філософ ледве міг отямитись і схопив обома руками себе за коліна, бажаючи вдержати ноги, та вони, на превелике здивування його, підіймалися проти волі й робили стрибки хутчіш за черкеського бігуна. Коли вже минули вони хутір, і перед ними відкрилась рівна долина, а збоку простягся чорний, як вугіль, ліс, тоді тільки сказав він сам собі: «Еге, та це відьма».

Обернений місяцевий серп яснів на небі. Несміле опівнічне сяйво, як прозоре покривало, лягало легко й курілося на землі. Ліси, луки, небо, долини — все, здавалося, спало з розплющеними очима. Вітер хоч би раз спурхнув де-небудь. В нічній прохолоді було щось волого-тепле. Тіні від дерев та кущів, як комети, гострими клинами падали на положисту рівнину. Така була ніч, коли філософ Хома Брут мчав з незрозумілим вершником на спині. Якесь млосне, неприємне і разом солодке почуття підступало йому до серця. Він нахилив голову вниз і побачив, як трава, що була мало не під ногами його, здавалось, росла глибоко і далеко, і над нею була прозора, як гірське джерело, вода, і трава здавалась дном якогось світлого, прозорого аж до самої глибини моря; принаймні він бачив ясно, як він відбивався в ньому разом зі старою, що сиділа на спині. Він бачив, як замість місяця світило там якесь сонце; він чув, як голубі дзвіночки, нахиляючи свої голівки, дзвеніли. Він бачив, як з-за осоки випливала русалка, мелькала спина й нога, опукла, пружна, вся створена з блиску й трепету. Вона обернулась до нього — і от, її лице, з очима ясними, іскристими, гострими, з співом, що проймав душу, уже наближалось до нього, уже було на поверхні і, затремтівши іскристим сміхом, віддалялося — та от вона перекинулась на спину, і ніжні перса її, матові, як фарфор, не покритий глазур'ю, просвічували перед сонцем краями своєї білої еластично-ніжної округлості. Вода маленькими бульками, наче бісером, обсипала їх. Вона вся тремтить і сміється в воді...

Бачить він це, чи не бачить? Наяву це, чи сниться? Але там що? Вітер чи музика: дзвенить, дзвенить і в'ється, і підступає, і впивається в душу якоюсь нестерпною треллю...

«Що це?» — думав філософ Хома Брут, дивлячись униз, несучись щодуху. Піт котився з нього градом. Його охопило якесь диявольськи солодке почуття, він відчував якусь гостру, якусь млосно-страшну насолоду. Йому часто здавалося, немов серця вже зовсім не було в нього, і він злякано хапався за нього рукою. Знеможений, збентежений, він почав пригадувати всі, які тільки знав, молитви. Він перебирав усі закляття проти нечистої сили, і

раптом відчув якусь полегкість; відчував, що хода його стає повільнішою, відьма якось слабше держалась на його спині. Густа трава торкалась його, і він уже не бачив у ній нічого незвичайного. Ясний серп світив на небі.

«Добре ж!» — подумав про себе філософ Хома і почав мало не вголос вимовляти закляття. Нарешті, зі швидкістю блискавки, вискочив з-під старої і скочив у свою чергу їй на спину. Стара, дрібно-дрібно переступаючи, побігла так швидко, що вершник ледве міг переводити дух свій. Земля ледве мріла під ним. Все було ясне при місячному, хоч і неповному, світлі. Долини були рівні, але все від швидкого бігу миготіло неясно й плутано в його очах. Він схопив поліно, що лежало на дорозі, і почав ним щосили лупцювати стару. Дикими зойками озвалася вона; спочатку вони були сердиті й погрозливі, потім ставали дедалі тихіші, приємніші, чистіші, і потім уже тихо, ледве дзвеніли, як тонкі срібні дзвіночки, і западали йому в душу; і мимохіть майнула в голові думка: чи справді це стара баба? «Ох, не можу більше!» — промовила вона в знемозі і впала на землю. Він став на ноги і подивився їй в очі: світанок загорявся, і блищали вдалині золоті глави київських церков. Перед ним лежала красуня з розтріпаною розкішною косою, з довгими, як стріли, віями. Непритомно відкинула вона на обидві сторони білі голі руки і стогнала, підвівши вгору очі, повні сліз. Затремтів, як на дереві лист, Хома: жаль і якесь дивне хвилювання і боязкість, невідомі йому самому, огорнули його; він кинувся бігти щодуху. Дорогою билось стурбовано його серце, і ніяк не міг він збагнути, що за дивне, нове почуття його охопило. Він уже не хотів більше йти на хутори й поспішав до Києва, роздумуючи цілу дорогу про таку незрозумілу пригоду. Бурсаків майже нікого не було в місті: всі розбрелись по хуторах, або на кондиції, або просто без ніяких кондицій, бо по хуторах малоросійських можна їсти галушки, сир, сметану й вареники завбільшки з шапку, не заплативши й шага грошей. Велика кособока хата, де містилась бурса, була зовсім порожня, і скільки філософ не нишпорив в усіх кутках і навіть обмацав усі дірки та пастки в покрівлі, але ніде не відшукав він ні шматка сала або принаймні старого книша, що звичайно приховувалося бурсаками. Одначе філософ швидко надумався, як зарадити горю: він пройшов, посвистуючи, тричі по ринку, переморгнувся на самому кінці з якоюсь молодою вдовою в жовтім очіпку, що продавала стрічки, мисливський дріб і колеса — і був того ж дня нагодований пшеничними варениками, куркою... і словом пере-

лічити не можна, що в нього було на столі, накритому в маленькому глиняному домику, серед вишневого садка. Того ж самого вечора бачили філософа в корчмі: він лежав на лаві, покурюючи, своїм звичаєм, люльку, і при всіх кинув жидові-корчмарю півзолотого. Перед ним стояв кухоль. Він дивився на тих, що приходили й виходили, байдужно-вдоволеними очима і зовсім не думав про свою незвичайну пригоду.

Тим часом пішла всюди чутка, що дочка одного з найбагатших сотників, якого хутір був за п'ятдесят верст від Києва, повернулася одного дня з прогулянки вся побита, ледве маючи сили дотягтися до батьківського дому, лежить при смерті і перед смертною годиною висловила бажання, щоб відхідну по ній і молитви, протягом трьох днів після смерті, читав один з київських семінаристів: Хома Брут. Про це філософ дізнався від самого ректора, що навмисне кликав його в свою кімнату й оповістив, щоб він без будь-якої затримки поспішав у дорогу, що іменитий сотник прислав по нього нарочито людей і візок.

Філософ здриґнувся від якогось несвідомого почуття, яке він сам не міг з'ясувати собі. Темне передчуття говорило йому, що жде його щось недобре. Сам не знаючи чому, заявив він прямо, що не поїде.

— Слухай, domine Хомо! — сказав ректор (він у деяких випадках розмовляв дуже ввічливо зі своїми підлеглими), — тебе ніякий чорт і не питає про те, хочеш ти їхати чи не хочеш. Я тобі скажу тільки те, що коли ти ще будеш показувати свою рись та мудрувати, то звелю тебе по спині й по іншому так одшмагати молодим березняком, що й до бані не треба буде ходити.

Філософ, почухуючи злегка за вухом, вийшов, не говорячи й слова, наміряючись при першій зручній нагоді покластися на свої ноги. Роздумуючи, ішов він униз сходами на двір, обсаджений тополями, і на хвилину спинився, почувши досить ясно голос ректора, що віддавав наказ своєму ключникові і ще комусь, певно, одному з посланих по нього від сотника.

— Дякуй панові за крупу та яйця, — говорив ректор, — і скажи, що як тільки будуть готові ті книги, про які він пише, то я зразу пришлю. Я віддав їх уже переписувати. Та не забудь, мій голубе! додати панові, що на хуторі у них, я знаю, водиться хороша риба, і особливо осетрина, то при нагоді хай прислав би: тут на базарах і

негарна, і дорога. А ти, Явтуше, дай хлопцям по чарці горілки. Та філософа прив'язати, щоб не втік, бува.

«Їч, чортів син! — подумав про себе філософ, — пронюхав, довгоногий в'юн!»

Він зійшов униз і побачив кибитку, яка здалася була спершу клунею на колесах. Справді, вона була така ж глибока, як піч, де обпалюють цеглу. Це був звичайний краківський екіпаж, у якому жиди півсотнею вирушають разом із крамом в усі міста, де тільки чує їхній ніс ярмарок. Його ждало чоловік із шість здорових і міцних козаків, уже немолодих. Свитки з тонкого сукна, з китицями, показували, що вони належали досить значному й багатому власникові. Невеликі шрами говорили, що вони бували колись на війні, не без слави.

«Що ж робити? Чому бути, того не обминути!» — подумав про себе філософ і, звернувшись до козаків, промовив голосно:

— Здорові були, браття-товариші!

— Здоров будь, пане філософе! — відповіли деякі з козаків.

— Так оце мені доводиться сидіти вкупі з вами? А брика знаменита! — говорив він, влізаючи. — Тут би тільки найняти музик, то й танцювати можна.

— Еге: домірний екіпаж! — сказав один із козаків, сідаючи на передку поруч кучера, що зав'язав голову шматиною замість шапки, яку він встиг заставити в шинку. Інші п'ять разом з філософом полізли в заглибину й розмістилися на мішках, наповнених різною закупкою, зробленою в місті.

— Цікаво б знати, — сказав філософ, — коли б, наприклад, цю брику наповнити яким-небудь крамом, приміром: сіллю або залізними шинами, скільки треба б тоді коней?

— Еге, — сказав, помовчавши, козак, що сидів на передку, — достатньо треба було б коней.

Після такої задовільної відповіді козак вважав за своє право мовчати цілу дорогу.

Філософові страшенно хотілося знати докладніше: хто такий був цей сотник, яка в нього вдача, що чути про його дочку, що таким незвичайним способом повернулася додому і була при смерті, і що її історія пов'язувалась тепер з його власною, як у них і що робиться в домі? Він звертався до них із запитаннями; та козаки, певно, були теж філософи, бо, у відповідь на це, мовчали й курили люльки, лежачи на мішках. Один тільки з них звернувся до кучера, що сидів на передку, з коротеньким наказом:

— Дивись, Оверку, ти старий роззява; як будеш під'їздити до шинку, що на Чухрайлівській дорозі, то не забудь зупинитися й збудити мене та інших хлопців, якщо кому трапиться заснути.

Після цього він заснув досить гучно. Проте ці напучування були зовсім даремні, бо тільки наблизилась велетенська брика до шинку на Чухрайлівській дорозі, як усі в один голос закричали: «Стій!» Притому коні в Оверка були так уже зучені, що спинялись самі перед кожним шинком.

Незважаючи на те, що був жаркий липневий день, усі вилізли з брики і рушили до низенької, брудної кімнати, де жид-корчмар, з ознаками радості, метнувся приймати своїх старих знайомих. Жид приніс під полою кілька ковбас із свинини і, поклавши на стіл, зразу відвернувся від цього забороненого Талмудом плода. Усі сіли довкола стола. Глиняні кухлі з'явилися перед кожним з гостей. Філософ Хома мусив узяти участь у загальній випивці. І тому, що малоросіяни, коли підіп'ють, неодмінно почнуть цілуватись або плакати, то незабаром уся хата наповнилась поцілунками.

— Ану, Свириде, почоломкаємося!

— Іди сюди, Дороше, я обніму тебе!

Один козак, що був старіший од усіх інших, з сивими вусами, підперши рукою щоку, почав гірко ридати, що в нього нема ні батька, ні матері і що він зостався самісінький на світі.

Другий був великий резонер і весь час втішав його, кажучи:

— Не плач, їй-богу, не плач! що ж тут... уже Бог знає, як і що таке.

Один, на ймення Дорош, зробився надзвичайно допитливим і, повернувшись до філософа Хоми, весь час питав його:

— Я хотів би знати, чого у вас у бурсі вчать; чи того самого, що й дяк читає в церкві, чи чого іншого?

— Не питай! — говорив протяжно резонер, — хай собі там буде, як було. Бог уже знає, як треба; Бог все знає.

— Ні, я хочу знати, — говорив Дорош, — що там написано в тих книжках. Може, зовсім інше, ніж у дяка.

— О Боже мій, Боже мій! — говорив цей поважний наставник, — і нащо таке говорити? Так уже воля Божа поклала. Вже що Бог дав, того не можна змінити.

— Я хочу знати все, що тільки написано. Я піду в бурсу, їй-богу, піду! Що ти думаєш, я не вивчусь? Усього вивчусь, усього!

— О Боже ж мій, Боже мій!.. — говорив розрадник і схилив свою голову на стіл, бо зовсім неспроможний був держати її довше на плечах.

Інші козаки гомоніли про панів і про те, чого на небі світить місяць.

Філософ Хома, побачивши таку настроєність голів, вирішив скористатися з цього й непомітно утекти. Він спершу вдався до сивоусого козака, що сумував за батьком та матір'ю:

— Чого ж ти, дядьку, розплакався, — сказав він, — я сам сирота! Пустіть мене, хлопці, на волю! Нащо я вам?

— Пустимо його на волю! — відізвались деякі. — Він же сирота. Хай собі йде, куди хоче.

— О Боже ж мій, Боже мій! — вимовив розрадник, підвівши свою голову. — Пустіть його! Хай іде собі!

І козаки вже хотіли самі вивести його в чисте поле, але той, що виявив свою цікавість, спинив їх, сказавши:

— Не руште: я хочу з ним поговорити про бурсу. Я сам піду в бурсу...

Проте навряд чи могло що вийти з цієї втечі, бо коли філософ спробував підвестися з-за стола, то ноги його стали ніби дерев'яні, і дверей у кімнаті стало уявлятися йому так багато, що навряд чи відшукав би він справжні.

Тільки надвечір вся ця компанія згадала, що треба рушати далі в дорогу. Вмостившись у брику, вони потяглися, поганяючи коні й наспівуючи пісню, слова й зміст якої навряд чи хто розібрав би. Проїздивши сюди-туди більшу половину ночі, раз у раз збиваючись з дороги, вивченої напам'ять, вони нарешті спустилися з крутої гори в долину, і філософ помітив збоку частокіл чи тин з низенькими деревами і дахами, що витикалися з-за нього. Це було велике селище, що належало сотникові. Уже було далеко за північ; небеса були темні, і маленькі зірочки блимали де-не-де. В жодній хаті не видно було вогню. Вони в'їхали в супроводі собачого гавкання у двір. З обох боків помітні були криті соломою повітки й хатки. Одна з них, що стояла якраз посередині проти воріт, була більша за інші, і в ній, як здавалося, жив сам сотник. Брика спинилася перед невеликою якоюсь повіткою, і подорожні наші пішли спати. Філософ хотів, одначе, трохи оглянути знадвору панські хороми; та як він не витріщав свої очі, ніщо не могло окреслитися ясно: замість дому уявлявся йому ведмідь; з димаря робився ректор. Філософ махнув рукою і пішов спати.

Коли прокинувся філософ, то весь дім метушився: вночі померла панночка. Слуги бігали похапцем туди й сюди. Баби деякі плакали, натовп цікавих зазирав крізь паркан у панський двір, на-

че міг що-небудь побачити. Філософ заходився на дозвіллі оглядати ті місця, які він не міг розгледіти вночі. Панський дім був низенький, невеликий будинок, які звичайно будувалися в старовину в Малоросії. Критий він був соломою. Маленький, гострий і високий фронтон з віконцем, схожим на зведене догори око, був увесь розмальований голубими й жовтими квітами та червоними півмісяцями. Він спирався на дубові стовпчики, до половини круглі і знизу шестигранні, з вигадливою обточкою вгорі. Під цим фронтоном був невеликий ґанок з лавами по обидва боки. З обох боків біля дому були піддашки на таких самих стовпчиках, де-не-де кручених. Висока груша з пірамідальною верхівкою й тріпотливим листям зеленіла перед домом. Кілька комор у два ряди стояли серед двору, утворюючи ніби широку вулицю, що вела до дому. За коморами, біля самих воріт, стояли трикутниками два льохи, один проти одного, криті теж соломою. Трикутна стіна кожного з них, з низенькими дверима, була розмальована різними малюнками. На одній з них намальований був козак, що, сидячи на бочці, держав над головою кухля з написом: «Усе вип'ю». На другій — пляшка сулії і по обидва боки, заради краси, кінь, що стояв догори ногами, люлька, бубни і напис: «Вино козацька втіха». З горища одного з сараїв витикався, крізь величезне дахове вікно, барабан і мідні сурми. Біля воріт стояли дві гармати. Все показувало, що господар дому любив погуляти, і в дворі часто лунали голоси бенкетуючих.

За ворітьми були два вітряки. Позаду дому йшли сади, і крізь верховіття дерев видно було самі тільки темні головки димарів, а хати ховалися в зеленій гущавині. Все селище містилося на широкому й рівному уступі гори. З північного боку все заступала крута гора і підніжжям своїм закінчувалася біля самого двору. Коли дивитися на неї знизу, то вона здавалася ще крутішою, і на високій вершині її стирчало де-не-де ламане бадилля миршавого бур'яну й чорніло на ясному небі. Оголений глинястий вигляд її навівав якийсь смуток. Вона була вся порита дощовими водориями та проточинами. На крутому схилі її в двох місцях стирчали дві хати; над одною з них розкинула віти розложиста яблуня, підперта біля коріння невеликими кілками з насипною землею. Яблука, які збивав вітер, скочувалися аж у панський двір. З вершини вилася по всій горі дорога, і, спустившись, ішла повз двір у селище. Коли філософ зміряв страшну крутість її і згадав учорашню подорож, то вирішив, що або в пана занадто розумні коні, або в козаків занадто міцні голови, коли в п'яному чаду вміли не полетіти догори нога-

ми разом з величезною брикою й багажем. Філософ стояв на найвищому в дворі місці, і, коли обернувся й глянув у протилежний бік, перед ним відкрився зовсім інший краєвид. Селище разом з узгір'ям скочувалось на рівнину. Неозорі луки простягалися в далечінь; ясна зелень їх темніла в міру віддалення, і цілі ряди селищ синіли вдалині, хоч відстань до них була більш, ніж двадцять верст. З правого боку цих лук тяглися гори, і ледве помітною вдалині смугою горів і темнів Дніпро.

— Ех, гарне ж місце! — сказав філософ. — Отут би жити, ловити рибу в Дніпрі та в ставах, полювати з тенетами або рушницею на стрепетів та крольшнепів! Проте, думається мені, і дроф чимало є на цих луках. Садовини ж можна насушити й продати в місті багато або, ще краще, накурити з неї горілки; бо горілку з садовини ні з якою оковитою не зрівняти. Та не завадить подумати й про те, як би втекти звідси.

Він примітив за тином маленьку стежечку, зовсім зарослу буйним бур'яном. Він поставив машинально на неї ногу, думаючи спершу тільки прогулятися, а потім нишком, поміж хатами та й чкурнути в поле, коли раптом відчув на своєму плечі досить міцну руку. Позад нього стояв той самий старий козак, що вчора так гірко плакав за померлими батьком та матір'ю і скаржився на свою самотність.

— Даремно ти думаєш, пане філософе, дременути з хутора! — говорив він. —Тут не такий звичай, щоб можна було втекти. Та й дороги для пішого погані; а ходи краще до пана: він жде тебе давно в світлиці.

— Ходім! Що ж... Я з охотою, — сказав філософ, і рушив слідом за козаком.

Сотник, уже старий, з сивими вусами і з виразом похмурого суму, сидів перед столом у світлиці, підперши обома руками голову. Йому було років з п'ятдесят: але глибока туга на обличчі і якийсь блідо-анемічний колір показували, що душа його була убита й зруйнована враз за одну хвилину, і вся колишня веселість та бучне життя зникли навіки. Коли зайшов Хома разом зі старим козаком, він одвів одну руку і злегка кивнув головою на низький їх уклін.

Хома й козак шанобливо зупинилися біля дверей.

— Хто ти, і звідки, і якого звання, добрий чоловіче? — сказав сотник ні ласкаво, ні суворо.

— З бурсаків, філософ Хома Брут.

— А хто був твій батько?

— Не знаю, вельможний пане.

— А мати твоя?

— І матері не знаю. Як розміркувати гаразд, то була, звісно, мати; але хто вона й звідки і коли жила, — їй-богу, добродію, не знаю.

Сотник помовчав і, здавалося, хвилину роздумував.

— Як же ти познайомився з моєю дочкою?

— Не знайомився, вельможний пане, їй-богу, не знайомився! Ще ніякого діла з панночками не мав, скільки живу на світі. Цур їм, щоб не сказати непристойного.

— Чого ж вона не іншому кому, а тобі саме призначила читати?

Філософ знизав плечима.

— Бог його знає, що б це означало. Відома вже річ, що панам іноді захочеться такого, чого і найграмотніший чоловік не розбере; і приказка така є: «Скачи, враже, як пан каже!»

— А чи не брешеш ти, пане філософе?

— Та нехай мене на цьому самому місці грім поб'є, коли брешу.

— Коли б тільки хоч хвилиночку ще прожила ти, — сумно сказав сотник, — то, певно б, я дізнався про все. «Нікому не давай читати по мені, а пошли, тату, зараз же в київську семінарію і привези бурсака Хому Брута. Хай він три ночі молиться за грішну душу мою. Він знає...» А що таке знає, я вже й не почув. Вона, голубонька, тільки й могла сказати і померла. Ти, чоловіче добрий, певно, відомий святістю життя свого та богоугодними ділами, і вона, мабуть, начулася про тебе.

— Хто? я? — сказав бурсак, відступивши з превеликого дива, — я святим життям? — промовив він, глянувши прямо в очі сотникові. — Бог з вами, пане! Та що це ви кажете! та я, хоч воно й непристойно казати, ходив до булочниці проти самого Страсного четверга.

— Ну... певно, вже недаремно так призначено. Ти повинен з цього ж дня почати своє діло.

— Я б сказав на це вашій милості... Воно, звичайно, кожен чоловік, який знає Святе Письмо, може відповідно... тільки сюди пристойніше було б просити диякона або принаймні дяка. Вони народ тямущий і знають, як уже все це робиться; а я... Та в мене й голос не такий, і сам я — чорт знає що. Ніякого виду з мене немає.

— Та вже як ти собі хочеш, тільки я все, що заповідала мені моя голубка, виконаю, нічого не шкодуючи. І коли ти з цього дня три ночі читатимеш як слід над нею молитви, то я дам тобі нагороду; а ні — то й самому чортові не раджу розгнівити мене.

Останні слова вимовлені були сотником так твердо, що філософ цілком зрозумів їх значення.

— Іди за мною! — сказав він.

Вони вийшли в сіни. Сотник відчинив двері в другу світлицю, що була насупроти першої. Філософ спинився на хвилину в сінях висякатися і з якимсь підсвідомим страхом переступив поріг. Уся долівка заслана була червоною китайкою. В кутку, під образами, на високому столі лежало тіло померлої, на укривалі з синього бархату, прикрашеному золотими торочками та китицями. Високі воскові свічки, обвиті калиною, стояли в ногах і головах, випромінюючи своє мутне світло, що губилося серед денного сяйва. Обличчя померлої затулив від нього безутішний батько, що сидів перед нею спиною до дверей. Філософа вразили слова, які він почув:

— Я не за тим жалію, моя наймиліша мені дочко, що ти в розквіті літ своїх, не доживши покладеного віку, на сум і горе мені залишила землю. Я за тим жалію, моя голубонько, що не знаю того, хто був, лютий ворог мій, причиною твоєї смерті. І коли б я знав, хто міг подумати тільки скривдити тебе або хоч би сказав що-небудь неприємне про тебе, то, клянусь Богом, не побачив би він більше своїх дітей, коли він такий самий старий, як і я; ні свого батька та матері, коли тільки він ще на порі літ, і тіло його кинуте було б на поживу птахам та звірам степовим. Та горе мені, моя польова нагідочко, моя перепеличко, моя ясочко, що проживу я останок віку свого без утіхи, втираючи полою дрібні сльози, що течуть із старих очей моїх, тоді як ворог мій буде тішитися і нишком посміюватися з немічного старого.

Він спинився, і причиною цього було горе, що рвало йому серце і пролилося цілим потопом сліз.

Філософ був зворушений такою безутішною тугою. Він закашляв і глухо крякнув, бажаючи прочистити цим трохи свій голос.

Сотник обернувся і вказав йому місце в головах померлої, перед невеликим налоєм, на якому лежали книги.

«Три ночі як-небудь одроблю, — подумав філософ, — зате пан наб'є мені обидві кишені чистими червінцями». Він наблизився і, ще раз прокашлявшись, узявся читати, не звертаючи ні на що ні-

кої уваги і не наважуючись поглянути в обличчя померлої. Глибока тиша запала. Він помітив, що сотник вийшов. Помалу повернув він голову, щоб глянути на померлу, і...

Трепет пробіг по його жилах; перед ним лежала красуня, яка тільки коли-небудь бувала на землі. Здавалося, ніколи ще риси обличчя не були створені в такій гострій і разом гармонійній красі. Вона лежала, як жива. Чоло прекрасне, ніжне, як сніг, як срібло, здавалося, мислило; брови — ніч серед сонячного дня, тонкі, рівні, гордовито підвелися над заплющеними очима, а вії впали стрілами на щоки, що пашіли жаром таємних бажань; уста-рубіни, готові усміхнутися... Та в них, в тих самих рисах, він бачив щось моторошно-пронизливе. Він відчував, що душа його починала якось болісно щеміти, немов раптом серед виру веселощів і завихрілої юрби заспівав хто-небудь пісню про пригнічений народ. Рубіни уст її, здавалось, прикипали кров'ю до самого серця. Раптом щось страшно знайоме з'явилося в обличчі її.

— Відьма! — скрикнув він не своїм голосом, одвів очі вбік, зблід увесь і став читати свої молитви; це була та сама відьма, яку вбив він.

Коли сонце стало заходити, мертву понесли в церкву. Філософ одним плечем своїм підтримував чорну траурну домовину і відчував на плечі своєму щось холодне, як крига. Сотник сам ішов попереду, несучи рукою правий бік тісного дому померлої. Церква дерев'яна, почорніла, вкрита зеленим мохом, з трьома конусоподібними баштами, сумовито стояла майже край села. Помітно було, що в ній давно вже не правили ніякої служби. Свічки були запалені майже перед кожним образом. Домовину поставили посередині, проти самого олтаря. Старий сотник ще раз поцілував померлу, упав ниць і вийшов разом з носильниками геть, звелівши добре нагодувати філософа і після вечері провести його до церкви. Прийшовши в кухню, всі, хто ніс домовину, почали прикладати руки до печі, як звичайно роблять малоросіяни, побачивши мерця.

Голод, що його в цей час починав відчувати філософ, примусив його на кілька хвилин забути зовсім про померлу. Незабаром уся челядь потроху стала сходитися до кухні. Кухня в сотниковому домі була щось схоже на клуб, куди стікалося все, що тільки жило у дворі, в тому числі й собаки, які приходили, махаючи хвостами, до самих дверей по кістки й помиї. Куди б не був хто по-

сланий і в якій би там не було потребі, він завжди спершу заходив на кухню, щоб відпочити хоч хвилину на лаві й викурити люльку. Всі нежонаті, що жили в домі й пишалися козацькими свитками, лежали тут мало не цілий день на лаві, під лавою, на печі, одно слово, де тільки можна було знайти вигідне місце для лежання. Притому всякий вічно забував у кухні або шапку, або батіг на чужих собак, або щось подібне. Але найчисленніше зборище бувало під час вечері, коли приходив і табунник, що встиг загнати своїх коней у загін, і чередник, що приводив корів для доїння, і всі ті, кого протягом дня не можна було побачити. За вечерею розбалакувалися і наймовчазніші. Тут звичайно говорилося про все: і про те, хто пошив собі нові шаровари, і що міститься всередині землі, і хто бачив вовка. Тут була сила дотепників, що їх серед малоросіян не бракує.

Філософ присів разом з іншими в широке коло на вільному повітрі перед порогом кухні. Баба в червоному очіпку не забарилася висунутися з дверей, держачи в обох руках гарячий горщик з галушками, і поставила його серед готових взятися до вечері. Кожен вийняв з кишені своєї дерев'яну ложку, інші, не маючи ложки, дерев'яну шпичку. Як тільки уста стали рухатися трохи повільніше і вовчий голод всього цього зборища трохи вгамувався, багато хто почав гомоніти. Розмова, натурально, повинна була зайти про померлу.

— Чи правда, — сказав один молодий вівчар, який натикав на свій ремінний черезплічник для люльки стільки ґудзиків та мідних бляшок, що скидався на крамничку дрібної торговки, — чи правда, що панночка, не тим будь пом'янута, зналася з нечистим?

— Хто? панночка? — сказав Дорош, уже знайомий раніше нашому філософові. — Та вона була ціла відьма! Я заприсягнуся, що відьма!

— Годі, годі, Дороше! — сказав другий, що під час подорожі виявляв велику охоту розраджувати... — Це не наше діло; Бог з ним. Нема чого про це балакати.

Але Дорош зовсім не мав охоти мовчати. Він тільки що перед тим сходив до льоху разом з ключником у якійсь потрібній справі і, нахилившись разів зо два до двох чи трьох бочок, вийшов звідти надзвичайно веселий і говорив без угаву.

— Що ти хочеш? Щоб я мовчав? — сказав він. — Та вона на мені самому їздила. Їй-богу, їздила.

— А що, дядьку, — сказав молодий вівчар з ґудзиками, — чи можна впізнати за якими-небудь прикметами відьму?

— Не можна, — відповів Дорош. — Ніяк не впізнаєш; хоч усі псалтирі перечитай, то не взнаєш.

— Можна, можна, Дороше, не говори цього, — промовив колишній розрадник. — Вже Бог недаремно дав усякому осібний звичай. Люди, що знають науку, кажуть, що у відьми є маленький хвостик.

— Коли стара баба, то й відьма! — сказав байдуже сивий козак.

— О, і ви вже хороші! — підхопила баба, що підливала в цей час свіжих галушок у спорожнілий горщик, — справжні товсті кабанюги.

Старий козак, ім'я якого було Явтух, а прізвище Ковтун, виразив на губах своїх усмішку задоволення, помітивши, що слова його зачепили за живе бабу; а чередник так густо засміявся, немовби два бугаї, ставши один проти одного, заревли разом.

Така розмова збудила у філософа непоборну цікавість і бажання дізнатися докладніше про померлу сотникову дочку, і тому, бажаючи знову навести її на ту ж матерію, він звернувся до сусіди свого з такими словами:

— Я хотів спитати, чого все це товариство, що сидить за вечерею, вважає панночку за відьму? Що ж, хіба вона кому-небудь вчинила лихо, чи звела з світу кого-небудь?

— Було всякого, — відповів один з присутніх, з обличчям рівним, надзвичайно схожим на лопату.

— А хто не пригадує псаря Микиту, або того...

— А що ж таке псар Микита? — сказав філософ.

— Стривай! я розкажу про псаря Микиту, — сказав Дорош.

— Я розкажу про Микиту, — відповів табунник, — бо він був мій кум.

— Я розкажу про Микиту, — сказав Свирид.

— Нехай, нехай Свирид розкаже! — закричали всі гуртом.

Свирид почав:

— Ти, пане філософе Хомо, не знав Микити: ех, який це був рідкісний чоловік. Собаку кожного він бувало так знає, як рідного батька. Теперішній псар Микола, що сидить третій за мною, і в підметки йому не годиться. Хоч він теж тямить своє діло, та він проти нього — казна-що, помиї.

— Добре ти розказуєш, добре! — сказав Дорош, схвально кивнувши головою.

Свирид вів далі:

— Зайця побачить скоріше, ніж тютюн утреш з носа. Бувало свисне «ану, Розбій! ану, Бистра!», а сам на коня щодуху — і вже й розказати не можна, хто кого швидше обжене: чи він собаку, чи собака його. Сивухи кварту свисне враз, як не було її. Добрий був псар! Тільки з недавнього часу почав він задивлятися безперестану на панночку. Чи вклепався він справді в неї, чи вже вона його так зачарувала, тільки пропав чоловік, обабився зовсім; зробився чорт знає що; тьху! непристойно й сказати.

— Добре, — сказав Дорош.

— Як тільки панночка бувало погляне на нього, то й повід з рук пускає, Розбоя кличе Бровком, спотикається і не знати що робить. Одного разу панночка прийшла в стайню, де він чистив коня. «Дай, каже, Микитко, я покладу на тебе свою ніжку». А він, дурень, і радий тому: каже, що не тільки ніжку, а й сама сідай на мене. Панночка підняла свою ніжку, і як побачив він її голу повну та білу ніжку, то, каже, чара так і ошелешила його. Він, дурень, нахилив спину і, схопившись обома руками за голі її ніжки, поскакав, як кінь, по всьому полю, і куди вони їздили, він нічого не міг сказати; тільки повернувся ледве живий, і з тої пори зсох увесь, як тріска; і коли раз прийшли в стайню, то замість нього лежала купка попелу та порожнє відро: згорів зовсім; згорів сам собою. А такий був псар, якого на всьому світі не можна знайти.

Коли Свирид закінчив розповідь свою, всі навколо почали гомоніти про достоїнства колишнього псаря.

— А про Шепчиху ти не чув? — сказав Дорош, звертаючись до Хоми.

— Ні.

— Еге-ге-ге! То у вас в бурсі, видно, не дуже великого розуму вчать. Ну, слухай: у нас є на селі козак Шептун. Добрий козак! Він любить іноді вкрасти й збрехати без ніякої потреби. Але... добрий козак. Його хата не так далеко звідси. В таку ж пору, як ми тепер сіли вечеряти, Шептун з жінкою, скінчивши вечерю, лягли спати, і тому, що година була гарна, то Шепчиха лягла надворі, а Шептун у хаті на лаві; чи ні: Шепчиха в хаті на лаві, а Шептун надворі...

— І не на лаві, а на полу лягла Шепчиха, — підхопила баба, стоячи біля порога і підперши рукою щоку.

Дорош подивився на неї, потім подивився вниз, потім знову на неї і, трохи помовчавши, сказав:

— Коли скину з тебе при всіх спідницю, то негарно буде.

Ця пересторога вплинула. Стара замовкла і вже жодного разу не перебивала мови.

Дорош вів далі:

— А в колисці, що висіла серед хати, лежало однорічне дитя — не знаю вже, чоловічої чи жіночої статі. Шепчиха лежала, а потім чує, що за дверима шкребеться собака і виє так, що хоч з хати тікай. Вона злякалась: бо баби такий дурний народ, що висунь їй надвечір з-за дверей язик, то й душа піде в п'яти. Одначе думає, давай я вдарю по морді клятого собаку, може-таки перестане вити — і, взявши кочергу, вийшла відчинити двері. Не встигла вона трохи розчинити, як собака шугнув поміж ногами її і прямо до дитячої колиски. Шепчиха бачить, що це вже не собака, а панночка. Та при тому хай би вже панночка у такому вигляді, як вона її знала, — це було б ще нічого: та от дивна річ, що вона була вся синя, а очі горіли, як жар. Вона схопила дитя, прокусила йому горло і стала пити з нього кров. Шепчиха тільки закричала: «Ой, лишенько!» — та з хати. Тільки бачить, що в сінях двері замкнені. Вона на горище: сидить і тремтить дурна баба, а потім бачить, що панночка до неї йде і на горище; кинулась на неї і почала дурну бабу кусати. Вже Шептун ранком витяг звідти свою жінку всю покусану й посинілу. А другого дня й померла дурна баба. Так от які штуки та омани бувають! Воно хоч і панського кодла, та все ж коли відьма, то відьма.

Після такої розповіді Дорош самовдоволено оглянувся і встромив палець у свою люльку, готуючи її до набивання тютюном. Матерія про відьму зробилась невичерпною. Кожен і собі поспішав що-небудь розказати. До того відьма у вигляді скирти сіна приїхала до самісіньких дверей хати; у другого вкрала шапку або люльку; у багатьох дівок на селі відрізала косу; у інших випила по кілька відер крові.

Нарешті, вся компанія опам'яталася і побачила, що забалакалась уже занадто, бо вже надворі була глупа ніч. Всі почали розходитися по ночівлях, що були або на кухні, або в повітках, або серед двору.

— Ану, пане Хомо! тепер і нам пора йти до покійниці, — сказав сивий козак, звернувшись до філософа, і всі четверо, в тому числі Свирид та Дорош, рушили до церкви, стьобаючи батогом

собак, яких на вулиці була превелика сила і які від злості гризли їх ціпки.

Філософ дарма, що встиг підкріпити себе добрячим кухлем горілки, відчував, що його охоплює таємний страх, в міру того як вони наближались до освітленої церкви. Розповіді та дивні історії, почуті ним, ще дужче розстроювали його уяву. Пітьма під тином та деревами починала рідшати; місце ставало дедалі пустинніше. Вони вступили, нарешті, за ветху церковну огорожу в невеличкий дворик, що за ним не було жодного деревця і відкривалося саме порожнє поле та затоплені нічною пітьмою луки. Три козаки зійшли разом з Хомою крутими сходами на ґанок і вступили до церкви. Тут вони залишили філософа, побажавши йому щасливо відбути свою повинність, і замкнули за ним двері, з наказу пана.

Філософ залишився сам. Спершу він позіхнув, потім потягнувся, потім хукнув у обидві руки і, нарешті, уже розглянувся. Посередині стояла чорна домовина. Свічка блимала перед темними образами. Світло від них осявало тільки іконостас та злегка середину церкви. Далекі кутки притвору були оповиті пітьмою. Високий старовинний іконостас уже виказував глибоку ветхість, наскрізна різьба його, вкрита золотом, ще блищала самими тільки іскрами. Позолота в одному місці облупилась, у другому зовсім потемніла; лики святих, зовсім темні, дивилися якось похмуро. Філософ ще раз розглянувся.

— Що ж? — сказав він, — чого тут боятися? Людина прийти сюди не може, а від мерців та вихідців з того світу єсть у мене молитви, такі, що як прочитаю, то вони мене і пальцем не зачеплять. Нічого! — повторив він, махнувши рукою, — будемо читати.

Підходячи до криласа, побачив він кілька в'язок свічок. «Це добре, — подумав філософ, — треба освітити всю церкву так, щоб видно було, як удень. Ех, шкода, що в храмі Божому не можна люльки викурити!» І він заходився ліпити воскові свічки до всіх карнизів налоїв та образів, не шкодуючи їх аж ніяк, і незабаром вся церква наповнилася світлом. Вгорі тільки пітьма зробилася неначе густішою і похмурі образи дивилися суворіше зі старовинних різьблених рам, що подекуди виблискували позолотою. Він підійшов до труни, боязко подивився в обличчя померлої і не міг не зажмурити, трохи затремтівши, своїх очей.

Така страшна, сліпуча краса!

Він відвернувся і хотів відійти; але, підштовхуваний дивною цікавістю, дивним суперечним самому собі почуттям, що не зали-

Нарешті домовина раптом зірвалася зі свого місця
і з свистом стала літати...

шає людину, особливо під час страху, він не втерпів, відходячи, щоб не поглянути на неї і потім, відчувши той самий трепет, поглянув ще раз. Справді, різка краса померлої здавалася страшною. Можливо, навіть вона не вразила б таким панічним жахом, якби була трохи потворніша. Але в її рисах нічого не було тьмяного, мутного, померлого. Воно було живе, і філософові здалося, немовби вона дивилась на нього заплющеними очима. Йому навіть здалося, неначе з повіки правого ока її покотилася сльоза, і коли вона спинилася на щоці, то він побачив ясно, що це була краплина крові.

Він поквапливо відійшов до криласа, розкрив книгу і, щоб дужче підбадьорити себе, почав читати найгучнішим голосом. Голос його вразив церковні дерев'яні стіни, давно мовчазні й оглухлі. Одиноко, без луни, сипався він густим басом в цілковитій мертвій тиші і здавався трохи диким навіть самому читцеві.

«Чого боятися? — думав він тим часом сам про себе. — Вона ж не встане зі своєї домовини, бо побоїться Божого слова. Хай лежить! Та й що я за козак, коли б злякався. Ну, випив зайве — тому й здається страшно. А понюхати тютюну: ех, добрий тютюн! Славний тютюн! Хороший тютюн!» Одначе, перегортаючи кожну сторінку, він поглядав скоса на домовину, і мимовільне почуття, здавалося, шепотіло йому: ось, ось устане! ось підійметься, ось вигляне з домовини!

Але тиша була мертва. Домовина стояла нерухомо. Свічки лили цілий потоп світла. Страшна освітлена церква вночі, з мертвим тілом і без душі людей.

Піднісши голос, він почав співати на різні голоси, бажаючи заглушити залишки свого страху. Але через кожну хвилину звертав очі свої до домовини, ніби несамохіть запитуючи: «Що, коли підійметься, коли встане вона?»

Але домовина не зворухнулась. Хоч би який-небудь звук, яканебудь жива істота, навіть цвіркун озвався в куточку... Тільки ледве чути було легкий тріск якої-небудь далекої свічки, або слабенько ляскав звук воскової краплини, що падала на підлогу.

«Ну, а як підійметься?..»

Вона підвела голову...

Він дико глянув і протер очі. Але вона справді уже не лежить, а сидить у своїй домовині. Він одвів очі свої і знову з жахом звернув їх на домовину. Вона встала... іде по церкві з заплющеними очима, безперестанку розправляючи руки, немов бажаючи впіймати кого-небудь.

Вона йде прямо до нього. Охоплений страхом, обвів він навколо себе коло. З зусиллям почав читати молитви і вимовляти заклинання, що їх навчив його один чернець, який бачив усе життя своє відьом та нечисту силу.

Вона стала майже на самій рисі, та видно було, що не мала сили переступити її і вся посиніла, як людина, уже кілька днів померла. Хома не мав духу поглянути на неї. Вона була страшна. Вона клацнула зубами і розплющила мертві очі свої. Та, не бачачи нічого, з люттю — це позначилося на затремтілому обличчі її — повернулася в інший бік і, розпростерши руки, обхоплювала ними кожен стовп і куток, намагаючись упіймати Хому. Нарешті спинилась, погрозивши пальцем, і лягла в свою домовину.

Філософ все ще не міг отямитися і зі страхом поглядав на це тісне житло відьми. Нарешті домовина раптом зірвалася зі свого місця і з свистом стала літати по всій церкві, хрестячи в усіх напрямах повітря. Філософ бачив її майже над головою, та разом із тим бачив, що вона не могла зачепити кола, ним обведеного, і ще посилив свої заклинання. Домовина гримнулася посеред церкви і залишилася нерухомою. Труп знову підвівся з неї синій, позеленілий. Але в цей час почувся далекий крик півня. Труп опустився в домовину і грюкнув, закриваючись віком.

Серце в філософа билось, і піт котився градом; але, підбадьорений півневим криком, він дочитував швидше сторінки, які повинен був прочитати раніш. Тільки стало розвиднятися, прийшли зміняти його: дячок та сивий Явтух, що цього разу був за титаря.

Добравшись до далекої ночівлі, філософ довго не міг заснути, але втома здолала його, і він проспав до обіду. Коли він прокинувся, вся нічна подія здавалася йому баченою вві сні. Йому дали для підкріплення сил кварту горілки. За обідом він швидко розійшовся, висловив деякі зауваження і з'їв мало не сам досить велике порося; та однак про свою пригоду в церкві він не наважувався говорити через якесь несвідоме для нього почуття, і на запитання цікавих відповідав: «Так, були усякі дива». Філософ був з числа тих людей, у яких, коли їх нагодують, прокидається надзвичайна філантропія. Він, лежачи з своєю люлькою в зубах, дивився на всіх надзвичайно солодкими очима і безперестанку спльовував набік.

Після обіду філософ був у зовсім доброму настрої. Він устиг обійти усе селище, перезнайомитися майже з усіма; з двох хат його

навіть вигнали, одна гарненька молодичка вдарила його добре лопатою по спині, коли він спробував був помацати і поцікавитись, з якої матерії в неї сорочка та плахта. Та що більше час наближався до вечора, то задумливішим ставав філософ. За годину до вечері майже вся челядь зібралася грати в кашу або в скраклі — щось, ніби кеглі, де замість дерев'яних м'ячів вживаються довгі палиці, і хто виграє, має право проїхатися на другому верхи. Ця гра ставала дуже цікавою для глядачів: часто чередник, широкий, як млинець, вилазив верхи на свинаря, миршавого, низенького, дуже зморщеного. Іншого разу чередник підставляв свою спину, і Дорош, вискочивши на неї, завжди говорив: «Бач, який здоровий бугай!» Біля порога кухні сиділи ті, що були поважніші. Вони дивилися надзвичайно серйозно, курячи люльки, навіть і тоді, коли молодь щиро сміялася на яке-небудь гостре слово чередника або Свирида. Хома марно намагався ввійти в цю гру: якась темна думка, як цвях, стирчала в його голові. За вечерею скільки не намагався він розвеселити себе, але страх загорявся в ньому разом з темрявою, що розпросторювалася по небу.

— Ану, пора нам, пане бурсаче! — сказав йому знайомий сивий козак, підводячись з місця разом з Дорошем, — ходім на роботу.

Хому знову таким же способом відвели до церкви; знову залишили його самого і замкнули за ним двері. Як тільки він залишився сам, страх почав стискати знову його груди. Він знову побачив темні образи, блискучі рами і знайому чорну домовину, що стояла в загрозливій тиші і нерухомості серед церкви.

— Що ж, — промовив він, — тепер же мені не в диковину це диво. Воно з першого разу тільки страшно. Так! а там воно вже не страшно; воно вже зовсім не страшно.

Він поквапливо став на крилас, обвів круг себе коло, проказав кілька заклинань і почав читати голосно, вирішивши не підіймати від книги своїх очей і не звертати уваги ні на що. Уже близько години читав він і починав трохи втомлюватися та покашлювати. Він вийняв з кишені ріжок, і перш ніж підніс тютюн до носа, боязко повів очима на домовину. Серце його захолонуло.

Труп уже стояв перед ним на самій рисі й втупив у нього мертві, позеленілі очі. Бурсак здриґнувся, і холод відчутно пробіг по всіх його жилах. Опустивши очі в книгу, став він читати голосніше свої молитви та заклинання і чув, як труп знову клацнув зубами і замахав руками, бажаючи схопити його. Але зиркнувши одним

оком, побачив він, що труп не там ловив його, де стояв він, і, видно, не міг бачити його. Глухо забурчала вона і почала вимовляти мертвими устами страшні слова; хрипко схлипували вони, як клекотіння кип'ячої смоли. Що означали вони, того не міг би сказати він, але було в них щось страшне. Філософ з жахом зрозумів, що вона творила заклинання. Вітер пішов по церкві від слів і почувся шум, немовби від льоту багатьох крил. Він чув, як билися крилами в шибки церковних вікон і в залізні рами, як дряпали з вищанням кігтями по залізу, і як незліченна сила грюкала в двері і хотіла вломитися. Дуже у нього билося ввесь час серце; зажмуривши очі, усе читав він заклинання та молитви. Нарешті, раптом щось засвистало десь далеко; це був далекий крик півня. Змучений філософ спинився і передихнув.

Коли прийшли змінити філософа, то побачили його ледве живого. Він обперся спиною об стіну і, витріщивши очі, дивився нерухомо на козаків, що штовхали його. Його майже вивели і мусили підтримувати всю дорогу. Прийшовши на панський двір, він розворушився і звелів подати собі кварту горілки. Випивши її, він пригладив на голові своїй волосся і сказав:

— Багато на світі усякої погані водиться! А страхи такі трапляються — ну... — При цьому філософ махнув рукою.

Присутні навколо нього понурили голови, почувши такі слова. Навіть невеличкий хлопчик, що його вся челядь вважала за своє право уповноважувати замість себе, коли діло йшло до того, щоб чистити стайню або носити воду, навіть цей бідолашний хлопчисько теж роззявив рота.

В цей час проходила повз них ще не так щоб стара молодичка в щільно обтягнутій запасці, що виказувала її круглий і міцний стан, помічниця старої куховарки, кокетка страшна, яка завжди знаходила що-небудь причепити до свого очіпка: або клаптик стрічки, або гвоздику, або навіть папірець, коли не було чого-небудь іншого.

— Здрастуй, Хомо! — сказала вона, побачивши філософа. — Ой, ой, ой! що це з тобою? — скрикнула вона, сплеснувши руками.

— Як що, дурна бабо?

— Ох, Боже мій! Та ти весь посивів!

— Еге-ге! Та вона правду каже! — промовив Свирид, придивляючись на нього пильно. — Ти справді посивів, як наш старий Явтух!

Філософ, почувши це, побіг прожогом у кухню, де він помітив приліплений до стіни, засиджений мухами трикутний шматочок

дзеркала, перед яким були натикані незабудки, барвінок і навіть гірлянда з нагідок, що показували призначення його для туалету чепуристої кокетки. Він з жахом побачив істину їх слів: половина волосся його справді побіліла.

Повісив голову Хома Брут і поринув у роздумування.

— Піду до пана, — сказав він нарешті, — розкажу йому все і поясню, що більше не хочу читати. Хай виряджає мене зараз же до Києва.

З такими думками попростував він до ґанку панського дому.

Сотник сидів майже нерухомо в своїй світлиці; та ж сама безнадійна туга, яку він бачив раніш на його обличчі, збереглася на ньому й донині. Тільки щоки його запали багато більше, ніж раніш. Помітно було, що він дуже мало вживав їжі або, можливо, навіть зовсім не торкався до неї. Незвичайна блідість надавала йому якоїсь кам'яної нерухомості.

— Здоров, небоже! — промовив він, побачивши Хому, що спинився з шапкою в руках біля дверей. — Що, як там у тебе? Все гаразд?

— Гаразд то гаразд. Таке чортовиння розвелось, що прямо бери шапку та й давай драпака, куди ноги несуть.

— Як це так?

— Та ваша, пане, дочка... Як розміркувати гаразд, вона звісно єсть панського роду; цього ніхто не стане заперечувати; тільки, не в гнів будь сказано, упокой Боже її душу...

— Що ж дочка?

— Припустила до себе сатану. Таких страхів завдає, що ніяке Святе Письмо не вчитується.

— Читай, читай! Вона недаремно прикликала тебе. Вона дбала, голубонька моя, про душу свою і хотіла молитвами вигнати усякий дурний помисел.

— Воля ваша, пане: їй-богу, сили нема!

— Читай, читай! — говорив тим самим умовляючим голосом сотник. — Тобі одна ніч тепер зосталась. Ти зробиш християнське діло, і я нагороджу тебе.

— Та які б не були нагороди... Як ти собі хочеш, пане, а я не буду читати! — промовив Хома рішуче.

— Слухай, філософе! — сказав сотник, і голос його став твердий і грізний, — я не люблю цих вигадок. Ти можеш це робити в вашій бурсі, а в мене не так: я вже як одшмагаю, то не так, як ректор. Чи знаєш ти, що таке добрі ремінні канчуки?

— Як не знати! — сказав філософ, знизивши голос. — Кожному відомо, що таке ремінні канчуки: при великій кількості — річ нестерпна.

— Так. Тільки ти не знаєш ще, як хлопці мої вміють парити! — сказав сотник грізно, стаючи на ноги, і обличчя його набрало владного й жорстокого виразу, що виявляв увесь свавільний його характер, тільки на час приспаний журбою. — У мене спершу випарять, потім покроплять горілкою, а потім знову. Іди, іди! справляй своє діло! Не справиш — не встанеш, а справиш — тисяча червінців!

«Ого, го! та це хват! — подумав філософ, виходячи. — З цим нема чого жартувати. Стривай, стривай, приятелю: я так дремену, що ти з своїми собаками не вженешся за мною».

І Хома поклав неодмінно втекти. Він вижидав тільки пообіднього часу, коли вся челядь мала звичай забиратися в сіно під повітками і, розкривши рота, так хропіти та свистіти, що панське подвір'я ставало схожим на фабрику.

Цей час, нарешті, настав. Навіть і Явтух зажмурив очі, простягшись проти сонця. Філософ зі страхом і тремтінням рушив потихеньку у панський сад, звідки йому здавалося зручніше й непомітніше можна було втекти в поле. Цей сад, як водиться, був страшенно занедбаний, отже надзвичайно сприяв кожному таємному намірові. Крім однієї тільки стежечки, протоптаної по господарській потребі, все інше густо заросло розлогими вишнями, бузиною, лопухом, що просунув аж на самий верх свої високі стовбури з чіпкими рожевими шишками. Хміль укривав, немов сіткою, верховіття всього цього строкатого зборища дерев та кущів і становив над ними покрівлю, що напнулася на тин і спадала з нього виткими зміями разом з дикими польовими дзвіночками. За тином, що правив за межу саду, ішов цілий ліс бур'яну, у який, здавалося, ніхто не цікавився заглядати, і коса розлетілася б на дрізки, коли б захотіла торкнутися лезом своїм здерев'янілих товстих стебел його. Коли філософ хотів переступити через тин, зуби його цокотіли і серце так дуже билося, що він сам злякався. Пола його довгої хламиди, здавалося, прилипла до землі, немовби хто прибив її цвяхом. Коли він переступав тин, йому здавалось, ніби з оглушливим свистом тріщав у вуха якийсь голос: «Куди, куди?» Філософ шугнув у бур'ян, кинувся бігти, безперестанку спотикаючись об старе коріння і давлячи ногами своїми кротів. Він бачив, що йому, вибравшись з бур'янів, досить було перебігти поле,

за яким чорнів густий терник, де він вважав себе в безпеці, і пройшовши який, він гадав натрапити на дорогу прямо до Києва. Поле він перебіг умить і опинився в густому тернику. Крізь терник він проліз, залишивши, замість мита, клапті свого сюртука на кожній гострій колючці, і опинився у невеликому вибалку. Верба розлогими вітами схилилася подекуди мало не до землі. Невелике джерело виблискувало чисте, як срібло. Першим ділом філософа було прилягти й напитися, бо він відчував спрагу нестерпиму.

— Добра вода! — сказав він, втираючи губи. — Тут би можна перепочити.

— Ні, краще біжімо вперед: а то буде погоня!

Ці слова пролунали в нього над вухами. Він оглянувся: перед ним стояв Явтух.

«Чортів Явтух! — подумав сердито про себе філософ. — Я б узяв тебе, та за ноги... І мерзенну пику твою, і все, що тільки є на тобі, побив би дубовою полінякою».

— Даремно ти зробив такий гак, — говорив Явтух, — далеко краще було вибрати ту дорогу, якою ішов я: прямо повз стайню. Та притому і сюртука шкода. А сукно добряче. Почім платив за аршин? Одначе погуляли досить: пора й додому.

Філософ, чухаючись, побрів за Явтухом. «Тепер проклята відьма завдасть мені пфейферу! — подумав він. — Та, проте, що це я, справді? Чого боюсь? Хіба я не козак? Читав же дві ночі, поможе Бог і третю. Видно клята відьма багато гріхів натворила, що нечиста сила так за неї стоїть». Такі думки снувалися в його голові, коли він вступав на панський двір. Підбадьоривши себе такими зауваженнями, він упросив Дороша, що, за допомогою протекції ключника, мав іноді вхід у панські льохи, притягти сулію сивухи, і обидва приятелі, сівши під повіткою, видудлили мало не піввідра, так що філософ, раптом звівшись на ноги, закричав: «Музик! неодмінно музик!» — і, не діждавшись музик, пустився серед двору на розчищеному місці витанцьовувати тропака. Він танцював доти, доки не настав час полуднувати, і челядь, що обступила його, як водиться в таких випадках, кружка, нарешті плюнула і пішла геть, сказавши: «Оце так довго танцює чоловік!» Нарешті філософ тут же ліг спати, і добрий цебер холодної води міг тільки збудити його вечеряти. За вечерею він говорив про те, що таке козак, і що він не повинен боятися нічого в світі.

— Пора, — сказав Явтух, — ходім.

«Шпичка тобі в язик, проклятий кнур!» — подумав філософ і, підвівшись, сказав:

— Ходім.

Ідучи дорогою, філософ безперестанку поглядав то туди, то сюди і намагався заговорити з своїми провожатими. Але Явтух мовчав; сам Дорош був небалакучий. Ніч була пекельна. Вовки вили цілою зграєю, і самий гавкіт собачий був якийсь страшний.

— Здається, наче щось інше виє: це не вовк, — сказав Дорош. Явтух мовчав. Філософ не знайшов, що сказати.

Вони наблизились до церкви і вступили під її ветхе дерев'яне склепіння, що показувало, як мало дбав власник маєтку про Бога та про душу свою. Явтух та Дорош, як і раніше, вийшли, і філософ залишився сам.

Все було таке ж саме. Все було в тому ж самому грізно знайомому вигляді. Він на хвилину зупинився. Посередині все так само стояла домовина страшної відьми. «Не побоюсь, їй-богу, не побоюсь!» — сказав він і, обвівши по-давньому круг себе коло, став пригадувати всі свої заклинання. Тиша була страшна: свічки тріпотіли і обливали світлом всю церкву. Філософ перегорнув один листок, потім перегорнув другий і помітив, що він читає зовсім не те, що писано в книзі. Зі страхом перехрестився він і почав співати. Це трохи підбадьорило його: читання пішло вперед, і листки мелькали один за одним. Раптом... серед тиші... з тріском лопнуло залізне віко домовини, і підвівся мертвець. Ще страшніший був він, ніж першого разу. Зуби його страшно заклацали, ряд об ряд, судорожно затіпалися його губи, і з диким верещанням понеслись заклинання. Вихор знявся по церкві, попадали на землю ікони, полетіли зверху вниз розбиті шибки віконець. Двері зірвалися з петель, і незліченна сила потвор влетіла в Божу церкву. Страшний шум від крил і від дряпання кігтів сповнив усю церкву. Все літало й шугало, шукаючи всюди філософа.

У Хоми вийшов з голови останній залишок хмелю. Він тільки хрестився та читав як попало молитви. І в той самий час чув, як нечиста сила металася навколо нього, мало не зачіпаючи його кінцями крил та бридких хвостів. Не мав духу розглянути він їх; бачив тільки, як на всю стінку стояла якась величезна потвора в своєму скуйовдженому волоссі, як у лісі; крізь сіть волосся дивилися страшно двоє очей, піднявши трохи вгору брови. Над нею держалося в повітрі щось схоже на величезний пухир з тисяччю протягнутих із середини кліщів та скорпіонових жал. Чорна земля висіла на них клаптями. Всі дивилися на нього, шукали і не могли побачити його, обведеного таємничим колом.

— Приведіть Вія! ідіть до Вія, — почулися слова мерця.

І раптом настала тиша в церкві; почулося десь далеко вовче завивання, і незабаром пролунала важка хода, що звучала по церкві; поглянувши скоса, побачив він, що ведуть якогось присадкуватого, дужого, кривоногого чоловіка. Увесь був він у чорній землі. Як жилаве, міцне коріння, випинались його, засипані землею, ноги й руки. Важко ступав він, щохвилини спотикаючись. Довгі повіки опущені були аж до землі. З жахом помітив Хома, що лице на ньому було залізне. Його привели під руки і прямо поставили до того місця, де стояв Хома.

— Підійміть мені повіки: не бачу! — сказав підземним голосом Вій — і все зборище кинулося підіймати йому повіки.

«Не дивись!» — шепнув якийсь внутрішній голос філософові. Не втерпів він і глянув.

— Ось він! — закричав Вій і наставив на нього залізний палець. І всі, скільки не було, кинулись на філософа. Бездиханний гримнувся він на землю, і тут же вилетіла душа з нього від страху. Пролунав крик півня. Це був уже другий крик: перший прослухали гноми. Злякані духи кинулись, хто як попало, у вікна й двері, щоб швидше вилетіти, та де там: так і залишились вони там, застрявши в дверях та вікнах. Увійшовши в церкву, священик спинився, бачивши таке зганьблення Божої святині, і не посмів правити панахиду в такому місці. Так навіки й залишилася церква із застряглими в дверях та вікнах потворами, обросла лісом, корінням, бур'яном, диким терником, і ніхто не знайде тепер до неї дороги.

Коли чутка про це дійшла до Києва, і богослов Халява почув, нарешті про таку долю філософа Хоми, то поринув на цілу годину в роздумування. З ним протягом того часу сталися великі зміни. Щастя йому усміхнулося: після закінчення курсу наук його зробили дзвонарем найвищої дзвіниці, і він мало не завжди з'являвся з розбитим носом, бо дерев'яні сходи на дзвіницю були надзвичайно погано зроблені.

— Ти чув, що сталося з Хомою? — сказав, підійшовши до нього, Тіберій Горобець, що в той час був уже філософ і носив свіжі вуса.

— Так йому Бог дав, — сказав дзвонар Халява. — Ходім до шинку та пом'янемо його душу!

Молодий філософ, що з жаром ентузіаста почав користуватися

своїми правами, так що на ньому і штани, і сюртук, і навіть шапка тхнули спиртом та тютюновими корінцями, в ту ж хвилину виказав готовність.

— Славний був чоловік Хома! — сказав дзвонар, коли кривий шинкар поставив перед ними третій кухоль. — Знаменитий був чоловік. А пропав ні за що.

— А я знаю, чому пропав він: того, що побоявся. А якби не боявся, то відьма нічого не могла б з ним зробити. Треба тільки, перехрестившись, плюнути на самий хвіст їй, то й нічого не буде. Я знаю все це. Адже в нас, у Києві, всі баби, які сидять на базарі, — всі відьми.

На це дзвонар кивнув головою на знак згоди. Але помітивши, що язик його не міг вимовити жодного слова, він обережно встав з-за стола і, похитуючись на обидва боки, пішов сховатися у найвіддаленіше місце в бур’яні, причому не забув, за давньою звичкою своєю, поцупити стару підошву від чобота, що валялася на лавці.

ПОВІСТЬ ПРО ТЕ, ЯК ПОСВАРИВСЯ ІВАН ІВАНОВИЧ З ІВАНОМ НИКИФОРОВИЧЕМ

Вважаю за обов'язок попередити, що подія, описана в цій повісті, відноситься до дуже давнього часу. Крім того, цілковита вигадка. Тепер Миргород зовсім не те. Будівлі інші; калюжа серед міста вже висохла, всі сановники: суддя, підсудок і городничий — люди поважні і благонамірені.

ГЛАВА І

ІВАН ІВАНОВИЧ ТА ІВАН НИКИФОРОВИЧ

Славна бекеша в Івана Івановича! знаменита! А які смушки! Бий тебе лихо, які смушки! сизі з морозом! Я ладен поставити бог знає що, коли ще в кого знайдуться такі! Гляньте, ради Бога, на них, а надто як стане він з ким-небудь до розмови, гляньте збоку: що то за розкіш! Описати не можна: оксамит! срібло! вогонь! Господи Боже мій! Миколаю Чудотворче, угодниче Божий! чом же то в мене немає такої бекеші! Він пошив її тоді ще, як Агафія Федосіївна не їздила до Києва. Ви знаєте Агафію Федосіївну? ота сама, що одкусила вухо засідателеві.

Прекрасна людина Іван Іванович! Який у нього дім у Миргороді! Круг дому зі всіх боків піддашшя на дубових стовпах, попід ним скрізь лавки. Іван Іванович, як припече занадто надворі, скине з себе бекешу і спідню одіж, сам зостанеться в самій сорочці й одпочиває собі у піддашші та поглядає, що робиться у подвір'ї та на вулиці. Які в нього яблуні та груші попід самими вікнами! Відчиніть тільки вікно — так гілля само і лізе до кімнати. Це все перед домом; а подивилися б, що у нього в садку! Чого там тільки немає! Сливи, вишні, черешні, городина всяка, соняшники, огірки, дині, стрючки, навіть клуня і кузня.

Прекрасна людина Іван Іванович! Він дуже любить дині. Це його улюблена їжа. Скоро пообідає та вийде в самій сорочці у піддашшя, зараз і каже Гапці принести дві дині. І вже сам розріже, збере насіння в окремий папірець та й починає трапезувати. Потім звелить Гапці принести чорнильницю, і сам власною рукою надпише на папірці з насінням: «Сію диню спожито такого-то числа». Коли ж траплявся який гість, то: «Брав участь такий-то».

Небіжчик суддя миргородський завжди милувався, дивлячись на дім Івана Івановича. Еге, домок таки непоганий. Мені подобається, що до нього зо всіх боків поприбудовувано сіни та сінці, так що коли глянеш здалека, то видно самі тільки дахи, один на одному, дуже воно скидається на тарілку, повну млинців, а ще краще на губки, що понаростали на дереві. А втім, усі дахи покрито очеретом; верба, дуб та дві яблуні поспиралися на них своїми розлогими вітами. Поміж деревами мелькають і вискакують навіть на вулицю невеличкі віконця з різьбленими, побіленими віконницями.

Прекрасна людина Іван Іванович! Знає його й комісар полтавський! Дорош Тарасович Пухівочка, коли їде з Хорола, то все до нього заїжджає. А протопоп отець Петро, що живе в Колиберді, так той, як збереться в нього гостей з п'ятірко, раз у раз каже, що він не знає нікого, хто б так виконував обов'язок християнський і вмів жити, як Іван Іванович.

Боже, як летить час! уже тоді більш як десять років минуло, одколи він овдовів. Дітей у нього не було. У Гапки є діти і частенько бігають по подвір'ю. Іван Іванович завжди дає кожному з них чи по бублику, чи по скибочці дині, чи грушку. Гапка в нього носить ключі від комори та від льохів, а вже від великої скрині, що стоїть у нього в спальні, і від середньої комори Іван Іванович завжди держить ключа при собі і не любить нікого туди пускати. Гапка, дівка здорова, ходить у *запасці,* має свіжі литки та щоки.

А який богомільний чоловік Іван Іванович! Щонеділі надіває він бекешу і йде до церкви. Зайшовши туди, Іван Іванович вклониться ото на всі боки та й стане звичайно на криласі і дуже гарно підтягає басом. Коли ж скінчиться відправа, Іван Іванович ніяк не втерпить, щоб не обійти всіх старців. Він би, може, і не хотів братися до такого нудного діла, коли б не спонукала його до того природжена добрість.

— Здорова, небого! — звичайно говорив він, вишукавши найнещаснішу з-поміж баб каліку в подраній, пошитій з латок, одежі. — Звідкіля ти, сердешна?

— Я, паночку, з хутора прийшла: три дні, як не пила, не їла, вигнали мене рідні діти.

— Бідна головонько, чого ж ти прийшла сюди?

— А так, паночку, милостині просити, чи не дасть же хто хоч на хліб.

— Гм! що ж, хіба тобі хочеться хліба? — звичайно питав Іван Іванович.

— Як не хотіти! голодна, як собака.

— Гм! — одказував звичайно Іван Іванович, — то тобі, може, і м'яса хочеться?

— Та всьому, що з ласки вашої дасте, всьому буду рада.

— Гм! хіба м'ясо лучче за хліб?

— Де вже там голодному розбирати. Усе, що дасте, все добре.

На тім слові й простягне було стара руку.

— Ну, йди ж собі з Богом, — казав Іван Іванович. — Чого ж ти стоїш? адже я тебе не б'ю! — І, розпитавши так само другого, третього, нарешті вертається додому чи зайде випити чарку горілки до сусіди Івана Никифоровича, або до судді, або до городничого.

Іван Іванович дуже любить, коли хто йому що-небудь подарує чи дасть гостинця. Це дуже йому подобається.

Вельми теж гарний чоловік Іван Никифорович. Він та Іван Іванович живуть подвір'я з подвір'ям. Це такі між собою приятелі, яких світ не бачив. Антон Прокопович Пупопуз, що і тепер ще ходить у коричневому сюртуку з голубими рукавами і щонеділі обідає в судді, так той усе було каже, що Івана Никифоровича з Іваном Івановичем сам чорт зв'язав мотузочком: куди один, туди й другий чимчикує.

Іван Никифорович ніколи не був жонатий. Хоч і плескали, буцім він оженився, та це суща брехня. Я дуже добре знаю Івана Никифоровича і можу сказати, що він навіть і в голові не покладав женитись! Звідкіля йдуть усі ці плітки? це так, як ото були наговорили, буцім Іван Никифорович вродився з хвостом іззаду. Але ж ця вигадка така недоладна та ще й така паскудна та непристойна, що я навіть не бачу потреби заперечувати її перед освіченими читачами, яким, певна річ, відомо, що тільки у відьом, і то мало в яких, буває ззаду хвіст, які, зрештою, більше належать до жіночої, ніж до чоловічої статі.

Незважаючи на велику приязнь, ці друзі, яких рідко земля родить, не зовсім один на одного схожі. Найкраще можна пізнати вдачу кожного, порівнявши: Іван Іванович має надзвичайний хист говорити напрочуд приємно. Господи, як він говорить! Цю втіху можна зрівняти хіба з тим, як ськають у вас в голові або поти-

хеньку лоскочуть вам пальцем п'яти. Слухаєш, слухаєш — і голову повісиш. Приємно! надзвичайно приємно! як сон після купання. Іван Никифорович, навпаки, здебільшого мовчить, та зате, коли вже вліпить слівце, то держись тільки: відбриє краще за всяку бритву. Іван Іванович худорлявий і високий на зріст; Іван Никифорович трохи нижчий, та зате розпросторюється впоперек. Голова в Івана Івановича схожа на редьку хвостом донизу; голова Івана Никифоровича на редьку хвостом догори. Іван Іванович тільки по обіді лежить у самій сорочці у піддашші, а надвечір надіває бекешу і йде куди-небудь — чи до міської крамниці, куди він постачає борошно, чи то на поле ловити перепелів. Іван Никифорович лежить цілий день на ґанку; коли не занадто гаряче надворі, то, звичайно, виставивши спину на сонце, і нікуди не хоче ходити. Вранці часом, як припаде охота, пройдеться по подвір'ю, огляне господарство, та й знову спочивати. За колишніх часів зайде бувало до Івана Івановича. Іван Іванович надзвичайно делікатна людина і в благородній розмові ніколи не скаже неподобного слова, і зараз образиться, коли почує його. Іван Никифорович інколи не встережеться; тоді звичайно Іван Іванович устає з місця і говорить: «Годі, годі, Іване Никифоровичу; краще мерщій на сонце, ніж говорити такі богопротивні слова». Іван Іванович дуже сердиться, коли йому попадеться в борщі муха: він тоді стає сам не свій — і тарілку кине, і господареві перепаде. Іван Никифорович дуже любить купатись, і коли засяде по шию у воді, то ще й каже поставити в воду стола та самовара і дуже любить пити чай у такій прохолоді. Іван Іванович голить бороду двічі на тиждень; Іван Никифорович один раз. Іван Іванович страшенно цікавий. Крий Боже, щоб то почав йому що оповідати та не доказав! Коли ж чим буває невдоволений, то зараз і дає це помітити. Дивлячись на Івана Никифоровича, надзвичайно важко розпізнати, чи задоволений він, чи сердитий; хоч чого й зрадіє, то знаку не подасть. Іван Іванович трохи боязкий на вдачу. У Івана Никифоровича, навпаки, такі рясні збори в шароварах, що коли б їх пороздимати, то туди можна було б умістити ціле подвір'я з коморами та з усіма будовами. У Івана Івановича великі, промовисті очі, тютюнові на колір, і рот трохи схожий до букви *іжиці;* в Івана Никифоровича очі маленькі, жовтуваті і зовсім зникають поміж густими бровами та пухкими щоками, а ніс його скидається на спілу сливу. Іван Іванович, коли пригощає вас табакою, то завжди лизне попереду кришку з табакерки, тоді клацне

по ній пальцями і, подаючи, скаже, як ви з ним знайомі: «Чи дозволите прохати, пане, вашої ласки?» Коли ж незнайомі, то: «Чи дозволите прохати, пане, не маючи честі знати чину, наймення та по батькові, вашої ласки?» А Іван Никифорович дає вам просто в руки свого ріжка і тільки докине: «Призволяйтесь». Як Іван Іванович, так і Іван Никифорович дуже не люблять бліх, і через те ні Іван Іванович, ні Іван Никифорович ніколи не промине жида з крамом, щоб не купити в нього елексиру в різних пляшечках від отих кузок, вилаявши його попереду гарненько за те, що він сповідає єврейську віру.

Проте, незважаючи на деяку несхожість, обидва вони, як Іван Іванович, так і Іван Никифорович, прекрасні люди.

ГЛАВА II,

З ЯКОЇ МОЖНА ДІЗНАТИСЬ, ЧОГО ЗАМАНУЛОСЬ ІВАНОВІ ІВАНОВИЧУ, ПРО ЩО ВЕЛАСЯ МОВА МІЖ ІВАНОМ ІВАНОВИЧЕМ ТА ІВАНОМ НИКИФОРОВИЧЕМ І ЧИМ ВОНА ЗАКІНЧИЛАСЯ

Ранком, діялося це в липні місяці, Іван Іванович лежав у піддашші. День був гарячий, повітря сухе і переливалося струменями. Іван Іванович встиг уже побувати за містом біля косарів та на хуторі, встиг розпитати чоловіків та жінок, що стрів на дорозі, відки, куди і чого; натомився страх і приліг одпочити. Лежачи, він довго приглядався до комор, до подвір'я, до повіток, до курей, що бігали по подвір'ю, і думав собі: «Господи Боже мій, який я господар! Чого в мене немає? Птиця, будівлі, комори, все, чого душа забажає, горілка перегінна, настояна; в саду груші, сливи; в городі мак, капуста, горох... Чого ж іще нема в мене?.. Хотів би я знати, чого нема в мене?» Так мудро сам себе запитавши, Іван Іванович замислився; очі його тим часом відшукали нові речі, переступили через тин до Івана Никифоровича в подвір'я і спинилися на досить цікавому видовищі. Худорлява баба виносила по порядку злежану одежу та розвішувала її на натягнутому мотузку, щоб провітрилась. Незабаром старий мундир з обстрьопаними обшлагами простяг у повітрі рукава і обнімав парчеву кофту, за ним виставився дворянський з гербовими ґудзиками, з одгризеним коміром; білі казимирові панталони в плямах, що колись-то напинав Іван Никифо-

рович собі на ноги, а тепер нап'яв би хіба на пальці. За ними незабаром звісились і другі, схожі на букву Л, потім синій козацький бешмет, що пошив собі Іван Никифорович літ тому з двадцять, коли був налагодився вступити до міліції та вже й вуса був собі запустив. Нарешті, одно по одному, виткнулась шпага, схожа на шпиль, що стримів у повітрі. Потім замаяли фалди чогось подібного до каптана, трав'янисто-зеленого кольору, з мідними, як п'ятак завбільшки, ґудзиками. З-поза фалд виглянув жилет, облямований золотим позументом, з великим викотом спереду. Жилет незабаром закрила стара спідниця покійної бабуні з кишенями, куди можна було заховати по кавуну. Все те, перемішавшись, немало зацікавило Івана Івановича своїм виглядом, а тим часом сонячне проміння, охоплюючи то там, то там синій чи зелений рукав, червоний обшлаг або частину золотої парчі чи загравши на вістрі шпаги, утворювало з того щось дивовижне, схоже на вертеп, що його возять скрізь по хуторах мандрівні пройдисвіти. А надто, коли юрба, стиснувшись докупи, дивиться на царя Ірода в золотій короні чи на Антона, що веде козу; за вертепом вищить скрипка; циган бринькає руками на губах замість барабана, а сонце заходить, і свіжа, погожа південна ніч непомітно горнеться щільніше до свіжих плечей та грудей огрядних хуторянок. Незабаром стара вилізла з комори, крекчучи й тарабанячи на собі старовинне сідло з поодриваними стременами, з витертими ремінними чохлами на пістолі, з чепраком, колись ясно-червоного кольору, шитим золотом та поцяцькованим міддю.

«Ото дурна баба! — подумав Іван Іванович, — вона ще, чого доброго, витягне і самого Івана Никифоровича провітрити!»

І справді: Іван Іванович не зовсім помилився, отак міркуючи. Хвилин за п'ять з'явилися китайкові шаровари Івана Никифоровича і зайняли собою майже половину подвір'я. По тому винесла вона ще шапку та рушницю.

«Що воно за знак? — подумав Іван Іванович, — ніколи я не бачив рушниці в Івана Никифоровича. Що ж це він? стріляти не стріляє, а рушницю держить! Нащо вона йому? А штучка славна! Я давно хотів собі придбати таку. Дуже мені хочеться мати в себе оцю рушничку; я люблю побавитися рушничкою».

— Гей, бабо, бабо! — гукнув Іван Іванович, киваючи пальцем.

Стара підійшла до тину.

— Що це в тебе, бабусю, таке?

— Адже бачите, рушниця.

— Яка рушниця?

— А хто його знає, яка! Коли б вона була моя, то я б, може, й знала, з чого вона зроблена, а то вона панська.

Іван Іванович устав, почав оглядати рушницю з усіх боків і забув докорити бабі за те, що вона вивісила її разом зі шпагою провітрювати.

— Вона, певне, залізна, — казала далі стара.

— Гм! залізна. Чому ж вона залізна? — казав сам до себе Іван Іванович. — А давно вона в пана?

— Може, й давно.

— Гарна штучка! — вів далі Іван Іванович. — Я випрошу її. Що він має з нею робити? або виміняю на що-небудь? А що, бабусю, вдома пан?

— Вдома.

— Що він? лежить?

— Лежить.

— Ну, гаразд; я зайду до нього.

Іван Іванович одягся, взяв у руки сукувату палицю од собак, бо в Миргороді їх куди більше трапляється на вулиці, аніж людей, і пішов.

Хоч Іван Никифорович та Іван Іванович жили подвір'я з подвір'ям і можна було перебратись з одного подвір'я на друге, перелізши через тин, проте Іван Іванович пішов вулицею. З тієї вулиці треба було звернути в завулок, такий вузький, що коли, бува, з'їдуться там два однокінні візки, то вже годі розминутись; так і стоять, аж поки, вхопивши за задні колеса, не розтягнуть їх того туди, а того туди, на іншу вулицю кожного. А вже піший, то вбереться було мов у квітки, в реп'яхи, що ростуть по обидва боки коло тину. На цей завулок з одного боку виходила повітка Івана Івановича, а з другого — комора, брама та голубник Івана Никифоровича.

Іван Іванович підійшов до брами, забряжчав клямкою: по той бік знявся собачий гавкіт; та різномаста зграя скоро побігла, вимахуючи хвостами, назад, побачивши, що це знайома людина. Іван Іванович перейшов подвір'я, де рябіли індійські голуби, яким давав їсти Іван Никифорович з власних рук, лушпиння з кавунів та динь, де-не-де травичка, де поламане колесо, чи обруч з бочки, або хлопчина, що лазив по землі в задрипаній сорочці — одна з тих картин, у яких кохаються живописці! Тінь від порозвішуваної одежі покривала мало не все подвір'я і давала йому деякий холодок.

Баба вийшла йому назустріч, вклонилася і, заґавившись, стала на одному місці. Перед домом красувався ґаночок з піддашшям на двох дубових стовпах, — непевний захисток від сонця, що в таку пору в Малоросії не любить жартувати і обливає пішу людину з голови до п'ят гарячим потом. З цього можна було бачити, як сильно заманулося Іванові Івановичу добути вельми потрібну йому річ, коли вже наважився він вийти з дому в таку пору, не додержавши навіть свойого повсякчасного звичаю виходити на прогулянку тільки ввечері.

В кімнаті, куди вступив Іван Іванович, було зовсім темно, бо віконниці були позачинювані і сонячний промінь, пробиваючись крізь дірку, зроблену в віконниці, грав, як веселка, і, вдаряючи у протилежну стіну, вимальовував на ній яскравий краєвид з очеретяних дахів, дерев та порозвішуваної на подвір'ї одежі, тільки все було в зміненому вигляді. Від того розходились по кімнаті дивні якісь сутінки.

— Боже поможи! — сказав Іван Іванович.

— А! здорові будьте, Іване Івановичу! — одказав голос з кутка кімнати. Тоді тільки Іван Іванович помітив Івана Никифоровича, що лежав на розстеленому долі килимі. — Вибачайте, що я перед вами в натурі. — Іван Никифорович лежав без усього, навіть без сорочки.

— Нічого. Чи спочивали ви сьогодні, Іване Никифоровичу?

— Спочивав. А ви спочивали, Іване Івановичу?

— Спочивав.

— То це ви тепер і встали?

— Я тепер устав? Христос з вами, Іване Никифоровичу! як то можна спати до такої пори! Я оце тільки приїхав з хутора. Прегарні жита по дорозі! дивовижні! і сіно таке буйне, м'яке, трав'янисте!

— Горпино! — гукнув Іван Никифорович, — принеси Іванові Івановичу горілки та пирогів із сметаною!

— Хороша сьогодні година.

— Не хваліть, Іване Івановичу. Чорти б її забрали! від спеки місця не знайдеш.

— От, треба таки чорта спом'янути. Ей, Іване Никифоровичу! Згадаєте ви моє слово, та пізно вже буде: буде вам на тім світі за богопротивні слова.

— Чим же я образив вас, Іване Івановичу? Я не зачепив ні батька, ні матері вашої. Не знаю, чим я вас образив.

— Годі вже, годі, Іване Никифоровичу!

— Їй-богу, я не образив вас, Іване Івановичу!

— Дивно, що перепели досі не йдуть на дудочку.

— Думайте собі, що хочете, а тільки я вас не образив нічим.

— Не знаю, чому вони не йдуть, — казав Іван Іванович, ніби не чуючи Івана Никифоровича. — Чи то пора не настала, але ж пора, здається, саме така, як треба.

— То ви кажете, жита хороші.

— Чудові жита, чудові!

На тому примовкли.

— Що це ви, Іване Никифоровичу, одежу вивішуєте? — сказав нарешті Іван Іванович.

— Та прегарну, майже нову одежу загноїла проклята баба. Тепер провітрюю: сукно тонке, добряче, перелицюй тільки — і знову можна носити.

— Там мені сподобалася одна штучка, Іване Никифоровичу.

— Яка?

— Скажіть, будь ласка, навіщо вам ота рушниця, що провітрюється у вас разом з одежею? — Тут Іван Іванович підніс табаки. — Чи насмілюся попросити ласки?

— Нічого, призволяйтесь! я понюхаю своєї! — На цім слові Іван Никифорович помацав круг себе і дістав ріжка. — Ото дурна баба, то вона туди й рушницю повісила! Гарну табаку жид робить у Сорочинцях. Я не знаю, чого він туди домішує, а таке пахуче! На канупер трошки скидається. Ось візьміть, розжуйте трошки в роті. А правда, на канупер скидається? беріть, призволяйтесь!

— Скажіть, будь ласка, Іване Никифоровичу, я все про рушницю, що ви з нею робитимете? адже вона вам не потрібна.

— Як то не потрібна? а коли доведеться стріляти.

— Господь з вами, Іване Никифоровичу, коли ж ви будете стріляти? Хіба після другого пришестя. Ви, от скільки я знаю та пам'ятають інші, ще жодної качки не вбили, та й не таку вже вам послав Господь Бог натуру, щоб стріляти. Статура у вас і постать поважна. Як же то вам телюжитись болотами, коли одежина ваша, та, що її не в кожній розмові ґодиться назвати, і тепер ще провітрюється? а тоді ж як? Ні, вам треба спокою, дозвілля красного. (Іван Іванович, як уже казано, надзвичайно красиво говорив, коли треба було кого переконати. Як він говорив! Боже, як він говорив!) Еге, так вам, кажу, личать пристойні вчинки. Слухайте, віддайте її мені!

— Як то можна! це рушниця дорога. Такої рушниці тепер ніде не знайдете. Я ще як лагодився в міліцію, то купив її в турчина. А тепер оце віддати з доброго дива! Як можна? це річ потрібна.

— До чого ж вона потрібна?

— Як до чого? А як на дім нападуть розбійники... Ще б пак не потрібна. Хвалити Бога! тепер я спокійний і нікого не боюся. А чому? Бо знаю, що в мене стоїть у коморі рушниця.

— Добра рушниця! Та в ній, Іване Никифоровичу, замок зіпсований.

— То що, що зіпсований? Можна полагодити. Треба тільки змазати конопляною олією, щоб не ржавів.

— З вашої мови, Іване Никифоровичу, я нітрохи не бачу дружньої до мене прихильності. Ви нічого не хочете зробити задля мене на знак приязні.

— Як же це ви кажете, Іване Івановичу, що я не показую ніякої до вас приязні? Як вам не сором! Ваші воли пасуться в мене на степу, і я жодного разу не зайняв їх. Коли ви їдете до Полтави, то раз у раз просите в мене брички, і що ж? хіба я одмовив коли? Дітлахи ваші перелазять через лісу до мене в подвір'я та бавляться з моїми собаками — я нічого не кажу: нехай собі бавляться, аби нічого не чіпали! нехай собі бавляться!

— Коли не хочете подарувати, то, може, поміняймось.

— Що ж ви мені за неї дасте? — Тут Іван Никифорович сперся на руку і глянув на Івана Івановича.

— Я вам дам за неї буру свиню, ту саму, що я одгодував у сажу. Славна свиня! От побачите, коли на той рік вона не наведе вам поросят.

— Я не знаю, як ви, Іване Івановичу, можете отаке говорити. До чого мені свиня ваша? Хіба по чортові поминки справляти.

— От і знов! без чорта таки не можна обійтися! Гріх вам, їй-богу, гріх, Іване Никифоровичу!

— Як же ви, справді, Іване Івановичу, даєте за рушницю чорт-зна-що таке: свиню.

— Чого ж вона чорт зна що таке, Іване Никифоровичу?

— Якже, ви б самі розміркували до ладу. Це таки рушниця — річ звісна; а то чорти батька зна що: свиня. Коли б не ви казали, я міг би образитися.

— Що ж таке негоже помітили ви в свині?

— За кого ж ви, справді, мене маєте? щоб я свиню...

— Сідайте, сідайте! не буду вже... Нехай собі зостається при вас ваша рушниця, нехай собі зогниє та ржею візьметься, стоячи у кутку в коморі — не хочу більше говорити про неї.

За тим настало мовчання.

— Кажуть, — почав Іван Іванович, — нібито три королі оголосили війну цареві нашому.

— Еге, казав мені Петро Федорович; що ж це за війна? за що вона?

— Напевне не можна сказати, Іване Никифоровичу, за що вона. Я так собі думаю, що королі хочуть, щоб ми всі перейшли в турецьку віру.

— Чи ти ба, чого, дурні, захотіли! — промовив Іван Никифорович, підвівши трохи голову.

— От бачите, а цар наш і оголосив їм за те війну. Ні, каже, перейдіть ви самі у віру Христову!

— Що ж? адже наші поб'ють їх, Іване Івановичу!

— Поб'ють. То не хочете, Іване Никифоровичу, проміняти рушничку?

— Мені дивно, Іване Івановичу, ви, здається, людина відома вченістю, а говорите, як недоук. Що б я за дурень такий...

— Сідайте, сідайте. Бог із нею! нехай там воно і згине; не говоритиму більше!..

У цей час принесли закуску.

Іван Іванович випив чарку і закусив пирогом із сметаною.

— Слухайте, Іване Никифоровичу. Я вам дам, крім свині, ще два мішки вівса, ви ж вівса не сіяли. Цього року вам, однаково, доведеться купувати овес.

— Їй-богу, Іване Івановичу, з вами говорити треба, гороху наївшись. (Це ще нічого, Іван Никифорович ще й не таке, бува, слівце докине.) Де-таки видано, щоб хто рушницю та проміняв за два мішки вівса? Надісь, бекеші своєї не поставите.

— Та ви забули, Іване Никифоровичу, що я й свиню ще даю вам.

— Як то! два мішки вівса й свиню за рушницю?

— А що ж, хіба мало?

— За рушницю?

— Звісно, за рушницю.

— Два мішки за рушницю?

— Два мішки не порожні, а з вівсом; а про свиню забули?

— Поцілуйтеся ви з своєю свинею, а як не хочете, то з чортом!

— О! вас зачепи тільки! Побачите: нашпигують вам на тім світі язика гарячими голками за такі богопротивні слова. Поговоривши з вами, треба й лице й руки вимити і себе всього обкурити.

— Дозвольте, Іване Івановичу; рушниця річ благородна, щонайцікавіша забава, до того ще й прикраса в кімнаті приємна...

— Ви, Іване Никифоровичу, розносилися так із своєю рушницею, як *дурень з писаною торбою,* — сказав Іван Іванович спересердя, бо й справді брав уже його гнів.

— А ви, Іване Івановичу, справжній *гусак.*

Коли б Іван Никифорович не сказав був цього слова, то вони б собі позмагалися й розійшлись, як і завжди, приятелями; а тепер сталося не те. Іван Іванович так і спалахнув:

— Що ви таке сказали, Іване Никифоровичу? — запитав він, піднісши голос.

— Я сказав, що ви схожі на гусака, Іване Івановичу!

— Як же ви насмілились, пане, забувши і пристойність, і повагу до чину й до фамілії людини, зганьбити таким соромітним прізвиськом?

— Що ж тут соромітного? Та чого ви ото й справді так розмахалися руками, Іване Івановичу!

— Ще раз кажу, як ви насмілились, усяку ввічливість знехтувавши, назвати мене гусаком?

— Начхав я вам на голову, Іване Івановичу! Що це ви так розкудкудакались.

Іван Іванович не міг більше стриматись: губи його дрижали; рот змінив звичайний свій вигляд *іжиці* і став схожий на *О*; очима він так лупав, що стало страшно. Це бувало з Іваном Івановичем надзвичайно рідко. Треба було його для того дуже вже розгнівити.

— То я ж вам об'являю, — промовив Іван Іванович, — що я вас знати не хочу.

— Велике лихо! їй-богу, не заплачу від того! — одказав Іван Никифорович. Неправду казав, далебі неправду! дуже йому було те прикро.

— Ноги моєї не буде у вас в домі.

— Еге, еге! — сказав Іван Никифорович, спересердя сам не знаючи, що робити, і навіть проти звичаю ставши на ноги. — Гей, бабо, хлопче! — Тут виткнулась з-за дверей та сама худорлява баба та невеличкий на зріст хлопчина, заплутаний у довгий та широкий сюртук. — А візьміть лишень Івана Івановича попід руки та виведіть його за двері!

— Як! Дворянина? скрикнув з почуттям гідності та гніву Іван Іванович. Насмільтесь тільки! підступіть! я знищу вас з дурним вашим паном! Ворон не знайде місця вашого! (Іван Іванович говорив надзвичайно сильно, коли душа його була чимось вражена.)

Вся група являла собою сильну картину: Іван Никифорович, що стояв серед кімнати в повній красі своїй, без усякої прикраси! баба з роззявленим ротом, з найбезглуздішою в світі, переляканою міною на обличчі! Іван Іванович з піднятою вгору рукою, як то малюють римських трибунів! Була то хвилина надзвичайна! видовище величаве! а тим часом був один тільки глядач: був то хлопчина в незмірному сюртуку, що стояв досить спокійно і чистив пальцем свого носа.

Нарешті Іван Іванович узяв шапку свою.

— Дуже добре ж ви чините, Іване Никифоровичу! чудесно! Я це пригадаю вам!

— Ідіть ви собі, Іване Івановичу, йдіть! та глядіть, не попадайтеся мені: а то я вам, Іване Івановичу, геть пику розтовчу!

— Ось вам за те, Іване Никифоровичу, — одказав Іван Іванович, скрутивши йому дулю та грюкнувши за собою дверима, що з виском захрипіли і знову розчинились. Іван Никифорович виставився з дверей і хотів щось додати, та Іван Іванович уже не оглядався і прожогом біг з двору.

ГЛАВА III

ЩО СТАЛОСЯ ПІСЛЯ СВАРКИ ІВАНА ІВАНОВИЧА З ІВАНОМ НИКИФОРОВИЧЕМ?

Отже, два статечні мужі, честь і окраса Миргорода, посварилися між собою! і за що? за дурницю, за гусака. Не схотіли бачити один одного, розбраталися, тоді як колись усі знали їх як нерозлучних друзів! Щодня бувало Іван Іванович і Іван Никифорович засилають один до одного довідатись про здоров'я і часто перемовляються один з одним, кожен зі свого ґанку, і кажуть один одному такі милі речі, що серцю любо було слухати. В неділю, бувало, Іван Іванович у штаметовій бекеші, Іван Никифорович у китайчатім жовто-коричневім козакині вирушають, мало попід руки не побравшись, до церкви. І коли Іван Іванович, що мав око надзвичайно бистре, перший помічав калюжу чи яку нечисть серед вулиці, а це трапляється інколи в Миргороді, то завжди казав до Івана Ники-

В неділю, бувало, Іван Іванович
та Іван Никифорович...вирушають... до церкви.

форовича: «Стережіться, не ступіть сюди ногою, бо тут негаразд». Іван Никифорович і собі виявляв якнайзворушливіші ознаки приязні і, хоч би як далеко стояв, завжди простягне було до Івана Івановича руку з ріжком, приказуючи: «Призволяйтесь!» А яке прекрасне господарство в обох!.. і оці два приятелі... Коли я почув про це, мене наче громом прибило! Я довго не хотів вірити: Боже праведний! Іван Іванович посварився з Іваном Никифоровичем! Такі достойні люди! Що ж тепер вічне на цьому світі?

Коли Іван Іванович прийшов до себе додому, то довго ще не міг угамуватись. Він бувало передовсім зайде до стайні подивитися, чи їсть кобилка сіно (у Івана Івановича кобилка буланенька з лисинкою на лобі. Добра дуже конячина); потім нагодує індичок та поросят із власних рук і тоді вже йде до покоїв, де або виробляє дерев'яний посуд (він дуже майстерно, не згірше за токаря, вміє виробляти всякі речі з дерева), або читає книжку, друковану в Любія, Гарія та Попова (назви Іван Іванович не пам'ятає, бо дівка ще бозна-коли одірвала верхній край титульного листка, забавляючи дитину), або ж спочиває у піддашші. А тепер не взявся він до жодної з своїх повсякденних справ. Замість того, зустрівши Гапку, почав лаятись, чого вона сновигає без роботи, хоч вона саме тягла крупи до кухні; кинув палицею на півня, що підійшов до ґанку, сподіваючись на звичайний взяток; і коли підбіг до нього замурзаний хлопчина в обшарпаній сорочечці та закричав: «Татку, татку, дай коржика!», — то він на нього так страшенно визвірився і затупотів ногами, що переляканий хлопчина забіг безвісті.

Нарешті, одначе, він одумався і взявся до повсякденних справ. Пізно сів він за обід і вже майже зовсім вечоріло, як ліг спочивати у піддашші. Добрячий борщ з голубами, що зварила Гапка, вигнав зовсім з пам'яті вранішню подію. Іван Іванович почав знову задоволено розглядати своє господарство. Нарешті він спинився очима на сусідовому подвір'ї і сказав сам до себе: «Сьогодні я не був у Івана Никифоровича. Піду лишень до нього». Сказавши це, Іван Іванович узяв палицю й шапку і побрався на вулицю, та ледве тільки вийшов за ворота, як згадав про сварку, плюнув і вернувся назад. Мало не те саме сталося й на подвір'ї в Івана Никифоровича. Іван Іванович бачив, як баба вже ступила була ногою на лісу, намірившись перелізти до нього в подвір'я, аж раптом почувся голос Івана Никифоровича: «Назад, назад! не треба!» Івану Івановичу стало, проте, дуже нудно. Дуже можливо, що ці шановні люди

помирилися б другого ж таки дня, коли б особлива подія у господі Івана Никифоровича не знищила всяку надію і не підлила масла в вогонь ворожнечі, що вже ладний був згаснути.

До Івана Никифоровича ввечері того самого дня приїхала Агафія Федосіївна. Агафія Федосіївна не була ні родичкою, ні свояченицею, ні навіть кумою Івану Никифоровичу. Здавалося, зовсім не було їй чого до нього їздити, і сам він не надто був їй радий; одначе вона їздила і гостювала в нього по цілому тижню, а часом і довше. Тоді вона забирала ключі і все хатнє господарство прибирала до своїх рук. Це було дуже неприємно Іванові Никифоровичу, а проте він, як це не дивно, слухав її, як дитина, і хоч іноді й намагався сперечатись, та Агафія Федосіївна завжди перемагала.

Я, правду кажучи, не розумію, чому то так ведеться, що жінки усе хапають нас за носа, так само спритно, як за ручку чайника? Чи то руки їм так створено, чи носи наші ні на що більше не придатні. І дарма, що ніс в Івана Никифоровича скидався трохи на сливу, вона вхопила його за того носа і водила за собою, мов цуцика. Він навіть мимохіть зміняв при ній повсякчасні свої життьові звички: не так довго лежав на сонці, а коли й лежав, то не в натурі, а завжди надівав сорочку та шаровари, хоч Агафія Федосіївна зовсім того не вимагала. Вона була не охоча до церемоній, і коли у Івана Никифоровича була пропасниця, вона сама, власними руками, витирала його з ніг до голови скипидаром та оцтом. Агафія Федосіївна носила на голові чепця, три бородавки на носі та капот кофейного кольору з жовтенькими квіточками. Всією поставою вона скидалася на кадовб, і через те дошукатися в неї талії було так само важко, як побачити без дзеркала свого носа. Ніжки в неї були коротенькі, наче дві подушки. Вона плела плітки, і їла зранку варені буряки, і дуже добре лаялась — і, хоч які різноманітні були ці її заняття, обличчя в неї ніколи не міняло свого виразу, що звичайно можуть показувати самі лише жінки.

Скоро вона приїхала, все пішло шкереберть:

— Ти, Іване Никифоровичу, не мирися з ним і не перепрошуй: він тебе занапастити хоче, то такий уже чоловік! Ти його ще не знаєш.

Нашіптувала, нашіптувала вража баба і зробила так, що Іван Никифорович про Івана Івановича і слухати не хотів.

Усе набрало іншого вигляду: якщо сусідський пес забігав коли на подвір'я, то його лупцювали всім, що під руку потрапить;

дитинчата, перелізши через тин, верталися з криком, із задертими сорочинами та слідами від різок на спині. Сама навіть баба, коли Іван Іванович хотів був про щось її запитати, вчинила таку сороміцьку річ, що Іван Іванович, як людина надзвичайно делікатна, плюнув і проказав тільки: «Та й паскудна ж яка баба! ще гірша за свого пана!»

Нарешті, осоружний сусіда довершив усі ті образи, поставивши навпроти нього, де звичайно був у тину перелаз, гусячий хлів, ніби маючи особливий намір подвоїти образу. Цей огидний для Івана Івановича хлів було збудовано диявольськи хутко: за один день.

Це викликало в Іванові Івановичу злість та бажання помститися. Він не подав, проте, й знаку, що йому з того прикро, хоча хлів і зайняв навіть частину його землі; та серце в нього так билося, що йому було дуже тяжко зберегти цей зовнішній спокій.

Так перебув він день. Настала ніч... О, коли б я був живописець, я чудесно змалював би всю чарівність ночі! Я змалював би, як спить увесь Миргород; як непорушно дивляться на нього незчисленні зорі; як серед тієї видимої тиші лунає то близький, то далекий собачий гавкіт; як повз отих собак лине, наче на крилах, закоханий паламар і, виявляючи рицарську безстрашність, перелазить через лісу; як білі стіни домів, охоплені місячним сяйвом, стають біліші, а дерева, що над ними височать, темніші, як чорнішають тіні від дерев і міцнішають пахощі квітів та примовклої трави, і цвіркуни, невсипущі лицарі ночі, одностайно, зо всіх кутків заводять свої тріскотливі пісні. Я змалював би, як в одному з цих низеньких глиняних домочків чорнобривій з тремтячими молодими персами городянці, що розкинулася на одинокій постелі, сниться гусарський вус та остроги, а місячне сяйво сміється в неї на щоках. Я змалював би, як на білій дорозі миготить чорна тінь кажана, що сідає на білі димарі домів... Та навряд чи зміг би я змалювати Івана Івановича, що вийшов тієї ночі з пилкою в руці. Скільки то на його обличчі було написано різних почуттів! Тихо, тихо підкрався він і підліз під гусячий хлів. Собаки Івана Никифоровича нічого ще не знали про сварку між ними і тому підпустили його, як давнього приятеля, до хліва, що весь держався на чотирьох дубових стовпах; підлізши до найближчого стовпа, приклав він до нього пилку і почав пиляти. Шум від пиляння змушував його щохвилини оглядатися; та думка про образу знову вертала бадьорість. Першого стовпа підрізано; Іван Іванович узявся до

другого. Очі його палали і нічого не бачили зо страху. Раптом Іван Іванович скрикнув і обімлів: йому привидився мрець; але він скоро отямився, побачивши, що то був гусак, який висунув до нього свою шию. Іван Іванович плюнув спересердя і взявся знову до роботи. І другого стовпа підрізано: будівля похитнулася. Серце в Івана Івановича почало так страшенно битись, коли він узявся до третього, що він кілька разів припиняв роботу; вже він надпиляв стовпа більш як до половини, коли раптом хитка будівля сильно похитнулась... Іван Іванович ледве встиг одскочити, як вона затріщала і повалилася на землю. Схопивши пилку, страшенно переляканий, прибіг він додому й кинувся в ліжко, не маючи навіть одваги подивитися в вікно на наслідок страшного вчинку. Йому здавалося, що ввесь двір Івана Никифоровича зібрався: стара баба, Іван Никифорович, хлопчина в незмірному сюртуку, — усі з дрюччям, з Агафією Федосіївною на чолі, йшли руйнувати та ламати його дім.

Другого дня Іван Іванович увесь час був як у пропасниці. Все йому привиджувалося, що осоружний сусід підпалить, помщаючись, його дім, коли не вчинить чого гіршого. І через те наказав він Гапці раз у раз оглядати кругом, чи не підкладено де сухої соломи. Нарешті, щоб випередити Івана Никифоровича, він наважився проскочити, мов заєць, наперед, та подати на нього скаргу до миргородського повітового суду. Що то була за скарга, про те можна довідатися з наступної глави.

ГЛАВА IV

ПРО ТЕ, ЩО СТАЛОСЯ В ПРИСУТСТВІЇ МИРГОРОДСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ

Чудове місто Миргород! Яких тільки немає в ньому будинків! І під соломою, і під очеретом, і навіть під дерев'яною покрівлею; праворуч вулиця, ліворуч вулиця, скрізь прегарні тини; по них в'ється хміль, на них висять горшки, з-за них соняшник показує свою сонцеподібну голову, червоніє мак, виглядають товсті гарбузи!.. Розкіш! Тини раз у раз бувають прикрашені речами, які надають їм ще більшої мальовничості: чи напнутою плахтою, чи сорочкою, чи шароварами. В Миргороді нема ні злодійства, ні шахрайства, і через те кожен вивішує на тин, що хоче. Як будете

ви підходити до майдану, то вже, певне, спинитесь на якийсь час полюбуватися краєвидом: там стоїть калюжа, дивовижна калюжа! єдина, яку тільки удалося вам бачити на віку! Займає вона мало не весь майдан. Прекрасна калюжа! Доми й домочки, що здалеку можуть здатися копицями сіна, обступивши навкруги, дивуються з краси її.

Але я так собі міркую, що немає кращого будинку за повітовий суд. Чи дубовий він, чи березовий, яке мені до того діло; але ж у ньому, шановні панове, восьмеро вікон! восьмеро вікон у ряд просто на майдан і на ту водяну просторінь, що я вже казав вам про неї, та що її городничий зве озером! Один тільки цей дім у всьому місті викрашений під граніт: решта домів у Миргороді просто побілені. Дах на ньому весь дерев'яний, і був би навіть пофарбований червоним, коли б наготовану для того олію канцеляристи, приправивши цибулею, не з'їли, а було те як на гріх саме в піст, і дах залишився непофарбований. На майдан виходить ґанок, де часто бігають кури, бо на ґанку мало не завжди розсипана крупа чи щось їстівне, хоч це, між іншим, робиться не зумисне, а тільки через необачність прохачів. Поділено його на дві половини — в одній *присутствіє*, в другій *арештантська.* На тій половині, де присутствіє, дві кімнати, чисті, побілені: одна — передня, для прохачів; у другій стіл, прикрашений чорнильними плямами. На ньому зерцало. Чотири стільці, дубові, з високими спинками; попід стінами скрині, оковані залізом, де зберігалися цілі паки повітової ябеди. На одній скрині стояв тоді наваксований чобіт. Присутствіє почалося ще зранку. Суддя, чоловік досить огрядний, хоч трохи і тонший за Івана Никифоровича, з добродушним обличчям, в заяложеному халаті, з люлькою та чашкою чаю, розмовляв з підсудком. У судді губи містилися під самим носом, і через те ніс його міг нюхати верхню губу, скільки душа забажає. Губа ця служила в нього замість табакерки, бо табака, яку він засилав до носа, майже завжди сіялася на неї. Отож, суддя розмовляв з підсудком. Осторонь боса дівка держала тацю з чашками.

Кінець стола секретар читав вирок у якійсь справі, але таким одноманітним та нудним голосом, що й сам підсудний заснув би, слухаючи. Суддя, напевне, зробив би те раніш за всіх, коли б не почав був на той час цікаву розмову.

— Я зумисне дошукувався, — говорив суддя, попиваючи чай з прохололої вже чашки, — як то воно так робиться, що вони

співають гарно. Хороший був у мене дрізд років зо два тому. Та що ж? звівся з доброго дива нанівець. Почав співати бог знає що. Що далі, то гірше та й гірше, почав гаркавити, хрипіти, ну просто хоч викинь! А воно ж бо дурниця та й годі! це, бачте, ось від чого робиться: під шийкою набігає бурульбашка, менша за горошинку. Отую бурульбашку треба тільки проколоти голкою. Мене навчив цього Захар Прохорович, і саме, коли хочете, я вам розкажу, як то воно сталося: приїжджаю я до нього...

— Накажете, Дем'яне Дем'яновичу, читати другу? — перебив його мову секретар, що вже кілька хвилин як скінчив читання.

— А ви вже прочитали? Чи ти ба, як швидко! Я й не почув нічого! Та де ж вона? дайте її сюди, я підпишу. Що там іще у вас?

— Справа козака Бокитька про крадену корову.

— Гаразд, читайте! Еге, ну то приїжджаю я до нього... Я можу навіть сказати вам докладно, чим він пригостив мене. До горілки дали балика, та якого балика! Еге, не нашого балика, що ним, — на цім місці суддя прицмокнув язиком і посміхнувся, а ніс його понюхав незмінну свою табакерку, — що ним пригощає наша бакалійна миргородська крамниця. Оселедця я не їв, бо, як ви самі знаєте, у мене від нього робиться печія під грудьми. Але ікри скуштував; чудесна ікра! знаменита, що там і казати! Потім випив я горілки персикової, настояної на золототисячнику. Була й шафранова; та шафранової, як ви самі знаєте, я не вживаю. Воно, бачите, дуже добре: попереду, як то кажуть, розпалити апетит, а тоді вже й завершити... А! слихом слихати, видом видати... — скрикнув раптом суддя, побачивши на порозі Івана Івановича.

— Боже поможи! здоровенькі були! — промовив Іван Іванович, уклонившися на всі боки з властивим йому одному приємним виразом. Боже мій, як він умів усіх зачарувати своїм поводженням! Такої делікатності я ніде не бачив. Він і сам знав дуже добре собі ціну, і через те приймав від усіх пошану, як належне. Суддя сам подав стілець Іванові Івановичу, ніс його потяг з верхньої губи всю табаку, що завжди було в нього знаком великої втіхи.

— Чим скажете себе пригощати, Іване Івановичу? — запитав він. — Чи не зволите чашечку чаю?

— Ні, дуже дякую, — одказав Іван Іванович, уклонився й сів.

— Зробіть ласку, одну чашечку! — сказав знову суддя.

— Ні, спасибі. Дуже задоволений гостинністю вашою! — одказав Іван Іванович, уклонився й сів.

— Одну чашку, — мовив суддя знову.

— Ні, не завдавайте собі клопоту, Дем'яне Дем'яновичу! — На цім слові Іван Іванович уклонився та й сів.

— Чашечку?

— Ну, нехай уже по-вашому, хіба що чашечку! — промовив Іван Іванович і простяг руку до таці.

Господи Боже! яка ж то делікатність незмірна буває в людини! Не можна й сказати, яке приємне враження справляють такі от вчинки!

— Чи не зволите ще чашечку?

— Уклінно дякую, — одказав Іван Іванович, ставлячи на тацю чашечку догори дном та кланяючись.

— Злаксавтеся, Іване Івановичу!

— Не можу. Вельми вдячний. — І Іван Іванович уклонився й сів.

— Іване Івановичу! ради прязні нашої, одну чашечку!

— Ні, дуже вдячний за ваше угощання, — так промовивши, Іван Іванович уклонився і сів.

— Тільки чашечку! одну чашечку!

Іван Іванович простяг руку до таці і взяв чашку.

Бий тебе лихо! як то може, як добере способу, людина підтримати свою гідність!

— Я, Дем'яне Дем'яновичу, — казав Іван Іванович, допиваючи останній ковток, — я маю до вас нагальну справу: я подаю позов. — Тут Іван Іванович поставив чашку й добув з кишені списаний аркуш гербового паперу. Позов на ворога свого, на запеклого ворога.

— На кого ж то?

— На Івана Никифоровича Довгочхуна.

Це почувши, суддя трохи не впав зі стільця.

— Що ви кажете! — промовив він, сплеснувши руками, — Іване Івановичу! чи ви це?

— Самі бачите, що я.

— Господь з вами і всі святі! Як! ви, Іван Іванович, стали ворогом Івану Никифоровичу?! Чи то ж ваші уста це вимовили? скажіть ще раз! Та чи не сховався хто позад вас та замість вас говорить?..

— Що ж тут дивного. Я не можу на нього й дивитися; він учинив мені кривду смертельну, образив честь мою.

— Пресвята тройце! як же мені тепер запевнити матусю! А вона, старенька, щодня, скоро ми посваримось із сестрою, каже: «Ви, дітки, живете між собою, як собаки. Подивились би он на

Івана Івановича та Івана Никифоровича. От уже друзі, так друзі! то ж то приятелі! то ж то шановні люди!» От тобі й приятелі! Розкажіть же, за що це? як?

— Це річ делікатна, Дем'яне Дем'яновичу! Словами того не можна розповісти. Зветіть краще прочитати прошеніє. Ось, беріть з цього краю, тут воно пристойніше.

— Прочитайте, Тарасе Тихоновичу! — сказав суддя, обернувшись до секретаря.

Тарас Тихонович узяв прошеніє і, висякавши носа тим способом, яким сякаються всі секретарі по повітових судах, тобто за допомогою двох пальців, почав читати:

— «Від дворянина Миргородського повіту і поміщика Івана Іванового сина Перерепенка прошеніє; а про що воно писане, тому йдуть пункти:

1) Відомий на весь світ своїми богопротивними, огидними, що всяку міру переступають, злобеззаконними вчинками, дворянин Іван Никифорів син Довгочхун, сього 1810 року іюля 7 дня заподіяв мені смертельну образу, що як персонально честі моєї стосується, так і задля упослідження та осоромлення чину мого й фамілії. Оний дворянин і сам до того на вигляд мерзенний, вдачу має лайливу і сповнений усяких блюзнірств та неподобної лайки!»

Тут читець трохи спинився, щоб знову висякати носа, а суддя побожно склав руки і тільки приказував сам до себе:

— Що за вправне перо! Господи Боже! як пише цей чоловік!

Іван Іванович просив читати далі, і Тарас Тихонович почав знову:

— «Оний дворянин, Іван Никифорів син Довгочхун, коли я прийшов до нього по-приятельському з дружньою розмовою, назвав мене привселюдно образливим та соромітним задля честі моєї іменням, а саме: *гусаком*, тоді як відомо всьому Миргородському повітові, що цією мерзотною твариною я ніколи ні в якому разі не іменувався і надалі іменуватись не маю наміру. А про мій рід дворянський доводить те, що в метричній книзі у церкві *Трьох Святителів* записано як день мого народження, так і коли мене в хрест уведено. *Гусака* ж, як відомо всім, хто хоч скільки-небудь знається на науках, ніяк не можна занести до метричної книги, *гусак* бо є не людина, а птиця, що вже кожному, навіть і не ученому в Семінарії, достеменно відомо. Та оний зловредний дворянин, все теє відаючи, не задля чого іншого, а тільки щоб учинити смертельну для мого чину та стану образу, облаяв мене оним гидотним словом.

2) Сей же самий непристойний та неподобний дворянин підняв руку до того на мою родову, яку я одержав після батька свого, що пробував у духовному стані, блаженної пам'яті Івана Онисійового сина Перерепенка, власність, тим, що проти всякого закону переніс саме перед мій ґанок хлів на гуси, що робилося не з яким іншим наміром, як тільки щоб збільшити образу, яку він мені заподіяв; той-бо хлів стояв досі на негіршому місці і досить ще був міцний. Та бридкий замір вищезгаданого дворянина полягав єдино в тому, щоб поставити мене за свідка непристойних пасажів; бо ж відомо, що жодна людина не піде до хліва, а тим паче до гусячого, задля пристойного діла. А коли чинилося таке беззаконня, то два передні стовпи захопили власну мою землю, що дісталась мені від батька мого блаженної пам'яті Івана Онисійового сина Перерепенка, ще за його життя. Та земля починається від комори і йде прямо до самого того місця, де баби миють горшки.

3) Вищеописаний дворянин, що вже саме його імення та прізвище викликають всяку огиду, ховає у себе в серці зловмисний намір спалити мене у власному домі. Безсумнівні ознаки того в нижче сказаному себе проявляють: по-перше, оний зловредний дворянин почав виходити часто з своїх покоїв, на що перше ніколи через свої лінощі та бридку ситість у тілі не зважувався; по-друге, в челядній його, що тулиться до самого тину, який захищає власну мою, одержану мною від покійного батька мого, блаженної пам'яті Івана Онисійового сина Перерепенка, землю, повсякденно та надзвичайно довго горить світло, що вже є видимим тому доказом, бо раніше, через скаредну його скупість завжди не то що лойова свічка, а навіть каганець бував гашений.

А тому прошу оного дворянина Івана Никифорового сина Довгочхуна, яко винуватця за палійство, за зневаження мого чину, імені й фамілії і за хижацьке привласнення чужого добра, а особливо за ганебне та соромітне додавання до прізвища мого назви *гусака*, до стягнення штрафу, покриття витрат та збитків засудити, і самого, яко порушника, в кайдани забити й, закувавши, до міської в'язниці переправити, і на це моє прошеніє присуд негайно та беззастережно вчинити. Писав та складав дворянин, миргородський поміщик, Іван Іванів син Перерепенко».

Коли було дочитано це прошеніє, суддя підійшов до Івана Івановича, взяв його за ґудзика й почав до нього промовляти майже такими-от словами:

— Що ж бо ви робите, Іване Івановичу? Бога бійтеся! киньте оце прошеніє ваше, нехай воно пропаде! (Сатана б йому приснився!) Поберіться краще з Іваном Никифоровичем за руки та поцілуйтесь та купіть сантуринського чи нікопольського, чи хоч просто наготуйте пуншику, та покличте мене! Вип'ємо разом і про все те забудемо!

— Ні, Дем'яне Дем'яновичу! не таке діло, — сказав Іван Іванович з тією поважністю, що завжди так йому личила. — Не таке діло, щоб можна було піти на мирову. Прощавайте! прощавайте і ви, панове! — говорив він далі так само поважно, повернувшися до всіх. — Маю надію, що прошеніє моє ввійде в належну чинність, — і вийшов, а все присутствіє аж отямитися не могло з того дива.

Суддя сидів, не кажучи ні слова. Секретар нюхав табаку, канцеляристи перекинули битий черепок із пляшки, що слугував замість чорнильниці, і сам суддя, з неуважності, розвозив пальцем по столу калюжу з чорнила.

— Що ж ви на це скажете, Дорофію Трохимовичу? — сказав, трохи помовчавши, суддя до підсудка.

— Нічого не скажу, — одповів підсудок.

— Он що воно діється! — сказав знову суддя.

Не встиг він це промовити, як двері затріщали і передня половина Івана Никифоровича протислась у присутствіє; друга половина ще зоставалась у прихожій. Поява Івана Никифоровича, та ще й у суді, так усіх вразила та здивувала, що суддя аж скрикнув; секретар кинув читати. Один канцелярист, у фризовій подобі півфраку, узяв у губи перо; другий проковтнув муху. Навіть інвалід, що виконував обов'язки фельд'єгеря й сторожа, він перед тим стояв біля дверей, чухмарячи в своїй брудній сорочці з нашивкою на плечі, навіть той інвалід роззявив рота і наступив комусь на ногу.

— Яким це вітром! що й як? Як здоров'я ваше, Іване Никифоровичу?

Та Іван Никифорович не знав, чи на цім він світі, чи на тім, бо зав'яз у дверях і не міг ніяк поступити ні туди, ні сюди. Даремно кричав суддя в прихожу, щоб там хто випер Івана Никифоровича, налігши ззаду, в присутственну залу. В прихожій була одна тільки баба, прохачка, що, хоч як силкувалася кощавими своїми руками, не могла нічого вдіяти. Тоді один канцелярист з товстими губами, з широкими плечима, з товстим носом, з очима, що дивилися скоса і п'яно,

з продертими ліктями, підступив до передньої половини Івана Никифоровича, склав йому обидві руки навхрест, мов дитині, і моргнув на старого інваліда, котрий уперся своїм коліном у черево Іванові Никифоровичу і, незважаючи на жалісне стогнання, випхнув його в прихожу. Тоді поодсовували засовки і відчинили другу половинку дверей. При цьому канцелярист і його помічник, інвалід, від одностайних зусиль, подихом уст своїх розпустили такі густі пахощі, що кімната присутствія обернулась була на якийсь час на шинок.

— Чи не забили вам чого, Іване Никифоровичу? Я скажу матусі, вона пришле вам настойки, а ви нею потріть тільки собі крижі та спину, і все минеться.

Та Іван Никифорович упав на стілець і, окрім протяжних *охів,* нічого не міг вимовити. Нарешті, немічним, ледве чутним від утоми голосом проказав він: «Чи не хочете?» — і, добувши з кишені ріжок, додав: — Беріть, призволяйтеся!

— Дуже радий, що вас бачу, — відповів суддя. — А проте не можу уявити собі, що змусило вас такого труда собі завдати та вшанувати нас такою приємною несподіванкою.

— З прошенієм... — тільки й міг вимовити Іван Никифорович.

— З прошенієм? з яким?

— З позовом... — тут через задишку мова на довгий час урвалася, — ох!.. з позовом на шахрая... Івана Іванового Перерепенка.

— Господи! і ви туди ж! такі нерозлучні друзі! Позов на таку доброчинну людину!..

— Він сам сатана! — вимовив уривчасто Іван Никифорович.

Суддя перехрестився.

— Візьміть прошеніє, прочитайте.

— Нічого не вдієш, читайте, Тарасе Тихоновичу, — сказав суддя, невдоволено звертаючись до секретаря, а ніс його якось мимохіть понюхав верхню губу, хоч завжди робив це тільки з великого задоволення. Таке свавільство носа завдало судді ще більшої досади. Він вийняв хусточку і змів з верхньої губи всю табаку, щоб скарати його за зухвалість.

Секретар, після звичайного свого приступу, до якого він завжди вдавався перед тим, як узятися до читання, цебто без допомоги кишенькової хусточки, почав звичайним своїм голосом вичитувати таке:

— «Просить дворянин Миргородського повіту Іван Никифорів син Довгочхун, а про що, те стоїть у пунктах:

1) Через ненависну злобу свою та явну ворожнечу, дворянин самоіменований, Іван Іванів син Перерепенко, всякі капості, збитки та інші єхидненські і страхітливі речі проти мене чинить, і вчорашнього дня після полудня, як розбійник і тать, з сокирами, пилками, долотами та іншим слюсарським знаряддям вдерся вночі на моє подвір'я і у власний мій хлів, що міститься на оному. Власноручно та огидним способом його порубав. На що з мого боку я не подавав жодної причини для такого протизаконного та розбишацького.

2) Оний же дворянин Перерепенко важиться навіть на життя моє і до 7-го числа минулого місяця, криючись з цим наміром, прийшов до мене і почав по-приятельському та хитродумно виманювати в мене рушницю, що була в моїй кімнаті, і давав мені за неї, з властивою йому скнарістю, багато негодящих речей, а саме: свиню буру та вівса дві мірки. Але, наперед догадуючись про злочинний його намір, я намагався всіма способами від того відхилити його, та оний шахрай і мерзотник Іван Іванів син Перерепенко вилаяв мене по-мужичому і з того часу до мене криє в серці ворожнечу непримиренну. До того ж оний не раз згаданий несамовитий дворянин і розбійник Іван Іванів син Перерепенко і роду пресоромітного: його сестра була на весь світ відома повія і пішла за єгерською ротою, що стояла п'ять літ у Миргороді; а мужа свого записала в селяни. Батько та мати теж були люди пребеззаконні і п'яниці обоє, яких світ не бачив. А що вже згаданий дворянин і розбійник Перерепенко, то він своїми скотоподібними та догани вартими вчинками перевершив увесь свій рід, і, вдаючи з себе благочестивого, купається во гріхах та в мерзоті. Постів не додержує; бо напередодні Пилипівки сей боговідступник купив барана і другого дня звелів зарізати своїй беззаконній дівці Гапці, тим одмагаючись, ніби йому на той час потрібен був лій до каганців та на свічки.

З тих причин прошу оного дворянина, яко розбійника, святотатця, шахрая, викритого вже злодія та грабіжника, в кайдани закувати та до в'язниці чи державного острога одправити і там уже з розсуду свого, позбавивши чинів та дворянства, добре барбарами шмарувати та в Сибір на каторгу по потребі заслати, витрати та збитки наказати йому виплатити і на це моє прошеніє присуд учинити. До прошенія цього руку приклав дворянин Миргородського повіту Іван Никифорів син Довгочхун».

Як тільки секретар кінчив читати, Іван Никифорович взявся за шапку й уклонився з наміром іти додому.

— Куди це ви, Іване Никифоровичу? — казав йому вслід суддя. — Посидьте трохи! випийте чаю! Оришко! чого ти стоїш, дурна дівко, та переморгуєшся з канцеляристами, біжи, принеси чаю!

Та Іван Никифорович, з переляку, що зайшов так далеко від дому та попав був у такий небезпечний карантин, встиг уже пропхатись крізь двері, промовивши: «Не клопочіться, я охоче...» — і зачинив їх за собою, залишивши у великому подиві все присутствіє.

Робити було нічого. Обидва прошенія були прийняті, і мала розгорітися дуже поважна справа, як одна непередбачена обставина додала їй іще більшої цікавості. Коли суддя вийшов з присутствія в супроводі підсудка та секретаря, а канцеляристи пакували в мішок принесені прохачами кури, яйця, окрайці хліба, пироги, книші і таке інше, — саме тоді бура свиня вбігла до кімнати і вхопила, всім на диво, не пирога чи там скоринку хліба, а прошеніє Івана Никифоровича, яке лежало на столі скраю, звісившись листками донизу. Вхопивши папір, бура льоха втекла так прудко, що жоден з канцелярських чиновників не міг її догнати, хоч і почалася киданина лінійками та каламарями.

Ця надзвичайна подія викликала страшенну метушню, бо ще з паперу того навіть не списали копії. Суддя, а певніше сказати його секретар та підсудок, довго обговорювали таку нечувану обставину; і вирішили нарешті вдатися з відношенням до городничого, бо слідство в тій справі стосувалося більше міської поліції. Відношення за № 389 надіслали до нього того ж таки дня, і з цього постала досить цікава розмова, про яку читачі можуть довідатися у подальшій главі.

ГЛАВА V,

ДЕ ВИКЛАДЕНО РОЗМОВУ МІЖ ДВОМА ШАНОВНИМИ В МИРГОРОДІ ОСОБАМИ

Як тільки Іван Іванович упорався зі своїм господарством і вийшов, за звичаєм, полежати у піддашші, побачив він, на превелике собі диво, ніби щось червоніє у хвіртці. Був то червоний обшлаг городничого, що так само, як і комір його, одполірувався і перетворився скраю на лаковану шкіру. Іван Іванович подумав собі: «А це не зле, що прийшов Петро Федорович поговорити», — але дуже зчудувався, побачивши, що городничий ішов дуже швидко і вимахував руками, а це траплялося, звичайно, з ним дуже рідко. На мун-

дирі в городничого сиділо вісім ґудзиків, а дев’ятий як одірвався під час процесії, коли церкву святили, а тому буде два роки, так до цього часу десяцькі і не можуть його знайти, хоч городничий на щоденному рапорті, коли рапортують йому квартальні наглядачі, раз у раз питає, чи не знайшовся ґудзик. Оті вісім ґудзиків були посаджені в нього таким способом, як баби садять квасолю: один праворуч, другий ліворуч. Ліву ногу було йому прострелено під час останньої кампанії, і тому він, накульгуючи, закидав її так далеко вбік, що руйнував тим мало не всю працю, яку проробляла права нога. Що дужче налягав він на свою піхоту, тим повільніше просувалася вона наперед. І через те, поки дійшов городничий до піддашшя, Іван Іванович мав досить часу думати та гадати, чому б то городничий так швидко розмахував руками. Тим більше звернув він на те увагу, що справа, очевидно, мала бути надзвичайно важлива, бо мав при собі городничий навіть нову шпагу.

— Здорові були, Петре Федоровичу! — скрикнув Іван Іванович, що був, як уже сказано, дуже цікавий і ніяк не міг здержати свого нетерпіння, бачивши, як городничий брав ґанок штурмом, але все ще не підводив своїх очей і все ще морочився з своєю піхотою, бо та ніяким чином не могла за одним махом вибратись на сходи.

— Доброго дня бажаю люб’язному другові та благодійнику Івану Івановичу! — одказав городничий.

— Сідайте, прошу вас. Ви, як бачу, притомились, бо зранена ваша нога заважає...

— Моя нога! — скрикнув городничий, так зиркнувши на Івана Івановича, як то зиркає, бува, велетень на пігмея, вчений педант на вчителя танців. При тому він витягнув свою ногу і тупнув нею по підлозі. Та відвага, одначе, дорого йому коштувала, бо весь тулуб у нього схитнувся, а ніс клюнув поруччя; та мудрий охоронець порядку, наче нічого й не було, зараз же підбадьорився і поліз до кишені, нібито задля того, щоб добути табакерку. — Я всім скажу про себе, ласкавий друже та благодійнику Іване Івановичу, що я робив на своєму віку і не такі походи. Еге, без жартів кажу, робив. Приміром, як була ото кампанія 1807 року... Ох, як вам розкажу, яким то маніром переліз я через тин до однієї гарненької німкені. На цім слові городничий примружив одне око і диявольськи лукаво посміхнувся.

— Де ж ви були сьогодні? — запитав Іван Іванович, бажаючи перебити городничому мову та навернути його швидше на те, задля чого той прибув до нього; дуже б йому хотілося просто запита-

ти, про що саме має оповістити городничий; але знаючи досконало, як воно між благородними людьми ведеться і як би то було нечемно таку мову почати, Іван Іванович мусив, перемігши себе, чекати відгадки, а тим часом серце в нього колотилося з незвичайною силою.

— А дозвольте, я вам розкажу, де був я, — одказав городничий. — По-перше, скажу вам, що сьогодні прегарна погода.

Почувши такі слова, Іван Іванович трохи не вмер.

— Та дозвольте, — казав далі городничий. — Я прийшов сьогодні до вас в одній дуже важливій справі. — Тут обличчя городничого і вся його постава стали такими заклопотаними, як і тоді, коли брав він штурмом ґанок.

Іван Іванович ожив і тремтів, як у пропасниці, не забарившись, як то мав за звичай, спитати:

— Яка ж то вона важлива? хіба вона важлива?

— Ось подивіться, з ласки своєї: найперше насмілюся довести до відома вашого, люб'язний друже та благодійнику Іване Івановичу, що ви... щодо мене, то я, з ласки вашої, я нічого, але ж державні інтереси, державні інтереси того вимагають: ви порушили порядок благочинія!

— Що це ви кажете, Петре Федоровичу? Я нічого не розумію.

— Зглянься, Іване Івановичу! Як то ви нічого не розумієте? Ваша власна худобина потягла казенний папір, і ви ще кажете після цього, що нічого не розумієте!

— Яка худобина?

— Та з дозволу сказати, ваша-таки бура свиня.

— А чим же я винен? Нащо судовий сторож одчиняє двері!

— Та, Іване Івановичу, власна ваша худобина, то ви ж, виходить, і винні.

— Спасибі за ласку, що з свинею мене рівняєте.

— Оцього вже я й не говорив, Іване Івановичу! Їй-богу, не говорив! розсудіть з ласки своєї самі по чистій совісті; вам, нічого й казати, відомо, що законом державним заборонено в місті, а тим більше по головних міських вулицях, прогулюватися нечистим тваринам. Згодьтеся самі, що то річ заборонена.

— Бог знає, що це ви кажете? Велике діло, що свиня вийшла на вулицю!

— Дозвольте вам сказати, дозвольте, дозвольте, Іване Івановичу, це річ аж ніяк не можлива. Що тут зробиш? Начальство хо-

че — ми повинні коритися. Не перечу, забігають інколи на вулицю і навіть на майдан кури та гуси, вважайте: кури та гуси; але свиней та цапів я ще в минулому році видав наказ не пускати на публічні майдани. Той наказ тоді ж таки звелів прочитати вголос, перед усім народом.

— Ні, Петре Федоровичу, нічого я тут не бачу, бачу тільки, що ви всіляко намагаєтесь скривдити мене.

— От цього вже то ви не можете сказати, найлюб'язніший друже та благодійнику, щоб я намагався кривдити. Пригадайте самі: я не сказав вам ані слова торік, коли ви звели дах на цілий аршин вищий за встановлену міру. Навпаки, я показав, ніби зовсім того не помітив. Повірте, люб'язний друже, що й тепер би я зовсім, так би мовити... та повинність моя, одно слово, обов'язок вимагає пильнувати чистоти. Самі подумайте, коли раптом на головній вулиці...

— Ну, вже й хороші головні оті ваші вулиці! Туди кожна баба йде та викидає, що їй не потрібне.

— Дозвольте довести до вашого відома, Іване Івановичу, що самі ви кривдите мене! Щоправда, трапляється це часом, але здебільшого тільки попід тинами, повітками та коморами; але щоб на головну вулицю, на майдан та присунула поросна свиня, це таке діло...

— Що ж таке, Петре Федоровичу! Адже свиня сотворіння Боже!

— Що й казати. Це всьому світові відомо, що ви людина вчена, знаєтесь на науках та на інших усяких речах. Звичайно, я наук не вивчав ніяких, скорописного письма почав учитись, коли ввійшов у тридцятий рік свого життя. Та ж я, самі знаєте, з рядових.

— Гм! — сказав Іван Іванович.

— Так, — казав далі городничий, — 1801 року я служив у сорок другому єгерському полку, в четвертій роті поручиком. За ротного командира був у нас, коли зволите знати, капітан Єремєєв. — На цім городничий запустив свої пальці в табакерку, що її Іван Іванович так і не закривав, усе переминаючи табаку.

Іван Іванович одповів:

— Гм!

— Але мій обов'язок, — казав далі городничий, — велить чинити те, що каже начальство. Чи знаєте ви, Іване Івановичу, що той, хто вкраде в суді казенний папір, підпадає, нарівні з кожним іншим злочином, під карний суд.

— Так, знаю, що, коли хочете, і вас навчу. Там мова йде про людей, приміром, коли б ви вкрали папір; але свиня тварина, сотворіння Боже.

— Усе воно так, але закон каже: винний в крадіжці... прошу вас, прислухайтесь уважніше: винний! Тут не зазначено ні роду, ні статі, ні стану, то виходить і тварина може бути винна. Як собі хочете, а тварину перед тим, як оголосити вирок про кару, повинні приставити до поліції, яко порушника порядку.

— Ні, Петре Федоровичу! — сказав, не втрачаючи спокою, Іван Іванович. — Оцього-то й не буде.

— Як собі хочете, тільки я повинен чинити так, як начальство велить.

— Що це ви, страхаєте мене? Хочете, певне, прислати по неї безрукого солдата. Я велю дворовій бабі його коцюбою випровадити. Йому останню руку переломлять.

— Не смію перечити вам. В такім разі, коли не хочете надіслати її до поліції, то користуйтеся з неї, як вам подобається. Заколіть, коли хочете, до Різдва та наробіть з неї окороків або так з'їжте. Тільки я б вас просив, коли будете начиняти ковбаси, пришліть мені зо дві, з тих, що так майстерно робить у вас Гапка з свинячої крові та з сала. Моя Аграфена Трохимівна дуже їх любить.

— Ковбас, будь ласка, пришлю зо дві.

— Велике вам буде спасибі, люб'язний друже та благодійнику. Тепер дозвольте вам сказати ще одно слово: доручено мені, як від судді, так само і від усіх наших знайомих, так би мовити, помирити вас з приятелем вашим Іваном Никифоровичем.

— Як! з отим мугирякою! щоб я помирився з таким грубіяном! Ніколи! Не буде того, не буде! — Іван Іванович був у надзвичайно рішучому стані.

— Як ви собі хочете, — одказав городничий, пригощаючи обидві ніздрі табакою, — я вам не смію радити; проте дозвольте довести до відома: от ви тепер у сварці, а коли помиритесь...

Але Іван Іванович почав говорити про ловлю перепелів, що звичайно бувало з ним, коли він хотів зам'яти мову.

Отже, городничий, нічого не добившись, мусив рушити собі додому.

ГЛАВА VI,

З ЯКОЇ ЧИТАЧ ЛЕГКО МОЖЕ ДОВІДАТИСЬ ПРО ВСЕ, ЩО В НІЙ МІСТИТЬСЯ

Хоч як намагалися в суді затаїти справу, та вже другого дня весь Миргород довідався, що свиня Івана Івановича викрала прошеніє Івана Никифоровича. Сам городничий перший і нестямився, як бовкнув про це. Коли Івану Никифоровичу сказали про це, він нічого не сказав, спитав тільки: «Чи не бура часом?»

Та Агафія Федосіївна, що була при тому, почала знову напосідати на Івана Никифоровича:

— Що ти, Іване Никифоровичу? з тебе сміятимуться, як з дурня, коли ти поступишся! Який з тебе після цього буде дворянин? Ти не вартий будеш тієї баби, що продає сластьони, які ти так любиш.

І вговорила, невгамовна! Знайшла десь-то середнього віку чоловіка, смаглявого, з плямами по всьому виду, в темно-синьому з латками на ліктях сюртуку, справжнього тобі канцелярського дряпіжку! Чоботи він змащував дьогтем, носив по троє пер за вухом та прив'язану до ґудзика на шнурочку скляну пляшечку замість чорнильниці; з'їдав за одним разом дев'ять пирогів, а десятий ховав у кишеню, і в один аркуш гербового паперу вписував стільки усякої ябеди, що жоден читець не міг би за раз прочитати, не зробивши собі кашлянням та чханням перепочинку.

Оця невелика подоба людини шпорталася, ниділа, писала і зліпила нарешті такий папір:

«До Миргородського Повітового Суду від дворянина Івана Никифорового сина Довгочхуна.

З причини оного прошенія мого, що від мене, дворянина Івана, Никифорового сина Довгочхуна, до того мала бути, сукупно з дворянином Іваном Івановим сином Перерепенком; до чого й сам Повітовий Миргородський Суд потурання своє виявив. І саме оне нахабне свавільство бурої свині приховавши та затаївши, що вже від сторонніх осіб до відома дійшло. Понеже оний попуск та потурання, яко злоумисне, судові доконечнім підлягає; бо она свиня є тварина безрозумна і тим паче здатна до викрадення паперів. З чого очевидно виявляється, що згадувана часто свиня не інакше, як підучена до того самим супротивником, що взиває себе дворянином Іваном Івановим сином Перерепенком, якого вже спіймано на розбої, важенні на життя та святотатстві. Та оний Миргород-

ський Суд, додержуючи, як завжди, приятельства, потаємно своєї персони згоду виявив; тому що без такої згоди оній свині ніяким чином не могли дозволити викрасти папір: Миргородський бо Повітовий Суд на слуг вельми багатий, досить уже для цього згадати про одного солдата, що повсякчасно у прихожій пробуває, хоч має одно невидюще око та трохи покалічену руку, але, щоб вигнати свиню та вдарити її дрюком, має вельми відповідні здатності. З чого достеменно видно потурання оного Миргородського Суду та безперечне паювання жидівського з того бариша, взаємно спілкуючись. Оний же вищеописаний розбійник і дворянин Іван Іванів син Перерепенко в дочиненні ошельмувавшись відбувся. Тому до оного Повітового Суду я, дворянин Іван Никифорів син Довгочхун, і доводжу до належного всевідома, коли з оної бурої свині чи поєднаного з нею дворянина Перерепенка означеного прошенія відшкодовано не буде і по ньому вирішення по справедливості та на мою користь не вийде: то я, дворянин Іван Никифорів син Довгочхун, про таке оного Суду пребеззаконне потурання подати скаргу до Палати маю з належним за формою перенесенням справи. — Дворянин Миргородського повіту Іван Никифорів син Довгочхун».

Це прошеніє дійшло свого: суддя був чоловік, як звичайно бувають усі добрі люди, боягузливий. Він кинувся до секретаря. Та секретар пустив крізь зуби густе «гм» і зробив у себе на обличчі таку байдужу та диявольськи двозначну міну, яку має сам тільки сатана, коли бачить біля ніг своїх жертву, що вдається до нього. Одно залишалося: помирити двох приятелів. Та як узятись до того, коли всі заходи досі марно пропадали? Ще, проте, наважились зробити спробу; та Іван Іванович прямо сказав, що не хоче, і ще вельми розгнівався. Іван Никифорович замість відповіді повернувся спиною і хоч би слово сказав. Тоді процес пішов дивовижно швидко, чим звичайно славляться судилища. Прошеніє позначили, записали, виставили номер, вшили, розписались, усе те за один день, і поклали справу в шафу, де вона лежала, лежала, лежала рік, другий, третій; багато дівчат на порі встигло повиходити заміж, у Миргороді проклали нову вулицю, у судді випав один кутній зуб та два бокових, у Івана Івановича бігало по подвір'ю більше дітлахів, як раніше; звідкіля вони взялись, бог його святий знає! Іван Никифорович на зло Іванові Івановичу поставив нового хліва для гусей, хоч трохи й далі од колишнього, і геть чисто одгородився будівлями від Івана Івановича, так що ці пошани гідні мужі ніколи майже

один одного і в очі не бачили — і справа все лежала в найкращому порядку, в шафі, що стала мармуровою від чорнильних плям.

Тим часом сталася надзвичайно важлива задля всього Миргорода подія.

Городничий давав асамблею! Де візьму я пензлів та фарб, щоб змалювати тих, що прибули туди, і пишну учту? Візьміть годинник, відкрийте його та погляньте, що там робиться! Нісенітниця страшенна, адже правда? Уявіть же собі тепер, що майже стільки, коли не більше, коліс стояло серед подвір'я у городничого. Яких тільки бричок і повозок там не було! Одна в задку широка, а в передку вузенька; друга в задку вузенька, а в передку широка; була одна й бричка і повозка разом; друга ні бричка, ні повозка; інша скидалася на величезну копицю сіна, чи на товсту купчиху; друга знов на розпатланого жида чи на кістяк, що ще не зовсім звільнився від шкіри; інша була, збоку глянути, чистісінька люлька з цибухом; а та була ні на що не схожа, являючи дивну якусь істоту, страшенно бридку і надзвичайно фантастичну. З-поміж того хаосу коліс та передків здіймалося вгору щось схоже на карету з хатнім вікном, з грубими навхрест рамами. Кучери в сірих чекменях, свитках та сіряках, в баранячих шапках та різноманітних кашкетах, з люльками в руках, проводили по подвір'ю розпряжені коні. Що за асамблею влаштував городничий! Дозвольте, я переберу всіх, що були там: Тарас Тарасович, Євпл Акинфович, Євтихій Євтихійович, Іван Іванович, не той Іван Іванович, а другий, Сава Гаврилович, наш Іван Іванович, Єлевферій Єлевферійович, Макар Назарович, Хома Григорович... Не можу далі! сили немає! Рука стомилася, пишучи! А скільки було дам! смаглявих, і білих на виду, довгих і коротеньких, товстих, як Іван Никифорович, і таких тонких, що, здавалося, кожну можна було запакувати в піхви від шпаги городничого. Скільки чепців! скільки суконь! червоних, жовтих, кофейних, зелених, синіх, нових, перелицьованих, перекроєних, хусток, стрічок, ридикюлів! Прощайте, бідні очі! ви нічого не варті будете після такого видовища. А якого довгого стола розтягли! А як усі розгомонілися — який галас зчинили! Куди тобі млин зо всіма своїми жорнами, колесами, шестернею, ступами! Не можу вам сказати напевне, про що вони говорили, але либонь про багато які приємні та корисні речі, от як сказати: про погоду, про собак, про пшеницю, про чепчики, про жеребців. Нарешті Іван Іванович, не той Іван Іванович, а другий, сліпий на одно око, сказав:

— Дуже мені чудно, що праве моє око (сліпоокий Іван Іванович завжди говорив про себе іронічно) не бачить Івана Никифоровича пана Довгочхуна.

— Не схотів прийти! — промовив городничий.

— Як так?

— Ось уже, слава тобі, Господи, два роки минає, як посварились вони поміж себе, Іван би то Іванович з Іваном Никифоровичем, і де один, туди другий ні за що в світі не прийде!

— Що ви кажете! — І сліпий на одно око Іван Іванович звів очі догори і склав докупи руки. — Що ж воно тепер буде, коли вже люди з добрими очима не живуть у згоді, то як же мені жити в злагоді з сліпим своїм оком!

На ті слова всі зареготали. Усі дуже любили одноокого Івана Івановича за те, що він сипав жартами зовсім на теперішній смак; сам високий, сухорлявий чоловік у байковому сюртуку, з пластирем на носі, який до того часу сидів у кутку і жодного разу не зворухнув обличчям, навіть коли залетіла до нього в ніс муха, так і той підвівся з свого місця і підсунувся ближче до натовпу, що обступив сліпоокого Івана Івановича.

— Слухайте, — промовив сліпоокий Іван Іванович, побачивши, що оточила його чимала громада. — Послухайте, замість того, щоб, як тепер-от, задивлятися на моє сліпе око, давайте замість цього помиримо двох наших приятелів! Тепер Іван Іванович розмовляє з жінками та дівчатами, пошлімо тишком-нишком по Івана Никифоровича, та й зведемо їх докупи.

Всі одностайно пристали на пропозицію Івана Івановича і поклали не зволікаючи послати по Івана Никифоровича додому просити його, щоб він обов'язково прибув до городничого на обід. Але тут постало складне питання: кому доручити таку важливу справу? і всі не знали, кого послати. Довго сперечалися, хто здібніший і більший дипломат; нарешті одностайно ухвалили покластися в усьому тому на Антона Прокоповича Голопуза.

Але перше треба хоч трохи познайомити читача з цією знаменитою особою. Антон Прокопович був чоловік до краю доброчинний, у всьому значенні того слова: чи дасть йому хто з почесних осіб у Миргороді хустку на шию або білизну — він дякує; чи дасть хто йому злегенька щигля в ніс, він і тоді дякує. Коли питали в нього: «Чому це в вас, Антоне Прокоповичу, сюртук коричневий, а рукава голубі?» — то він усе було одказує: «А в вас і такого немає! Почекайте, приноситься, весь буде однаковий». І справді: голубе

сукно, вицвітаючи на сонці, почало коричневіти і тепер зовсім підходить кольором до сюртука; але то диво, що Антон Прокопович має звичку сукняну одежу носити літом, а китайкову зимою. Антон Прокопович не має власного дому. Був він у нього раніше десь на околиці міста, та він його продав, а за ті гроші купив троє гнідих коней та невелику бричку, якою їздив собі гостювати по поміщиках. Але що з кіньми багато було клопоту та потрібні були гроші на овес, то Антон Прокопович їх проміняв на скрипку та дворову дівку, взявши додачі двадцять п'ять карбованців асигнаціями. Потім скрипку Антон Прокопович продав, а дівку проміняв на сап'яновий, шитий золотом, кисет. І тепер у нього кисет такий, що ніхто такого не має. За цю втіху він уже не може їздити від села до села, а мусить сидіти в місті та ночувати по різних домах, особливо в тих дворян, яким припало до вподоби давати йому щиглі в ніс. Антон Прокопович любить добре попоїсти, грає непогано в дурня та в мельника; слухатись завжди було його стихією, і тому він, взявши шапку та палицю, рушив негайно в дорогу. Але йдучи почав міркувати, яким би то чином зрушити Івана Никифоровича, щоб прийшов на асамблею. Сувора вдача цього, зрештою, шановного чоловіка була за таку перепону, що хто знає, як її й подолати. Та й як йому справді наважитись прийти, коли встати з ліжка і то вже йому дуже важко? Ну, нехай, скажімо, він устане, та як йому йти туди, де вже сидить, а він це напевне знає, запеклий ворог його? Що довше Антон Прокопович міркував, то дедалі більше труднощів ставало перед ним. Надворі було душно; сонце пекло; піт котився з нього градом. Антон Прокопович, хоч і давано йому щиглі в ніс, був досить хитрий чоловік у багатьох справах. Тільки на вимінах не дуже-то йому щастило; він добре знав, коли треба прикинутись дурником, і вмів іноді спритно обернутись у таких обставинах та випадках, де рідко розумна людина зуміє викрутитись.

Тоді саме, як вигадливий розум його добирав способу, як переконати Івана Никифоровича, і він уже хоробро йшов назустріч усьому, одна несподівана обставина трохи збентежила його. Не завадить тут повідомити читача, що в Антона Прокоповича були, між іншим, одні панталони такі чудернацькі, що коли він їх надівав, то собаки завжди кусали його за литки. Як на лихо, того дня він надів якраз оті панталони. І через те, тільки він задумався, як страшенний гавкіт зо всіх боків вразив його слух. Антон Прокопович зняв такий лемент, голосніше за нього ніхто не вмів кричати,

що не тільки знайома баба та пожилець незмірного сюртука вибігли йому назустріч, але навіть хлоп'ята з подвір'я Івана Івановича висипали до нього, і хоч собаки тільки за одну ногу встигли його покусати, це, проте, немало зменшило його бадьорість, і він трохи-таки боязко підступав до ґанку.

ГЛАВА VII

І ОСТАННЯ

— А! здорові були. Чого це ви собак дражните? — сказав Іван Никифорович, побачивши Антона Прокоповича, бо з Антоном Прокоповичем ніхто інакше не говорив, як жартома.

— Щоб вони виздихали всі! Хто їх дражнить? — одказав Антон Прокопович.

— Ви брешете.

— Їй-богу, ні! Просив вас Петро Федорович на обід.

— Гм!

— Їй-богу! так дуже просив, що й сказати не можна. Що це, каже, Іван Никифорович цурається мене, як ворога. Ніколи не зайде погомоніти чи посидіти.

Іван Никифорович погладив собі підборіддя.

— Коли, каже, Іван Никифорович і тепер не прийде, то я не знатиму, що вже й думати: певне, він щось лихе проти мене мислить! Зробіть ласку, Антоне Прокоповичу, вмовте Івана Никифоровича! То як, Іване Никифоровичу? ходімте! там зібралася тепер чудова компанія!

Іван Никифорович узявся розглядати півня, що, стоячи на ґанку, репетував щосили.

— Коли б ви знали, Іване Никифоровичу, — казав далі запопадливий депутат, — якої осетрини, якої свіжої ікри прислали Петрові Федоровичу!

Почувши таке, Іван Никифорович повернув свою голову і почав уважно прислухатись.

Це підбадьорило депутата.

— Ходімо мерщій, там і Хома Григорович! Що ж бо це ви? — додав він, побачивши, що Іван Никифорович усе лежить, як і лежав. — То як? підемо, чи не підемо?

— Не хочу.

Оте «не хочу» вразило Антона Прокоповича. Він уже гадав, що шановний господар, красні слова його чуючи, зовсім уже дав себе намовити, та замість того почув рішуче: «не хочу».

— Чому ж то ви не хочете? — запитав він мало не з досадою, а це з ним траплялося надзвичайно рідко, навіть тоді, як йому кладено на голову запалений папір, з чого особливо любили робити собі забавку суддя та городничий.

Іван Никифорович понюхав табаки.

— Воля ваша, Іване Никифоровичу, я не знаю, що вам перешкоджає?

— Чого я піду? — промовив нарешті Іван Никифорович, — там буде розбійник! — Так він звичайно взивав Івана Івановича. Боже правий! А чи давно ж то...

— Їй-богу, не буде! от вам хрест святий, не буде! Щоб мене на самім цім місці громом убило! — одказав Антон Прокопович, що ладен був божитись по десять раз на годину. — Та ходімте-бо, Іване Никифоровичу!

— Та ви брешете, Антоне Прокоповичу, він там?

— Їй-богу, їй-богу, нема! Щоб я з цього місця не встав, коли він там! Та й самі зміркуйте, з якої речі мав би я брехати! Щоб мені руки й ноги поодсихали!.. Що, й тепер не вірите? Щоб я пропав отут перед вами! щоб батько мій і мати, та й сам я не побачив Царства Небесного! Ще не вірите?

Іван Никифорович, почувши такі запевнення, зовсім заспокоївся і звелів своєму камердинерові в незмірному сюртуку принести шаровари та китайковий козакин.

Я гадаю, що описувати докладно, як саме Іван Никифорович надівав шаровари, як намотали йому галстук і надягли на нього нарешті козакин, що під лівим рукавом лопнув, зовсім непотрібно. Досить сказати, що він увесь той час поводився, як то й личить, спокійно і не обізвався й словом на закидання Антона Прокоповича — проміняти що-небудь на турецький його кисет.

А тим часом громада нетерпляче чекала рішучої хвилини, коли з'явиться Іван Никифорович і сповниться нарешті загальне бажання, щоб ці достойні люди помирились між собою; багато хто був майже переконаний, що не прийде Іван Никифорович. Городничий навіть закладався з сліпооким Іваном Івановичем, що не прийде, та не зійшлися тільки через те, що сліпоокий Іван Іванович вимагав, щоб той поставив у заклад підстрелену свою ногу, а він незряче око, з чого городничий вельми образився, а компанія ниш-

ком сміялася. Ніхто ще не сідав за стіл, хоч давно вже настала друга година, час, коли в Миргороді, навіть у парадних випадках, давно вже обідають.

Скоро тільки Антон Прокопович стояв у дверях, як у ту ж мить усі його обступили. Антон Прокопович на всі запитання крикнув одно тільки рішуче слово: «Не прийде»; ледве він це вимовив, і вже мали, мов град, посипатися на його голову докори, лайка, а може, й щиглі за невдало виконане посольство, як раптом двері розчинилися і — ввійшов Іван Никифорович.

Коли б з'явився сам сатана чи мрець, то й то не так би з того зчудувалося все товариство, як зчудував його, ввійшовши несподівано, Іван Никифорович. А Антон Прокопович аж заходився зо сміху, вхопившися за боки та радіючи, що так пожартував з усієї компанії.

Так чи сяк, а тільки ніхто не міг повірити, щоб Іван Никифорович за такий короткий час зміг одягнутись так, як личить дворянинові. Івана Івановича на той час не було; він саме чогось вийшов. Опам'ятавшися з того дива, вся громада зацікавилася здоров'ям Івана Никифоровича та виявила радість, що він роздався впоперек. Іван Никифорович цілувався з кожним і казав: «Спасибі за ласку».

Тим часом пахощі від борщу пронеслися по кімнаті і залоскотали приємно в ніздрях у зголоднілих гостей. Усі посунули до їдальні. Цілий ключ дам, балакучих і мовчазних, худих і товстих, рушив уперед, і довгий стіл зарябів усіма кольорами. Не буду описувати наїдків, поданих до столу! Не згадаю й словом про мнишки в сметані, ні про утрібку, подану до борщу, ні про індичку з родзинками та сливами, ні про ту страву, що дуже скидалася на чоботи, намочені в квасі, ні про соус, лебедину пісню старовинного кухаря, соус, який подавався увесь охоплений полум'ям з вина, вельми тішачи і разом лякаючи дам. Не казатиму про ті страви, бо мені далеко більше до вподоби їсти їх, аніж розбалакувати про них.

Івану Івановичу дуже до смаку припала риба з хріном. Він якнайпильніше взявся до цієї корисної та поживної роботи. Вибираючи тонюсінькі риб'ячі кісточки, він клав їх на тарілку і якось ненавмисне глянув просто себе: Боже, що за дивина! Проти нього сидів Іван Никифорович.

Тоді ж таки саме глянув і Іван Никифорович!.. Ні!.. не можу!.. Дайте мені інше перо! Перо моє мляве, мертве, з тонким розщепом для цієї картини! Вражені та зчудовані обличчя їхні немовби ска-

м'яніли. Кожен з них побачив лице здавна знайоме, до якого, здавалося б, мимохіть ладен підійти, як до приятеля нежданого, і подати ріжка, промовивши: «Призволяйтесь», або: «Чи не насмілюся просити ласки»; і разом з тим те саме лице було страшне, як лихе віщування! Піт котився градом з Івана Івановича та Івана Никифоровича. Усі, скільки було людей за столом, поніміли, побачивши те видовище і очей не одводячи від колишніх приятелів. Дами, що досі розважалися досить цікавою розмовою про те, як саме роблять каплунів, раптом замовкли. Все стихло! Це була картина, гідна пензля великого художника!

Нарешті Іван Іванович добув кишенькову хусточку і почав сякатися; а Іван Никифорович оглянувся навколо себе і спинився очима на відчинених дверях. Городничий зараз помітив той рух і наказав зачинити двері щонайщільніше. Тоді обидва приятелі взялися їсти і вже жодного разу не глянули один на одного.

Скоро кінчився обід, обидва колишні приятелі посхоплювалися з місць і почали шукати шапок, щоб утекти. Тоді городничий моргнув, і Іван Іванович, не той Іван Іванович, а другий, однокий, став за спиною в Івана Никифоровича, а городничий зайшов за спину Івана Івановича, і почали обидва підштовхувати їх ззаду, щоб звести докупи і не пускати до того часу, поки не поручкаються. Іван Іванович, однокий, підштовхнув Івана Никифоровича, хоч трохи й навскоси, одначе досить ще влучно, на те місце, де стояв Іван Іванович; але городничий учинив дирекцію занадто вбік, бо ніяк не міг дати лад свавільній піхоті своїй, що цього разу не слухала жодної команди, і, як на зло, забирала надзвичайно далеко і зовсім не туди, куди треба (це сталося, може, й від того, що за столом було надто багато різних наливок), так що Іван Іванович упав на даму в червоній сукні, яка з цікавості протислася на саму середину. Такий знак не віщував нічого доброго. Одначе суддя, щоб налагодити справу, став замість городничого і, потягши носом з верхньої губи всю табаку, одіпхнув Івана Івановича в другий бік. В Миргороді це звичайний спосіб мирити. Він трохи скидається на гру у м'яча. Скоро суддя пхнув Івана Івановича, Іван Іванович, однокий, обперся що мав сили і пхнув Івана Никифоровича, з якого піт дзюркотів, немов дощова вода з даху. Дарма, що обидва приятелі чимдуж опиналися, їх таки поспихали докупи, бо й тій, і тій стороні чимало допомагали інші гості.

Тоді всі обступили їх з усіх боків щільно і не випускали доти, доки вони не наважилися подати один одному руку.

— Бог з вами, Іване Никифоровичу та Іване Івановичу! Скажіть по совісті, за що ви посварилися? не за дурницю хіба? Чи не сором вам перед людьми й перед Богом!

— Я не знаю, — сказав Іван Никифорович, хекаючи від утоми (знати було, що він зовсім не від того, щоб помиритися), — я не знаю, що я таке заподіяв Іванові Івановичу; за що ж він порубав мені хліва та важився мені вкоротити життя?

— Не винен я в жодних злих намірах, — говорив Іван Іванович, не звертаючи очей до Івана Никифоровича. — Клянуся перед Богом і перед вами, шановне дворянство, нічого я не зробив моєму ворогові. За що ж він ганьбить мене та робить шкоду моєму чинові й станові?

— Яку ж я, Іване Івановичу, зробив вам шкоду? — сказав Іван Никифорович. Іще б одна хвилина перемовин — і давня ворожнеча от-от мала вже загаснути. Вже Іван Никифорович поліз до кишені, щоб добути ріжка й сказати: «Призволяйтеся».

— Хіба то не шкода, — одказав Іван Іванович, не підводячи очей, — коли ви, шановний пане, образили мій чин і фамілію таким словом, що його не годиться тут вимовити.

— Дозвольте вам сказати по-приятельському, Іване Івановичу! (тут Іван Никифорович доторкнувся пальцем Іванові Івановичу до ґудзика, а це вже був у нього знак найщирішої прихильності), — ви образились за чортзна-що: за те, що я вас назвав *гусаком...*

Іван Никифорович схаменувся, що вчинив він необачно, вимовивши те слово; але вже було пізно: слово було вимовлене.

Усе пішло к бісу!

Коли, почувши те слово без свідків, Іван Іванович стратив тяму і так розгнівався, що не дай Боже нікого таким бачити, — то що ж тепер, зміркуйте, ласкаві читачі, що тепер, коли це згубне слово вимовлене було на людях, де було багато дам, перед якими Іван Іванович любив бути особливо чемним? Вчинив би Іван Никифорович трохи по-іншому, сказав би *птиця*, а не *гусак*, ще можна було б якось дійти згоди.

А так — всьому кінець!

Він поглянув на Івана Никифоровича — і як поглянув! Коли б тому поглядові ще влада виконавча, то він би стер на порох Івана Никифоровича. Гості зрозуміли той погляд і мерщій самі розвели їх. І цей чоловік, зразок гідності, що не минав жодної старчихи, не розпитавши її, вибіг, лютуючи страшенно. До таких-то страшних бур призводять пристрасті!

Цілий місяць нічого не було чути про Івана Івановича. Він заперся у себе в хаті. Заповітну скриню було відчинено і видобуто звідти — що б ви думали? карбованці! старі, дідівські карбованці! І оці карбованці перейшли в брудні руки мерзенних каламарів. Справу було передано до палати. І коли прийшла до Івана Івановича радісна звістка, що взавтра буде її вирішено, тоді тільки виглянув на світ Божий і наважився вийти з дому. Гай-гай! з того часу палата сповіщала день у день, що справа скінчиться взавтра, і так цілих десять років!

Років тому з п'ять проїздив я через місто Миргород. Лихий вибрав я для того час. Тоді стояла осінь, зі своєю журно-сирою погодою, з гряззю й туманом. Якась ненатуральна зелень — наслідок нудних безнастанних дощів, вкривала рідкою сіткою поля й ниви, яким вона так личила, як пустощі старому дідові, троянди старій бабусі. Наді мною велику силу мала тоді погода: я нудився, коли вона нудилася. Проте, під'їжджаючи до Миргорода, я почув, що серце в мене б'ється сильно. Боже, скільки спогадів! я дванадцять літ не бачив Миргорода. Тут жили тоді у сердечнім приятельстві два єдині в світі мужі, два єдині други. А скільки перемерло знаменитих людей! Суддя Дем'ян Дем'янович уже тоді був покійник; Іван Іванович, одноокий, теж помер. Я в'їхав на головну вулицю: скрізь стояли тички з нав'язаними зверху віхтями соломи: ішло тоді якесь нове планування. Кілька хат було розвалено. Залишки з тинів та парканів стриміли сумовито.

Було це в свято; я наказав свою криту рогожею кибитку спинити перед церквою і ввійшов так тихо, що ніхто не обернувся. Правда, й нікому було. Церква була порожня. Людей майже нікого. Видно, і найбогомольніші побоялися болота. Свічки серед похмурого, краще сказати, хворого дня були якісь по-чудному неприємні; темні притвори стояли зажурившись; довгасті вікна з круглими шибками вмивалися дощовими сльозами. Я одійшов у притвор і звернувся до одного поважного дідка з посивілим волоссям:

— Скажіть, будьте ласкаві, чи живий Іван Никифорович?

Тут саме лампадка спалахнула ясніше перед образом, і світло ударило просто в обличчя моєму сусідові. Як же я здивувався, коли, придивившись, побачив знайомі риси! То був сам Іван Никифорович! Та як же він змінився!

— Чи здорові ви, Іване Никифоровичу? Та й постаріли ви!

— Еге, постарів. Я сьогодні з Полтави, — одказав Іван Никифорович.

— Та що це ви! їздили до Полтави в таку негоду?

— Що ж робити! позиваюся...

Почувши це, я мимоволі зітхнув. Іван Никифорович помітив те зітхання й сказав:

— Не турбуйтеся, я маю певну звістку, що справу буде вирішено на тім тижні і на мою користь.

Я знизав плечима і пішов довідатись що-небудь про Івана Івановича.

— Іван Іванович тут! — сказав мені хтось, — він на криласі.

Я побачив тоді худу постать. Та чи це ж Іван Іванович? Обличчя його було вкрите зморшками, волосся зовсім біле; але бекеша була все та сама. Ледве встигли привітатись, як Іван Іванович, повернувшись до мене з веселою усмішкою, що завжди так пасувала до його схожого на лійку обличчя, сказав:

— Чи повідомити вас про приємну новину?

— Про яку новину? — запитав я.

— Взавтра доконче кінець моїй справі. Палата сказала напевне.

Я зітхнув ще тяжче і мерщій попрощався, бо їхав у вельми важливій справі, і сів у кибитку. Худі коні, відомі в Миргороді під назвою кур'єрських, потяглися, і неприємно було слухати, як шльопають копита їхні, поринаючи в сіру багнюку. Дощ лив, як з відра, на жида, що сидів на передку, напнувшись рогожею. Вогкість пройняла мене наскрізь. Сумна рогатка з будкою, де інвалід латав сірий свій обладунок, помалу пропливла повз мене. І знову те саме поле, де пооране, чорне, де зелене, мокрі галки та ворони, одноманітний дощ, заплакане, без просвітку, небо. Нудно на цім світі, панове!

КОМЕНТАРІ

МИРГОРОД

1835 року Гоголь надрукував збірку «Миргород» (дозвіл цензури від 29 грудня 1834 р.) з промовистим підзаголовком: «Повісті, які служать продовженням "Вечорів на хуторі біля Диканьки"». Заявлена підзаголовком серіальність повістей «Миргорода» стосовно «Вечорів» не була лишень рекламним заохоченням зацікавлених попередньою збіркою читачів або такою собі примхою автора. І назва, і структура збірки багато що прояснюють у творчій еволюції митця, відкриваючи завісу над таємницею його духовних та художніх устремлінь і шукань.

Вихід 1832 р. другої частини «Вечорів» збігся з початком творчої кризи, що тривала до кінця 1833 р. і болісно переживалася Гоголем. Успіх «Вечорів», якому він спершу щиро радів, змінився розпачем від розуміння того, що від нього й надалі чекають подібних «казок» у запланованій третій частині. У листі до М. Погодіна (від лютого 1833 р.) Гоголь прирікає «Вечори» на «безвість», протиставляючи їм «щось ваговите, велике, митецьке», що, як він вірить, спроможний створити. «Вечори» для Гоголя, про що йдеться ще у листі до І. Дмитрієва від 23 вересня 1832 р., — «недосконалі початки». Цієї ж думки Гоголь дотримується і через десять років, кваліфікуючи їх у Передмові до зібрання творів 1842 р. як «початкові учнівські проби, недостойні строгої уваги читача». А 1851 р. письменник мав намір взагалі не включати «Вечори» до другого зібрання своїх творів, переконаний, що в них «багато незрілого». З уже осмисленої ним височини апостольського покликання «Вечори» виглядали не вартими уваги пролегоменами.

Підвівши риску під «Вечорами» як результатом цієї «молодості, коли не приходять у голову жодні питання», Гоголь повертається до української тематики «Миргорода» з принципово іншим розумінням самої природи «малоросійськості» й власної творчості. Це був один з відчутних наслідків трансформованого духовного світовиду митця після згадуваної кризи, початки якої великою мірою пов'язані з поїздкою в рідну Василівку влітку 1832 р. Майже три з половиною роки Гоголь не був в Україні, й спостережені ним сцени провінційного і сільського життя різко контрастували як з буттям столичного Петербурга, так і з тими сентиментально-ностальгічними спогадами, що живили його творчість пори «Вечорів». У листі до І. Дмитрієва з Василівки у липні 1832 р. Гоголь писав: «Тепер я

живу в селі, цілковито такому, яке змальоване незабутнім Карамзіним. Мені здається, що він копіював малоросійське село: настільки фарби його яскраві й подібні до тутешньої природи. Чого б, здається, не вистачало цьому краю? Повне, розкішне літо! Хліба, фруктів, усього рослинного погибель! А народ бідний, маєтки розорені й недоїмки невиплатні... Зізнаюсь, мені дуже сумно було дивитись на розлад маєтку моєї матері...».

Ці відчуття, гіркі роздуми вели до усвідомлення необхідності вияву власної активності, доказом чого стали кардинальні зміни у манері письма, власне те, що Д. Чижевський, аналізуючи «Старосвітських поміщиків», назвав «ідеологічною ідилією». «Те протиставлення, котре в оповіданні подане у площині особистого переживання, дуже часто, якщо не протягом усього життя Гоголя, займало його інтерес і у площині філософії, історії й культури» (*Чижевський Д.* Неизвестный Гоголь // Новый журнал. — Нью-Йорк, 1951. — № 27. — С. 134).

Гоголь, за власним зізнанням, починає й кидає писання: «Який жахливий для мене цей 1833-й рік! Боже, скільки криз!.. Скільки я починав, скільки поспалював, скільки полишив» (лист до М. Погодіна від 28 вересня 1833 р.); «У мене є сто різних початків і жодної повісті, жодного навіть уривку цілого...» (лист до М. Максимовича від 9 листопада 1833 р.). У цьому ж листі Гоголь звіряється: «Якби ви знали, які зі мною відбувались страшні перевороти, як сильно розтерзане все всередині мене. Боже, скільки я поспалював, скільки перестраждав!» Прикметне датування «Вія» саме цим страшним для Гоголя роком.

З цього внутрішнього страждання і творчого самоспалення 1835 р. постали статті й повісті «Арабесок» та «Миргорода».

Повісті «Миргорода» — це нове бачення України Гоголем, нова віха його творчого шляху. Принципи своєї нової естетики письменник виклав у включеній до «Арабесок» статті «Кілька слів про Пушкіна». Зокрема він писав: «...Чим предмет звичайніший, тим вище має бути поет, щоб видобути з нього незвичайне і щоб це незвичайне було між тим цілковитою істиною». Україна, що постала у «Вечорах» краєм дивовижних і дивних звичаїв, залюблених у природу й життя кумедників, буяння пристрастей і розгулу демонічних сил, на сторінках «Миргорода» поступилася пересічності, оманливій млявості буденності, тій одноманітності щоденної звички, якою і є безодня життя «маленької людини», страшніша й жорстокіша за штучні жахи романтизованої екзотики. Разом з тим, продовжуючи рефлексування над людською природою, Гоголь активно освоює історичний вимір і велику енергію діянь народу, чаруючу звабливість традиційного існування, в якому владарюють милосердя й любов. Цілісне осмислення українського буття втілилось в особливій естетичній єдності книги, що дало підстави говорити про її циклічну організацію (див.: *Есаулов И.* Спектр адекватности в истолковании литературного произведения: «Миргород» Н.В. Гоголя. — М., 1995).

У Передмові до зібрання творів 1842 р. Гоголь зазначав: «Поблажливий читач може пропустити весь перший том («Вечори...». — *Т.М.*) і почати читання з другого». Зміст другого тому й становили повісті «Миргорода». Ймовірно, до них можна віднести слова Гоголя: «Мені б хотілося дати публіці таке зібрання своїх творів, яким я був би теперішньої хвилини найбільше задоволений» ([*Кулиш П.А.*] *Николай М.* Записки о жизни Н.В. Гоголя. — СПб., 1856. — Т.2. — С. 258). Саме так він оцінював їх 1837 р., прохаючи В.А. Жуковського: «Знайдіть нагоду і спосіб вказати як-небудь Государеві на мої повісті: *Старосвітські поміщики* й *Тарас Бульба*. Це ті дві щасливі повісті, які припали цілковито всім смакам і всім різним темпераментам».

Для назви збірки, до якої, окрім згаданих автором «двох щасливих повістей», увійшли також «Вій» і «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», Гоголь обрав найменування такого собі повітового містечка у Полтавській губернії. На початкову визивну нелітературність назви твору звернув увагу один з перших критиків, який писав у числі газети «Северная пчела» від 25 травня 1835 р.: «Назвавши свою книгу, невідомо чому, іменем повітового містечка Полтавської губернії, автор надав їй два найбільш дивацьких епіграфи. <...> Нині у моді хизуватися дивацькими епіграфами, які не мають найменшого стосунку до книги». У випадку Гоголя справді дивні за змістом епіграфи мали принаймні топонімічний стосунок до змісту книги, однозначно засвідчивши реальну конкретність зображеного місця дії. Це «Миргород» — «невелике при річці Хорол місто», де є «1 канатна фабрика, 1 цегляний завод...» і де випікають «доволі смачні» бублики, хоч вони й «з чорного тіста».

Епіграфи, кожен на свій штиб, вказують на продовження заявленої «Вечорами» української тематики. Проте різдвяно-великодня ідилія «Вечорів» прибере трагічного відтінку фіналу «Старосвітських поміщиків», «старі часи» «Тараса Бульби» озвуться сучасним, 1828 року, поверненням з Туреччини у підданство Росії запорозько-задунайського козацтва; «Вій», попри лукаву вказівку Гоголя — «Вся ця повість є народна оповідь», далеко відійде від традиційних фольклорних схем і моделей, жахаючи роздвоєністю простору, в якому ніхто й ніде не може порятуватись від всесильного зла, а дріб'язкова випадковість тяжби Івана Івановича й Івана Никифоровича обернеться питомою, обов'язковою рисою буття як миргородських «існувателів», так і всієї імперії.

Миргород, як і Диканька, посідає значуще місце на мапі малої батьківщини Гоголя. У цьому краї він народився, сюди повертався з Великоросії і закордонних мандрівок. Якщо у трьох повістях збірки Миргород вгадується в описах і суттєвих деталях, то у завершальній — про сварку двох Іванів, постає настільки достовірним місцем дії, що Гоголь було намірився додати передмову із застережливою заувагою: «...подія, описана в цій повісті, належить до дуже давніх часів. При тому вона цілковита вигадка. Тепер Миргород зовсім не те». Вірогідно, що ця передмова адресу-

валась і цензурі, яка не дозволила до друку якісь епізоди при публікації повісті 1834 р. в альманасі О.Ф. Смірдіна «Новоселье». Про це написав цензор О.В. Нікитенко у щоденнику від 14 квітня 1834 р.: «Був у Плетньова. Бачив там Гоголя; він сердиться на мене за деякі пропущені місця в його повісті, що друкується в “Новоселье”. Бідний літератор! Бідний цензор» (*Никитенко А.В.* Дневник. — М.; Л., 1955. — Т. 1. — С. 142). Які саме місця було вилучено, встановити наразі неможливо. Мовиться й те, що передмова писалася Гоголем для заповнення пропусків, які з’явилися при наборі, а потім автор використав звільнене нею місце для написання нового закінчення «Вія» (див. коментар: *Гоголь Н.В.* Собр. соч.: В 9 т. — М., 1994. — Т. 2. — С. 485—486).

Надрукована без посилання на «давні часи», повість викликала різку реакцію сучасних миргородських обивателів, що 1834 р. уповні відчула мати Гоголя, коли приїхала до повітового суду: «Миргородські чиновники були такі злі на Гоголя, що Марії Іванівні не запропонували сісти, й вона простояла години дві, поки не отримала потрібної довідки» (*Гиляровский В.А.* По следам Гоголя // *Гиляровский В.А.* Соч.: В 4 т. — М., 1967. — Т. 2. — С. 409). «Мерзотність запустіння», «здатність людини так оскотинитись, що навіть страшно бажати їй бути безнужденною й вдоволеною» (лист Гоголя до рідних у Василівку від 3 квітня 1849 р.), у сконцентрованій формі явлені у бутті «прекрасних людей» «Миргорода», власне Міста Світу, Гоголь утілив у підсумковий афоризм: «Нудно на цьому світі, панове!»

У статті «Про російську повість та повісті п. Гоголя» 1835 р. В. Бєлінський, схвально відгукнувшись про повість «Вій» («дивовижне творіння»), зауважив невдатність митця у фантастичному, принципово не прийнявши захоплення демонічною фантастикою. В. Бєлінський бачив талант Гоголя у зображенні дійсного життя і на це спрямовував своєю критикою.

Гоголь, зберігаючи, леліючи й оригінально вилущуючи фантастичне з дійсного, у «Миргороді» дивиться на світ крізь інший, ніж у «Вечорах», окуляр. За словами Гоголя, Пушкін говорив йому, що у жодного з письменників не було «дару виставляти так яскраво... пересічну банальність (російською «пошлость». — *Ред.*) людини, щоб усі ті дрібниці, що оминаються оком, мелькнули в очі всім». Гоголь підкреслює: «Ось моя головна властивість, яка притаманна мені одному, якої, точно, немає у інших письменників». До зображення «недосконалості нашого життя», що стане однією з основних тем його творчості, Гоголь упритул підійшов у «Миргороді». Авторське бачення стає масштабнішим, а рефлексії помітно узагальнюючими. Мозаїчні фрески буття Миргорода передують місту «Ревізора», про яке письменник багатозначно скаже у «Розв’язці “Ревізора”»: «Ну, а що, коли це наш душевний город і сидить він у всякого з нас?» Принагідно зазначимо важливе спостереження М. Вайскопфа про вплив Сковороди на Гоголя, зокрема у семантиці назви «Миргород». Коментуючи фрагмент з «Розмови п’яти подорожніх про душевний світ (мир)», дослідник зауважив: «“Миргород” Сковороди — це переклад сло-

ва "Єрусалим" у його популярній (і невірній) етимології — Yerushlayim — ir shalom. (Ця етимологія була віддавна відома на Русі; пор. хоч би роз'яснення "Єрусалима" в Максима Грека: "А по-русски Мирен град"» (*Вайскопф М.* Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. — М., 1993. — С. 215).

Перо Гоголя осягає філософські проблеми історії і життя. Дослідники зазначають велику кількість історичних алюзій у текстах повістей «Миргорода» (див.: *Сенько І.* Гоголівський Миргород на перехрестях історії України. — Ужгород, 2006). Про джерела українських повістей також див.: *Крутикова Н.Е.* Н.В. Гоголь: Материалы и исследования. — К., 1992. — С. 32—46.

Окремим виданням збірка була надрукована 1835 р. у двох частинах. До першої увійшли «Старосвітські поміщики» й «Тарас Бульба», до другої — «Вій» та «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем».

Весною (18 березня) 1835 р. міністр народної освіти С.С. Уваров подає книгу «Миргород» Миколі І, а вже 23 березня попечитель Санкт-Петербурзького округу О.М. Дондуков-Корсаков повідомляє через ректора університету «Г. Гогелю» (так в листі), що книга «зичливо прийнята» (Неизданный Гоголь. — М., 2001. — С. 426—428).

Окремого перевидання «Миргорода» за життя Гоголя не було. Як другий том зібрання творів повісті циклу «Миргород» вийшли у 1842 р. При цьому повісті «Вій» і «Тарас Бульба» зазнали суттєвого авторового редагування.

Для другого видання творів, початого 1851 р., Гоголь переглянув коректуру «Старосвітських поміщиків» і перших дев'яти розділів «Тараса Бульби», до текстів яких уніс певні зміни. Другий том цього видання з повістями «Миргорода» вийшов уже по смерті письменника — 1855 р.

СТАРОСВІТСЬКІ ПОМІЩИКИ

Уперше повість надруковано у збірці «Миргород» (1835). Задум і початок роботи над твором припадають на кінець 1832 р., коли Гоголь повернувся до Петербурга після гостини у Василівці. Враження від поїздки втілились у зображенні хутора старосвітських поміщиків, портретах і характерах персонажів, окремих сюжетних колізіях повісті. Побутує думка, що прообразом до Пульхерії Іванівни Гоголю слугувала його мати, Марія Іванівна, про що писали П. Куліш та О. Смирнова. Окремі риси характеру й біографічні деталі героїв указують на батька Гоголя, Василя Опанасовича, а також його діда й бабу, Афанасія (Опанаса) Дем'яновича й Тетяну Семенівну Гоголь-Яновських. Тетяна Семенівна була з роду Лизогубів, що відгукнулось у лексично спорідненому прізвищі героїв — Товстогуб. За сімейною легендою, Опанас Дем'янович так само вправно вивіз з батьківського дому майбутню дружину, як Афанасій Іванович Пульхерію Іванівну.

Окрім реальних прототипів, у героїв повісті є згадувані у творі міфологічні Філемон і Бавкіда. Це подружжя, згідно з Овідієвими «Метаморфозами» (8: 621—696), у щасті й спокійній злагоді дожило до глибокої старості. За їхнє неослабне кохання й щиру гостинність боги подарували їм одночасну смерть, перетворивши на дерева, які одразу переплелися своїм віттям. Наявність цієї паралелі посутньо універсалізує оповідану історію. Поява образів Філемона й Бавкіди на час Гоголя прибрала в європейській літературній традиції характеристичного смислу-означення жанру ідилії. До середини 1830-х років «ідилія згасає в російській літературі», але продовжує існування «закладена в ньому (жанрі) концепція», яку продемонструвала повість Гоголя (див.: *Вацуро В.Э.* Русская идиллия в эпоху романтизма // Русский романтизм. — Л., 1978. — С. 138).

Недвозначно підказаний автором буколічний мотив ним же постійно іронічно редукується в тексті. Це і згадка про дівчат, яких «Пульхерія Іванівна вважала за необхідне... тримати в домі й суворо наглядала за їхньою моральністю. Проте, на її надзвичайне подивування, не минало кількох місяців, щоб у котроїсь з її дівчат стан не робився відчутно повнішим за звичайний; тим більше це здавалось дивним, що в домі майже нікого не було з нежонатих чоловіків, за винятком хіба що кімнатного хлопчика, який ходив у сірому полуфраку, з босими ногами, і якщо не їв, то вже певно спав». Цій же меті слугує і введений до сюжету епізод із сіренькою кішечкою, зникнення якої спершу страшенно засмутило Пульхерію Іванівну, але ще більше перелякало повернення, яке вона зрозуміла як знак наближення смерті. Відомо, що в основі цього епізоду лежить історія, розказана М.С. Щепкіним про обставини смерті власної бабці. Коли М.С. Щепкін прочитав повість, то при зустрічі жартома дорікнув Гоголю: «А кішка ж то моя!», на що почув: «Зате коти мої!» (Библиотека для чтения. — 1864. — № 2. — С. 8). Підкреслене Гоголем авторство «лісових диких котів» — звабників сіренької кішечки, що «підманили» її, «як загін солдат підманює нерозумну селянку», і вона «набралась романічних правил, що бідність при коханні краща за палати», прямо сигналізує про дисгармонію псевдоідилічного життя старосвітських поміщиків.

У повісті Гоголь продовжив розпочатий «Вечорами» пошук первісного патріархального укладу, за якого дотримання й збереження традицій слугувало б запорукою морального здоров'я людини. Про це він писав у листі до М. Максимовича: «Надсилаю тобі *Миргород.* Якби ж він тобі прийшовся до душі... Їй-богу, ми всі страшенно віддалились від наших первозданних елементів» (від 22 березня 1835 р.). Ця ж думка звучить у його статті «Шлецер, Міллер й Гердер»: «...народ тоді тільки досягає свого щастя, коли зберігає свято звичаї своєї старовини, свій простий побут і незалежність». Але все це для Гоголя мало смисл лише за умови збереження й зміцнення духовності, про що забули захоплені «процесом житейського насичування» старосвітські поміщики. Мав рацію В. Бєлінський, коли писав у статті «Про російську повість та повісті п. Гоголя»: «Візьміть його "Старосвітських поміщиків": що в них? Дві пародії на людство протягом

кількох десятків років п'ють та їдять, їдять та п'ють, а потім, як водиться віддавна, вмирають... І потім, ви так виразно уявляєте собі акторів цієї дурної комедії, так ясно бачите все їхнє життя, ви, який, можливо, ніколи не бував у Малоросії, ніколи не бачив таких картин і не чув про таке життя!» Дещо інші акценти при висловлюванні подібних розмислів розставив О. Ремізов, зазначивши: «У "Старосвітських поміщиках" представлений казковий рай — сад, який Бог насадив для людини. ...Але бажання у такому райському стані так обмежені, що наче їм і назви немає: попити, поїсти, поспати... У "Старосвітських поміщиках" поданий у математично-чистому вигляді блаженний райський стан людини, звільненої від *думок і бажань*, над якими тяжіє первородне прокляття *час-смерть*, показати щоб вище й єдине: любов людини до людини. Сила цієї любові така велика і переконлива, що дає спокійно вмерти людині» (Огонь вещей, 1954. — Цит. за: *Соколов Б.* Гоголь: Энциклопедия. — М., 2003. — С. 395—396).

Українські переклади і видання

Старосвітські дворяне / Пер. Нат. Вахнянина // *Гоголь М.* Оповідання. — Львів, 1881. — С. 3—33.

Старосвітські поміщики / Пер. С. Вільховий // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1930. — Т. 2. Миргород.

Старосвітські поміщики. — Х.; К.: Книгоспілка, 1930. — 38 с. — (Б-ка для всіх).

Старосвітські поміщики / Пер. за ред. І. Маненка. — Х.; К.: Література і мистецтво, 1934. — 36 с. — (Масова б-ка худож. літ.).

Старосвітські поміщики // *Гоголь М.* Ніч проти Різдва. Оповідання. — Х., 1934. — С. 109—134.

Старосвітські поміщики // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 135—147.

Старосвітські поміщики // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1946. — С. 109—130.

Старосвітські поміщики / Пер. за ред. П. Панча // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 273—295.

С. 8. *...приземлене, буколічне життя. — Буколічне життя* (від. гр. пастух) — мирне, просте життя серед природи. Засновником літературного жанру, змістом якого був опис такого життя, вважається александрійський поет Теокріт, найвідомішим послідовником — римський поет Вергілій, автор циклу віршів «Буколіки».

Філемон і Бавкіда — персонажі давньогрецької міфології, відомі своєю гостинністю, благочестям, подружньою злагодою. Вони дожили до глибокої старості й були обдаровані богами одночасною смертю, перетворившись на дерева, віття яких переплелось. Їхні імена стали символом вірної й відданої любові.

Камлот — старовинна тканина з вовни.

Палата — назва адміністративної установи.

С. 9. *...служив у компанійцях... — Компанійці* — те саме, що охочекомонні, легка кавалерія в українському війську, що формувалася з добровольців, які несли службу з власними кіньми (кінь давньоросійською — «комонь», звідси «комонник» — вершник). 1776 р. були реформовані у регулярні частини.

Секунд-майор — молодший офіцерський чин у російській армії з початку XVIII ст., наступний за чином капітана. Був скасований 1797 р.

...печатку від вашого годинника. — Сургучні печатки невеликого розміру з вирізьбленими на них дворянськими гербами власників носили, як брелоки, на ланцюжку годинника.

С. 10. *Герцогиня Лавальєр* (Луїза Франсуаза, 1644—1710) — фаворитка французького короля Людовика XIV.

С. 11. *...у мідному лембикові... — Лембик* (алембик) — посуд для перегонки й очищення горілки.

С. 12. *Війт* — сільський виборний, староста.

Міліція — тут: ополченці, військо, сформоване в російській армії під час війни проти Наполеона у 1805—1807 рр., яке швидко було розпущене.

...шпанських вишень та великих зимових дуль. — Сорти вишень та груш.

С. 17. *Трав'яники* — гриби.

...пиріжки... з вурдою... — Вурда — товчене насіння коноплі або маку, яким начиняли вареники чи пиріжки.

С. 20. *Декохт* (декокт) — густий відвар з лікувальних трав.

С. 23. *Петіт-уверт* (від фр. *petite ouvert*, дослівно «Маленька відкриває!») — термін гри в карти.

...перебираючи його марки. — Марки — тут: жетони або фішки, якими користуються під час гри замість грошей.

С. 24. *...мнишки зі сметаною... — Мнишки* — сирники.

С. 26. *Поручик* — молодший офіцерський чин у російській армії з XVII ст.

Штабс-капітан — введений 1801 р. чин у російській армії: вищий за поручика, але нижчий за капітана.

ТАРАС БУЛЬБА

За життя Гоголя повість була надрукована двічі: спершу 1835 р. при виданні збірника «Миргород», потім 1842 р. у другому томі «Сочинений Николая Гоголя», де з'явилась у докорінно переробленому і розширеному вигляді. Текст повісті зазнав ретельного стилістичного шліфування, до нього додалися нові епізоди й персонажі. Через це об'єм твору збільшився майже вдвічі: замість дев'яти глав першої редакції у другій — дванадцять глав, суттєво змінились й ідейно-художні акценти. Робота над повістю з

перервами тривала майже дев'ять років, що надає доволі інформації про вектори еволюції духовного та ідейно-естетичного світогляду Гоголя, а дві наявні редакції тексту, не кажучи вже про їхні українські переклади, самі собою є предметом гострих дискусій дослідників. Так само не вщухають дебати довкола джерельної бази, прототипів героїв, характеру історизму, загальної концепції твору й тлумачення окремих його фрагментів.

Звернення Гоголя до історії України й жанру історичного роману стимулювалися не тільки тривалою модою на «все малоросійське» і зрослою популярністю вальтерскоттівської моделі романтичного роману. «Старовина» як така цікавила Гоголя: «Шкода, що у нас немає сусідами якихось старосвітських людей. <...> Нас, наче зумисне, скільки я пам'ятаю, оточують модники й люди нинішнього світу... і нам, старим людям, тобто мені й вам, маминько, ні з ким і слова мовити про старовину» (лист до матері від 17 листопада 1831 р.). Близька серцю письменника минувшина щезала зі сцени сучасності, що викликало бажання не тільки зберегти, але, головне, відтворити її у таких формах, які б навічно лишили пам'ять про великі часи української історії, відзначені трагічною боротьбою за віру та вітчизну.

Козацька «старовина» мала безпосередній стосунок до родини Гоголя, що вела свою родословну від подольського полковника, а потім гетьмана Євстафія (Остапа) Гоголя, якого, за іншими відомостями, звали Андрієм.

Бабуся Гоголя, Тетяна Семенівна, уроджена Лизогуб, пам'ятала часи Запорозької Січі, які в її переказах видавались не такими вже й далекими. Запорожжя, скасоване 1775 р. велінням Катерини II після завершення війни з Туреччиною, в першу третину XIX ст. продовжувало існування за старими звичаями у гирлі Дунаю, на турецькій землі, де знайшли притулок більше тисячі козаків. Їхня доля хвилювала земляків, які не забували свого козацького походження. Згідно цитованої, а отже, знаної Гоголем «Географії Зябловського», козаки на початку XIX ст. становили «майже половинну частину» мешканців Миргорода (*Зябловский Е.* Жизнеописание Российской империи для всех состояний. — СПб., 1810. — Ч. 6. — С. 53).

«Старовина» неочікувано прибрала сучасних вимірів, коли у 1820—1822 рр. запорозько-дунайське козацтво змусили брати участь на боці Туреччини у придушенні релігійно- і національно-визвольного руху греків. Отримавши прощення Миколи I і дозвіл повернутися, 1828 р. козаки сформували Азовське військо. Так історія Запорозької Січі стала сучасністю, прибравши особливого значення й розголосу в Ніжині за часів навчання там Гоголя.

З XVII ст. у Ніжині існувала доволі численна грецька колонія. Тож 1821 р., після кривавої різанини, влаштованої турками у Константинополі, частина біженців опинилась у Росії, і до ніжинської гімназії були зараховані на кошт попечителя графа О.Г. Кушелєва-Безбородька шість учнів-греків. Серед них — Костянтин Михайлович Базилі (1809—1884), який у віці одинадцяти років пережив трагедію загибелі співвітчизників.

Про це і власні поневіряння він розповідав у гімназії, що засвідчив у спогадах один із співучнів — І. Халчинський. У Ніжині Базилі заприятелював з Гоголем, разом вони випускали рукописний альманах «Северная заря». Дружні стосунки вони підтримували протягом життя, у чому переконує їхнє листування. К.М. Базилі, відомий дипломат, історик, публіцист, 1848 р. був генеральним консулом Росії у Палестині та Сирії і супроводив Гоголя під час подорожі по Святих Місцях.

Так минуле виявилось живим у сучасному, що цілковито відповідало одній з творчих настанов Гоголя: «Бий у минулому сучасне, й облачиться потрійною силою твоє слово» (лист до М. Язикова від 2 квітня 1844 р.).

Джерельна база, якою скористався Гоголь при написанні «Тараса Бульби», доволі потужна й багата. У листі до І. Срезневського від 6 березня 1834 р. він писав, що з оприлюднених матеріалів має «майже все», чим користувався Д. Бантиш-Каменський для своєї «Истории Малой России» (1822; 2-ге вид. — 1830), а з ненадрукованого знає «Історію Русів, або Малої Росії» (1846), автором якої вважали Г. Кониського, архієпископа Білоруського. У цьому ж листі Гоголь згадує географічний та історичний опис Малоросії О. Шафонського (1851), «Летописное повествование о Малой России...» О. Рігельмана (1847) і, зокрема, свідчення «польських істориків» з «Истории государства Российского» М. Карамзіна.

У роботі над повістю Гоголь звертався до «Опису Украйни» Г. де Боплана (рос. перекл. — СПб., 1832). Історичний Гійом де Боплан, зображений Гоголем у главі VI першої та у главах VII і X другої редакції в образі «французького артилериста й інженера», служив у польських військах у 1631—1648 рр. Читаючи його «Опис Украйни», Гоголь виокремив універсальність ремісничих навичок козаків, що знайшло відображення в тексті.

Ймовірно, при нагоді Гоголеві стали літописи Самовидця (1846), С. Величка (1848—1864), Г. Грабянки (1853) та ін.

Крім історико-літературних, як завжди у Гоголя, прислужилося ще одне плідне джерело — фольклор та народні пісні. На початку 1830-х років Гоголь просив рідних надсилати рукописні матеріали про «часи гетьманщини», а також збирати для нього українські народні пісні. Він дякує за надісланий сестрою Марією у листопаді 1833 р. «старовинний зошит з піснями», а в листі до М. Максимовича захоплено зізнається: «Моя радість, життя моє! пісні! як я вас люблю! Що усі ці черстві літописи, в яких я тепер, порпаюсь, перед цими дзвінкими живими літописами!» (9 листопада 1833 р.). Гоголь також скористався збірками: «Опыт собрания старинных малороссийских песней» М. Цертелєва (СПб., 1819), «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем» (М., 1827), «Запорожская старина» І. Срезневського (Х., 1833) та ін. У надрукованій Гоголем у квітні 1834 р. статті «Про малоросійські пісні» вчуваються окремі мотиви задуму «Тараса Бульби» — прощання з матір'ю, «поезія битв», «ідея братства», образ убитого козака і т. п. Окрім загального епічно-ліричного настрою та запозичення окремих епізодів (приміром, історія Мосія Шила,

що, побусурманений у турецькому полоні, звільнив усіх козаків і з ними повернувся на Січ, як ремінісценція «Думи про Самійла Кішку», в образі Андрія чутно відгомін дум про відступника Тетеренка й зрадника Саву Чалого та ін.), пісні наснажували художній простір тими промовистими достовірними деталями, що робили життя українського козацтва неповторно самобутнім й історично переконливим.

Про загальні обриси великої історичної роботи і задум її втілення у художній формі дозволяють судити надруковані Гоголем упродовж 1834 р. в «Журнале Министерства народного просвещения» інші три статті: «План викладання загальної історії» (лютий), «Уривок з "Історії Малоросії"» (квітень) — на додачу до статті про пісні, стаття-лекція «Про середні віки» (вересень). Сформований ними загально історичний контекст з виразно промальованим поступом ісламу та арабо-мусульманської культури виокремлює історичну місію України та її козацтва як «оплоту Європи від магометанських завоювань». Так, Гоголем проводиться недвозначна паралель між призначенням і діяльністю європейського лицарства доби середньовіччя та запорозького козацтва нових часів. Цей вимір повісті знущально відкоментував М. Полевой, зазначивши, що Гоголь намагався «представити малоросійських козаків якимись рицарями, Баярдами, Польмерінами» (Русский вестник. — 1842. — № 5/6. — Отд. III. — С. 36).

В ситуації України на козаків також лягав обов'язок боронити православ'я, непорушності догматів і самому існуванню якого загрожувало сусідство з католицькою Польщею. В історичній долі України суттєву роль відіграли дві унії, укладання яких майже збіглося у часі. Частина західноруських ієрархів уклала угоду про об'єднання православної церкви з Римом на умовах визнання верховенства Папи та прийняття низки католицьких догматів зі збереженням обряду власного богослужіння. На соборі у Бресті 1596 р. унія була прийнята, а уніатські єпископи відлучені від православної церкви. Поширенню уніатства й католицьких впливів сприяла укладена 1569 р. в Любліні інша унія, згідно з якою Україна приєднувалася до Польщі. Остання, за словами Гоголя, «хижо увірвалась» у життя українства, що вело до жорстоких утисків православних з боку уніатів (див.: *Бантыш-Каменский Д.* Историческое известие о возникшей в Польше унии. — М., 1805. — С. 69). Частина українського дворянства підтримала унію, в той час як селянство й козаки трималися православ'я, оборонцями якого проти «ляхів» вони постали.

Тому таку виняткову роль у повісті Гоголя має духовно-релігійна спільність козаків, що слугує підмурівком їхнього лицарського братства: «І вся Січ молилась в одній церкві і готова була її захищати до останньої краплі крові...». У статті «Погляд на утворення Малоросії» Гоголь стверджував: «Дикий горець, пограбований росіянин, польський холоп, який утік від деспотизму панів, навіть тікаючий від ісламізму татарин <...> поклали початок цій дивній громаді, <...> що вже при початку мала одну головну мету — воювати з невірними і зберігати чистоту релігії своєї».

Через це зовсім не випадковим і не формальним виглядає допитування-зустріч кожного прибульця на Січ кошовим: «Здрастуй! у Христа віруєш?» Це данина усталеній традиції, що стосується засад існування Січі. Не тільки за себе, але і «за славу всіх християн, що живуть на світі», б'ються козаки Гоголя.

Народжена на перетині й за плідної взаємодії трьох виразних культурних площин — фольклору, історії, сучасності, повість Гоголя «Тарас Бульба» втілила властиве митцю своєрідне розуміння традиції та її тяглості, зокрема, прокресливши цілком певні грані характеру, ментальності та звичаїв українського козацтва, що, притлумлені, зберігали вітальність попід плином одноманітності «пошлого» існування обивателів Миргороду.

Про це писав Гоголь наприкінці життя в «Авторській сповіді»: «У мене не було потягу до минулого. Предмет мій був сучасність і життя в його нинішньому побутуванні, можливо, через те, що розум мій був завжди нахилений до сутності й до користі, більш уловимої. Чим далі, тим більше посилювалось у мені бажання бути письменником сучасним».

Попри виказаний позірний інтерес до історії, її ґрунтовне знання й глибоке розуміння, Гоголь у «Тарасі Бульбі» не прагнув створення питомо історичного роману, маючи на меті скоріше втілення «філософії історії», як схарактеризував О. Бальзак рівень репрезентації історії в романах В. Скотта. Суголосну бальзаківській оцінку повісті Гоголя знаходимо у В. Бєлінського, який вважав, що письменник «вичерпав у ній *все життя* історичної Малоросії і в цьому дивовижному, художньому творінні назавжди втілився її духовний образ».

Це одна з причин і пояснення того, чому таким невизначеним, власне міфологічно-билинним, є час дії повісті: спочатку йдеться про події XV ст., далі згадується XVI ст., а окремі деталі вказують на першу половину XVII ст. У сукупності Гоголь змальовує звитяжну за своїм характером, легендаризовану добу українства, позначену грандіозними повстаннями, у борні яких народились оспівані в народних піснях Наливайко, Лобода, Тарас Трясило, Гуня, Остряниця. Всі вони разом і кожен окремо насичували величний образ Тараса Бульби, що цілокупно репрезентує риси української ідентичності. Про усвідомлений характер цієї настанови свідчить стаття «Про викладання загальної історії», написана майже одночасно з «Тарасом Бульбою». В ній Гоголь, зокрема, зазначав: «Все, що тільки з'являється в історії: народи, події — мають бути безперечно живими й наче перед очима слухачів або читателів, щоби кожен народ, кожна держава зберігали свій світ, свої барви, щоби народ з усіма своїми подвигами і впливом на світ пронісся яскраво, у такому ж точно вигляді й костюмі, в якому він був за минулих часів. Для цього слід зібрати небагато рис, але такі, котрі б виказували багато, риси найбільш оригінальні, найбільш виняткові, які тільки мав зображуваний народ».

Тим-то й вражає епічно-героїчний Бульба своєю безмежною жорстокістю, доносячи притаманне народу глибинне стихійне язичництво, збе-

режене попри усвідомлено прийняте й боронене християнство: «Навіть самим козакам здавалась надмірною його безжальна лють і жорстокість». Козацькій вольниці ближчий за духом той завіт Святого Письма, який вчить «бити бусурман» і «дізнатись, що таке війна», ніж догмат прощення й любові до ближнього. Кривава «тризна», справлена Тарасом за Остапом, його «страшна помста», що стане його загибеллю, говорить про дієвість і вітальність патріархальних уявлень і моделей буття в Україні ще за таких недавніх для сучасників Гоголя часів.

Досліджуючи причини поразки України, Гоголь акцентує невблаганність руху часу, що породжує часто нерозв'язні конфлікти, і в їх осягненні важливо не розгубити досвід духовного протистояння й боротьби. Тож у «Тарасі Бульбі» письменник ритуалізує світ. Перед загибеллю Тарас звертається віщим словом з верхівки «розбитого громом» дуба («двійника Тараса», за І. Мойсеївим) до козаків, що пливуть Дністром (рікою життя, «де багато заводей, річкових густих комишів, мілин, глибоководних місць»). Потім автор переключає оповідь, у межах одного речення, у сучасне йому життя за допомогою своєрідного барокового прийому часової стереоскопії: «блищить дзеркало річки ("життя". — *П.М.*), сповнене дзвінкого ячання лебедів (при перекладі втрачається заримоване Гоголем "лебедей" — "людей". — *П.М.*), і гордий гоголь (Гоголь. — *П.М.*) швидко несеться ним, і багато куликів, червонозобих курухтанів і всяких інших птахів у очеретах і на прибережжях».

Птахи — носії душі предків, їм приписували пророчий дар (Я. Головацький). Межі часу розмиті. В одній картині й душі померлих давно, й нещодавно загиблих у боях, і живі козаки як нащадки і спадкоємці звитяжних традицій: «Козаки пливли на вузьких дворульних човнах, дружно гребли веслами, обережно оминали мілини, сполохуючи злітаючих птахів, і говорили про свого отамана».

Гоголевим козакам настановою у житті слугують слова Спасителя з Євангелії від Іоанна: «Немає більшої за ту любов, коли хто віддасть життя за друзів своїх» (15:13), що лежать в основі їхнього братства.

Представлений у першій редакції як «людина, дуже охоча до набігів і бунтів», що відповідало семантиці імені (від грецького «бентежу», «турбую»), Тарас Бульба другої редакції «вважав себе законним оборонцем православ'я», який має виняткове право говорити, «що то є таке наше товариство»: «Бували й в інших землях товариші, але таких, як у Руській землі, не було таких товаришів». Гоголь по-різному називає край, де відбувається дія повісті. Це «Украйна» у змалюванні світлиці Тарасової хати і при цьому «Южная первобытная Россия», «полишена своїми князями», коли й «завелось козацтво» (гл. I); «ксендзы ездят теперь по всей Украйне в таратайках», «вот какие дела водятся на Украйне», і через кілька рядків — заклик не допустити таких страждань «на Русской земле» від проклятих недовірків (гл. IV); в роздумах Андрія про вітчизну називається «Украйна»: «Кто сказал, что моя отчизна Украйна?» (гл. VI); помираючи,

Шило, Гуска, Бовдюг та інші козаки славлять «Русскую землю» (гл. IX), але Тараса, «хоч і неживого», Товкач клянеться довезти «до Украйны» (гл. X); він з'явиться разом з козацьким військом «на границах Украйны», щоб вести в «Русской земле» «війну, підняту за віру» (гл. XII). Помираючи у вогні, Тарас віщує часи, коли дізнаються, «что такое православная русская вера»; коли підніметься «на Русской земле свой царь», але «не знайдуться на світі такі вогні й муки, й сила така», котра пересилила б «русскую силу!» (гл. XII). Два топонімічних концепти, зрештою, злились в уславленні Тарасом «лучших русских витязей на Украйне».

Представлений інтердискурс, що, відповідно до дихотомії «Україна-Росія», розуміється як «початок іншості, <...> як дискурсивний ґрунт, з якого зростає будь-яке висловлювання» (*Пьеге-Гро Н.* Введение в теорию интертекстуальности: Пер. с фр. — М., 2008. — С. 71), дає підстави говорити, що Гоголь не розмежовував у сучасному смислі ці не просто географічні поняття, а в першу чергу духовно семіотичні категорії. У його світі вони утримують ідею давньої спільності походження народів, за їхньої виразної відмінності, і сучасну єдність віри, при цьому акцентуючи ті риси буття, ментальності, поведінки, власне ідентичності козацтва, що були питомо українськими. За всієї поліфонічності повістувального слова «Тараса Бульби» у ньому відчутно увиразнені авторові рефлексії про вітчизну, про подароване Провидінням прокляття «двох душ», і з цього діалогу різних голосів, межі між якими текстуально не визначені й не розрізнені, народжується безкінечний і невичерпний інтерпретаційний потенціал повісті Миколи Гоголя.

Сучасний перекладач повісті Гоголя має лише два адеквати слова «русский» — це «російський» та чітко позначений історизмом «руський», що, зрозуміло, не є еквівалентом до слова «русский». Останнє в російській мові тяжіє до своєрідної ідеологізації та історичної експансії, претендуючи на універсальність. Чітка локалізація подій повісті в Україні спонукає сучасних перекладачів модернізувати первісний текст, що викликає нові хвилі дискусій, вкотре актуалізуючи закладений Гоголем у «Тарасі Бульбі» смисл (див. зокрема: *Михед П.В.* Приватизация Гоголя? (Возвращаясь к «русско-украинскому» вопросу) // Вопросы литературы. — 2003. — Май-июнь. — С. 94—112).

Вражаюча пластичність екфразису Гоголя надихнула Тараса Шевченка, який став першим ілюстратором повісті, створивши сепію «Зустріч Тараса Бульби із синами» (1842).

Українські переклади і видання

Тарас Бульба: Повесть из запорожской старины, сочинение Н. Гоголя / Пер. П.Д.Ф. Г-им [Головацьким В.Д.]. — Львів: Черенками Институту Ставропигіянського, 1850. — 172 с.

Тарас Бульба. Виклад Гоголів / Пер. М. Лободи. — К.: Друк. Фрица, 1874. — 172, IV с.
Тарас Бульба. Виклад Гоголів / Пер. з 3-го вид. М.Л[ободи]. — Другим заходом. — Х.: Печ. Окр. штаба, 1883. — 234 с.
Тарас Бульба / Пер. і післямова В. Щурат. — Львів: Накладом М. Яцкова і с-ки. — Золочів, 1901. — 204, XVIII с. — (Народна б-ка; № 4—6).
Тарас Бульба: Оповідання з козацького життя. — Коломия: Накладом Трильовського, 1908. — 16 с.
Тарас Бульба: Повість / Пер. Ст. Віль. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштейна, 1909. — 208 с.: іл. — (Заг. б-ка, № 63—64).
Тарас Бульба: Повість із запорожской старины / Сочинение... На Галицко-рус. язык пер. П.Д.Ф. Г-им [Головацьким В.Д.] — Коломия: Черенками і накладом М. Білоуса, 1910. — 18 с. + 1 мал.
Тарас Бульба: Повість М. Гоголя / Пер. М. Уманця. — Одеса: Сніп, 1910. — 146 с.
Тарас Бульба: Повість / Пер. М. Садовського. — К.: Изд. 1-й Артели. Тип. 1-й артели, 1910. — 160 с.
Тарас Бульба: Повість / Пер. Ст. Віль. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштейна. Друк. А.В. Кисілевського і с-ки, 1911. — 208 с. — (Заг. б-ка, № 63—64).
Тарас Бульба / Пер. Миколи Садовського. — К.: Час, 1918. — 174 с.
Тарас Бульба: Повість (з ілюстраціями) / Пер. Ст. Віль. — Коломия, 1922. — 208 с. — (Заг. б-ка, № 63—64).
Тарас Бульба / Пер. Володимир Супранівський. — Коломия: Вид-во «Ока» (О. Кузьма), 1924. — 198 + [I] с.: іл.
Тарас Бульба: Повість / Пер. М. Садовського; Вступ. ст. Ф. Якубовського. — К.: Сяйво, 1928. — 188 с. — (Б-ка укр. повісті).
Тарас Бульба: Історична повість / Пер. В. Супранівський. — 2-ге вид. — Коломия: Ока, 1929. — 204 с.: іл.
Тарас Бульба / Пер. А. Василька // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1930. — Т. 2. Миргород.
Тарас Бульба / Пер. А. Василька. — Х.; К.: Книгоспілка, 1930. — 146 с. — (Б-ка для всіх).
Тарас Бульба // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 147—207.
Тарас Бульба: Повість. — К.: Молодий більшовик, 1937. — 217 с.: іл. — (Рос. класична літ.).
Тарас Бульба: Повість // *Гоголь М.В.* Вибрані твори. — К., 1946. — С. 131—230.
Тарас Бульба / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1948. — С. 63—161.
Тарас Бульба: Повість / Пер. А. Хуторяна. — К.: Держлітвидав, 1951. — 146 с.
Тарас Бульба / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 296—413.
Тарас Бульба: Повість / Пер. А. Хуторяна; Іл. М. Дерегуса. — К.: Держлітвидав, 1952. — 138 с. + 15 л.: іл.

Тарас Бульба. — К., 1958. — 97 с.
Тарас Бульба / Пер. А. Хуторяна. — К.: Молодь, 1969. — 126 с.
Тарас Бульба. — К.: Веселка, 1971. — 123 с.
Тарас Бульба: Повість / Пер. А. Хуторяна; Іл. М. Дерегуса. — К.: Дніпро, 1984. — 93 с.
Тарас Бульба / Редакція І. Малковича та Є. Поповича на основі перекладу М. Садовського // *Гоголь М.* Тарас Бульба / Передм. Т. Гундорової; Післямова В. Яременка. — К., 1998.
Тарас Бульба: [Повість] / Микола Гоголь; Пер. з рос. В. Шкляр. — К.: Дніпро, 2003. — 163 с. [3-тя паг.]: іл., портр. [Текст парал.: укр., рос.].
Тарас Бульба: [Повість] / Микола Гоголь; Пер. з рос. Василя Шкляра. — Львів: Кальварія, 2005. — 101 с.
Тарас Бульба: [Повість] / Микола Гоголь; Пер. з рос. [Післямова, комент. В. Яременко. — 2-ге вид., доопрац.]. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2006. — 286 с. [1-ша паг.]: іл., портр.; 24 см. — (Серія «Книги, які здолали час»). — Зміст: Тарас Бульба; Ніч проти Різдва; Вій.
Тарас Бульба: Повість. Шинель: Оповідання / Микола Гоголь; [Упоряд. Є. Федорів]. — Львів: Червона калина, 2006. — 215 с. [2-га паг.]: портр. — (Серія «Світ шкільної читанки»; кн. 19).
Тарас Бульба: Повість / Микола Гоголь; [Худож. В.І. Лопата]. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2006. — 223 с.: іл., портр.: 30 см. — (Серія «Пізнавай і шануй свій край»). [Текст парал.: укр., рос.].
Тарас Бульба: Повість: [Пер. з рос.] / Микола Гоголь; [Іл. В. Лопата]. — К.: Владослов, 2006. — 126 с. [1-ша паг.]: іл., портр.
Тарас Бульба: [Для серед. шк. віку] / Пер. з рос. А. Ніковського; Іл. Михайла Дерегуса. — К.: Школа, 2007. — С. 5—167: іл. — (Моя улюблена книжка).

С. 27. *...ходять в академії?* — Йдеться про Київську духовну академію, засновану 1632 р. Київським митрополитом Петром Могилою.

С. 28. *Запорожжя* — тут: Запорозька Січ.

Пундики — солодощі.

С. 29. *...битви в Україні за унію. — Унія* (від лат. союз, об'єднання) — об'єднання православної і католицької церков з визнанням панівної ролі Папи Римського, ряду католицьких догматів, проголошене 1596 р. на церковному соборі в Бресті (Брестська унія).

...венеційської... — Тобто венеціанської.

С. 30. *Щоб бусурменів били... — Бусурмени* — іновірці, нехристияни; звичайно так називали магометан.

Архімандрит — високий церковний чин; тут: ректор Київської академії.

...по суботах... — У суботу традиційно сікли різками винних у навчальних закладах за старих часів. До тілесних покарань вдавались і в ніжинській Гімназії вищих наук, коли там учився Гоголь.

С. 31. *Околиці* — тут: об'єднання кількох сусідніх селищ.

Полк — в Україні XVI—XVIII ст. не тільки військовий підрозділ, а й територіальна одиниця. Кожний полк називався відповідно до міста, де перебувала військова старшина на чолі з полковником. Полк поділявся на сотні (від 7 до 20), очолювані сотниками.

Реєстрові козаки — частина українського козацтва, прийнята у XVI — першій половині XVII ст. на службу польським урядом і через це занесена до особливого списку — *реєстру.*

С. 32. *Гречкосії* — «Слово це означає чоловіка лінивого й недбайливого, ймовірно через те, що в Малоросії часто сіють гречку на тому самому полі, на якому було жито, не зоравши його наново, а тільки заборонувавши» (*Князь Цертелев.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб., 1819. — С. 60).

...на додачу нового мита з диму. — Податок з окремої хати, з кожного димаря.

Комісари — тут: польські збирачі податків.

С. 36. *Монастирський служка* — послушник, який збирається стати ченцем і прислуговує в монастирі.

Консул — тут: старший серед бурсаків, обов'язком якого був нагляд за поведінкою товаришів.

С. 37. *Сам воєвода, Адам Кисіль... — Кисіль* Адам Григорович (1580—1653) — український політичний діяч, прибічник Польщі, київський воєвода з 1650 р. Представляв інтереси польської сторони під час перемовин з повсталими козаками Богдана Хмельницького. 1652 р. втік з Києва до Польщі.

Ліктор — тут: помічник консула в бурсі.

С. 38. *...дочка ковенського воєводи... — Ковенський воєвода* — правитель Ковенського воєводства (Ковно — колишня назва литовського міста Каунас).

С. 39. *...мереживну прозору шемізетку з фестонами, гаптованими золотом. — Шемізетка* — коротка накидка, кофта. *Фестони* — зубчата кайма оторочки.

С. 40. *...теперішню Новоросію... — Новоросія* — південна степова частина європейської Росії, що лежить біля Чорного моря. У часи Гоголя під цією назвою об'єднували Бессарабію, Херсонську, Катеринославську, Таврійську губернії і землі Війська Донського. Увійшла до складу Росії після багатьох воєн з Туреччиною.

С. 41. *...іскрами світляної черви.* — Йдеться про світлячків.

С. 42. *...баранячі котки...* — Шматки баранячого м'яса.

С. 43. *Толопань, Кизикирмен* — населені пункти на чорноморському узбережжі Туреччини.

С. 44. *...де грають у м'яча...* — Йдеться про гру «в свині», описану на прохання Гоголя його матір'ю (лист від 2 липня 1829 р.). «*У свині* (у свинки, у городки). На витоптаній твердій землі стають у коло; кожний перед

собою має ямку, в яку тицяють кінцем палки. Посеред кола знаходиться ямка, трошки більша, до якої той, що знаходиться поза колом, жене по землі палкою ж м'яча; ті, що стоять у колі, намагаються не допустити його до цього; але, відбивши палкою, кожен повинен одразу встромити палку на своє місце; в іншому разі той, що випасає свиню (жене м'яча), заволодіває місцем, встромлюючи в ямку свою палку, а той, хто сплохував, змушений замість нього ганяти м'яч» (див. «Книгу всякої всячини»).

С. 45. *...безліч досвідчених партизанів... — Партизани* — тут: прибічників. У матеріалах для «тлумачного словника» російської мови Гоголь зазначив: «Прибічник, послідовник, партизан».

Дукати і реали — старовинні золоті монети, венеціанські та іспанські.

...навіть на передмісті Січі не сміла показуватися жодна жінка. — За введення жінки на Січ карали на смерть.

С. 46. *Саламаха* — толокно.

...багаті тоні... — тут: неводи з уловом.

С. 47. *Татарва* — тут: Кримське татарське ханство.

С. 48. *Довбуш* — літаврщик.

...кошовий з палицею в руці... — Палиця — тут: жезл зі срібною визолоченою кулею на кінці, знак влади кошового отамана.

...осавул з жезлом... — Жезл — тут: знак влади осавула.

С. 50. *Турбан* (торбан) — народний музичний інструмент, подібний до бандури.

С. 51. *Забайбачились* — від «байбак», залінувались.

Натолія (Анатолія) — північне узбережжя Малої Азії, турецька провінція.

...з Писання знаємо, що голос народу — голос Божий. — У Святому Письмі таких слів немає. Це відоме з античності прислів'я, часто цитоване латиною: «Vox populi vox dei».

С. 53. *Гетьманщина* — тут: територія Лівобережної України разом з Києвом, де правив гетьман, призначений польським королем.

...заткнув клейтухом вуха... — Клейтух — пиж з клоччя, за допомогою якого заганяли кулі в дуло рушниці.

...церкви святі ~ Тепер у жидів... в оренді. — Свідчення про орендування церков євреями Гоголь запозичив з «Історії Русів» і козацьких літописів. Достовірність цього факту досі є предметом полеміки.

С. 55. *...гетьман, засмажений у мідному бику...* — За переказами, у Варшаві в мідному бику спалили керівника селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. гетьмана Северина Наливайка, якого козацька верхівка видала польській шляхті.

...проклятих недовірків! — Тут: уніатів, тих, хто прийняв унію.

С. 56. *Цехін* — старовинна венеціанська золота монета.

...козацькі чайки... — Чайка — довгий вузький човен запорожців.

С. 57. *Мазниця* — діжечка, «вид відра, в якому в дорозі зберігають дьоготь» (див. гоголівський словник «Українські слова...»).

Онучі — шматки цупкої матерії, якими обмотують ноги, взуваючи лапті або чоботи.

...як собаку, за шияку звелю його присмикнути до обозу... — Гоголь узяв цей вираз з історичного документа 1711 р. — гетьманського послання Івана Скоропадського до Василя Сологуба, який не постачив овець, утаївши отримані на це гроші: «...наказали: Тебе, як собаку за шияку взявши і в колоду забивши, присмикнути до обозу, де ти за свою впертість і супроти верховенства нашого непокірний, не тільки тисячу талерів безвідступно заплатиш, але і знатного кийового покарання не уникнеш. Деклаpуємо неодмінно» (гоголівська «Книга всякої всячини»). Слів «за шияку» у виданні 1842 р. не було. Гоголь вніс їх у текст в 1851 р.

С. 59. *Прелат* — католицький єпископ; тут: настоятель монастиря.

...міське рушення. — Міське ополчення (див. словник «Українські слова...»).

...в опанчі з рукавами... — *Опанча* — старовинний широкий плащ, звичайно без рукавів.

С. 60. *Дубно* — одне з найдревніших міст в Україні, відоме з 1099 р., вперше згадане в Іпатіївському літописі під назвою Дубен. У середині XVII ст. було обложене повсталими козаками Богдана Хмельницького.

С. 61. *...грали в... чіт чи лишку...* — *Чіт чи лишка* — гра, під час якої беруть у жменю горіхи і питають: «Чіт чи лишка?» Грають і на гроші.

Кипарисовий образок — зроблений з кипариса — вічнозеленого дерева, що з античних часів слугує символом печалі.

С. 62. *...з Межигірського київського монастиря.* — Спасо-Преображенський чоловічий монастир, заснований 988 р. біля Вишгорода. У першій половині XVII ст. був одним з центрів боротьби проти унії; звідси Січ набирала священнослужителів. З другої половини XVII ст. слугував притулком для літніх немічних запорожців. Тут був похований предок Гоголя — подільський полковник Остап (за іншими джерелами — Андрій) Гоголь, який помер 1679 р.

...як суворий картезіанський чернець... — Тобто монах католицького ордену картезіанців; від назви монастиря, заснованого 1084 р. поблизу Гренобля у місцевості Шартрез (лат. Cartusia).

С. 67. *Фашинник* — в'язанка хмизу, що використовується для укріплення ґрунту при будівництві оборонних споруд.

...картини Герардо della notte. — Тобто голландського художника Герарда Гонтгорста (1592—1662), відомого своєю любов'ю до зображення нічних сцен, речей, освітлених світильниками та смолоскипами, за що італійці прозвали його «нічним» — della notte. Картини Г. Гонтгорста зберігаються у галереях Рима та Флоренції.

С. 68. *...нагадали йому київські печери.* — Йдеться про печери Києво-Печерської лаври — славнозвісного чоловічого монастиря, заснованого 1051 р.

...двоє молодих клірошан... — *Клірошанин* — церковнослужитель (причетник, дячок), який співає у церковному хорі (на криласі).

...з білими мереживними шемізетками... — Тут: з накидками, мереживними нагрудниками.

С. 69. *...у дві арки бельведер... — Бедьведер* — вишка, надбудована над будівлею, з якої відкривається вид на довкілля.

С. 70. *Бідолаха не міг витерпіти до кінця мук голоду й схотів краще самовільним самогубством прискорити кінець свій.* — У черговій редакції Гоголь пояснив: «...як властиво слабкому». Згідно з християнською традицією, самогубство — вияв слабкості. «Перетерпівший до кінця спасеться», — цитує Гоголь слова Спасителя у своєму «Правилі житія у світі».

...вона може їсти ті тварини, які заборонені законом... — Йдеться про заборони з закону Мойсея, скасовані у Новому Завіті.

Бужани — степова область між гирлами річок Дунай та Дністер, південна частина Бессарабії. Місто з такою назвою згадується в «Історії Русів». На руїнах татарського містечка Буджак козаки, які втекли до турецьких володінь після скасування Січі 1775 р., поставили свій кіш.

С. 71. *Алебарда* — старовинна зброя у вигляді спису з топірцем або сокирою на кінці.

С. 79. *Палаш* — довга шабля з прямим і широким клинком, обопільно гострим на кінці.

С. 80. *Хорунжий* — спершу прапороносець (від хоругва — полковий прапор); у польсько-литовській армії XVI—XVIII ст. — командир хоругви, військового підрозділу, відповідного до роти.

...аж до Шклова... — Шклов — місто на Дністрі, відоме з XVI ст.

Далібуг — від пол. dalibog — далебі.

С. 82. *Там йому краще, туди й перейшов.* — Парафраз латинського прислів'я «Ubi bene, ibi patria» —«Де добре, там і вітчизна».

Добре курнули козаки... — Курнути — загуляти, понапиватися.

С. 83. *Сенатори* — тут: члени сенату, вищої законодавчої установи королівської Польщі.

Адріанополь — тепер турецьке місто Едірна.

С. 89. *Смірна* — тепер м. Ізмір.

С. 92. *Наказний отаман* — заступник кошового на час його відсутності.

С. 93. *Волоська земля* — Греція.

Паволока — дорога шовкова тканина.

С. 94. *...пошапкувавшися ще раз...* — Попрощавшись, знімаючи шапки.

С. 97. *Жиди ~ пронюхали все...* — За свідченням єврейського хроніста XVII ст. Н. Ганновера, «в усіх православних поселеннях у євреїв були... свої шпигуни, і євреї повідомляли панам всі зібрані відомості. З однієї общини до іншої з верховими гінцями посилались щоденно листи, в яких повідомлялись новини, що цікавили євреїв і панів» (цит. за: *Боровой С.* Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — 1940. — № 9. — С. 114).

С. 99. *...гримнули в семип'ядні пищалі... — Семип'ядна пищаль* — старовинна гармата, довжиною приблизно у півтора метри, у сім п'ядей

(п'ядь — старовинна російська міра довжини, що дорівнює відстані між кінцями розведених великого й вказівного пальців).

С. 101. *Самопал* — старовинна гладкоствольна рушниця.

С. 103. *...дорогої турецької габи... — Габа* — тонке біле сукно.

Киндяки — тканини.

С. 104. *...одесную мене...* — Тобто з правого боку.

...бурі аргамаки. — Аргамак — старовинна назва східних породистих верхових коней.

Атукати — наводити гончака на зайця. Див. у записній книжці Гоголя: «Наводять мисливці крика[ми]: аха, ха, ха — ту-ту-ту!»

С. 110. *...з пшеницею в корчику... — Корчик* — «рід дерев'яного ковша, яким пересипають хліб; совок» (словник «Українських слів...»).

...молився, накрившись... саваном... — Йдеться про талес — молитовне покривало, чотирикутне полотно білого кольору з синіми або чорними смугами, яким накриваються юдеї під час молитви. Ним же сповивають покійника.

С. 115. *Левентар* (спотв. регіментар) — командир військової частини; тут: начальник охорони.

...ой вей мір! — З німецького «O, Weh mir!» — «О горе мені!»

С. 121. *...сильний духом гетьман Остряниця. — Остряниця* (Остраниця) Яків (?—1641) — гетьман, керівник антипольського селянсько-козацького постання 1638 р. Після поразки з частиною козаків перебрався до Росії, оселившись на Чугуївському городищі (нині м. Чугуїв на Харківщині). Був убитий під час заворушень, викликаних загостренням стосунків між рядовим козацтвом і козацькою старшиною.

...товариша його й порадника Гуню. — Гуня Дмитро Тимішович (роки життя невідомі) — козацький полководець; гетьман, один з керівників селянсько-козацьких повстань проти шляхти у 30-х роках XVII ст. Після поразки повстання 1638 р. з частиною козаків відійшов у землі Російської імперії. У 1640 р. очолив спільний похід донських і запорозьких козаків проти Туреччини. Прізвище походить від слова «гуня» — лахміття, дрантя, руб'я.

Генеральний бунчужний — хранитель бунчука, знака влади отамана чи гетьмана. Бунчук — старовинна військова регалія у вигляді довгого держака з вістрям або кулею на верхньому кінці, прикрашеному прядками з кінського волосу й китицями, пожалуваний Запорозькому Війську польським королем у 1576 р. разом з булавою і прапором.

Генеральний хорунжий — одна з вищих військових посад у Січі; входив до числа старшини.

С. 122. *Потоцький* Микола (? — 1651) — граф, польський державний і військовий діяч; з 1646 р. — коронний гетьман, тобто призначений довічно польським королем. Керував придушенням селянсько-козацьких повстань в Україні. 1648 р. козаки Богдана Хмельницького взяли його в полон, видали кримському хану, але за великий викуп він отримав волю.

...в невеличкому містечку Полонному... — *Полонне* — давнє українське місто, відоме з XII ст.

С. 123. *...в пастирській митрі...* — *Митра* — головний убір архієрея, який надягають під час богослужіння.

...продадуть псяюхи. — *Псяюха* — «польське лайливе слово» (див. словник «Українські слова...»); досл.: собача кров.

С. 126. *...гордий гоголь...* — *Гоголь* — птах з родини качиних. У гоголівській записній книжці 1842—1844 рр. знаходимо опис «гоголя великого»: велика качка «білого кольору з червоним пір'ям. Навкруг голови подібно до манжет, ноги позаду до самого хвоста. Важко застрелити, тому що, заледве побачивши, опускається всім тілом вниз, і тільки одна шия поверх води. Бігати по суходолу не може. Пливе гордо й швидко, піднявши довгого носа. Дітей інколи кладе собі на спину і з ними пливе. Пірнає далеко, і під водою довго».

...червонозобих курухтанів... — *Курухтан* (турухтан) — річковий птах з родини бекасових, згаданий у гоголівському записнику за 1842—1844 рр.

ВІЙ

Уперше повість надруковано у другій частині збірника «Миргород» (СПб., 1835).

Початок роботи над твором припадає на другу половину 1833 р., якщо орієнтуватись на чернетку рукопису із записника. Готуючи другий том зібрання творів (1842), Гоголь суттєво переробив текст повісті, зокрема скоротив опис появи у церкві «гномів» та змінив закінчення.

Одним з найбільш дискутивних у гоголезнавстві до сьогодні залишається питання фольклорних джерел твору. Вказівка Гоголя у примітці («В і й — є колосальний витвір простонародної уяви. Цим іменем називають у малоросіян начальника гномів, у якого повіки на очах йдуть до самісінької землі. Вся ця повість є народна оповідь. Я не хотів ні у чому змінювати її і розказую майже з тією простотою, як чув») протягом століть спонукала дослідників до пошуків фольклорних витоків, змушуючи констатувати їхню відсутність, принаймні, брак прямих аналогів та прототипів (див.: *Воропаев В.* Вий // *Гоголь Н.В.* Собр. соч.: В 5 кн., 7 т. — Кн. 1, т. 1, 2. — М., 2006. — С. 710—711.

Вій є породженням питомо української демонології. Як справедливо зазначав Гоголь, він уважається старшим над усією нечистю, її найжахливішим представником. Довжелезні повіки, що сягають землі, та кошлаті брови бережуть його від сили хреста й магічного кола. Вони ж рятують і від його вбивчого погляду, бо важелезні повіки він не в змозі підняти сам і на допомогу приходять демони з вилами. В українській міфології Вій відомий також під іменем Шолудивого Буняки, про що писав ще І. Галятовський. Як зазначається, «фольклорна пам'ять зберегла цей персонаж не

тільки на Галичині, а й на Волині, Поділлі, Ценральній Україні» (*Войтович В.* Українська міфологія. — С. 72, 602). Згадує ім'я цього міфологічного персонажа Б. Успенський, пояснюючи його етимологію обрядами плетіння — «витья» вінків як ритуального жертвоприношення для захисту від нечистої сили (*Успенский Б.* Филологические разыскания в области славянских древностей. — С. 178).

Акцентне, екзотичне для російського читача ім'я, виставлене у заголовку й очікувана протягом всієї дії жахаюча поява демона, що, зрештою, стає кульмінацією й одночасною розв'язкою, формують напруженість обрамлення, в якому вібрують, сходячись у протидії, світи реальний і фантастичний, живого й неживого, світ нечисті й світ земної, не надто праведної, пересічної людини. Дія повісті, прокресленими деталями всього життя й побуту, відчуттів героїв, максимально наближена до реальності. Це та звична й знайома буденність, що виключає можливість осідлати лукавого в ніч перед Різдвом або знищити відьму купальської ночі.

Для конструювання сюжетного поля Гоголь скористався оригінально трансформованими сюжетними мотивами, віднайденими у казках «про їзду парубка на відьмі, смерть відьми й читання парубком над нею у церкві Псалтирі» (*Сумцов Н.Ф.* Параллели к повести Гоголя «Вий» // Киевская старина. — 1892. — С. 472). Творчу адаптацію Гоголем мандрівного фольклорного сюжету зазначив В. Шенрок, який спостеріг, що, на відміну від «Майської ночі», у «Вії» письменник утримується від остаточного перетворення, вдаючись до порівняння: відьма стрибає на спину Хоми, *як* кішка; Хома не перетворюється на коня, але, *як* кінь, везе відьму і т. п.

Властива казці триступенева градація інтенсифікації дії у творі Гоголя реалізувалась у нарощуванні страху через просторове наближення небезпеки до Хоми: першої ночі панночка-відьма, шукаючи Хому, стає на межі магічного кола; на другу вдається до допомоги нечисті; третьої приводить найголовнішого «начальника» — Вія, який і вказує на Хому. Триступеневість подолання страху, щоправда, не до кінця здійсненого, демонструє Хома Брут. Після першої жахливої ночі він зміцнює дух не молитвою, як годилось би бурсаку за цих обставин, а квартою горілки, з'їдає доволі старе порося, тиняється селом і навіть отримує добрячого удару лопатою від молодиці, коли здумав помацати, з чого її сорочка. Після другої ночі бурсак намарне намагається втекти і, зрозумівши це, випиває майже піввідра сивухи, вимагає музик, а потім так довго й розпачливо танцює, що дворові, «зрештою плюнули й пішли геть...».

Зіткнення двох світів у творі Гоголя, всупереч фольклорній традиції, завершується поразкою «маленької людини». Не в останню чергу причиною цього є «земність» Хоми Брута, який у ситуації випробування, обов'язкової для істинного християнина, веде неправедне життя й чинить неправедно. Як зауважив І. Виноградов, в основу повісті Гоголь поклав тему випробування віри, що є однією з головних у житійній літературі (*Виноградов И.* Неизвестный «Миргород». — С. 66). Поведінка Хоми Брута від

початку зустрічі з панночкою і до останку суперечить усім поведінковим кодам християнських святих, які пройшли крізь випробувальну спокусу спілкування з нечистю. Тож «падіння Хоми Брута є наслідком не зовнішніх обставин... а, як показує Гоголь, його духовних та фізичних лінощів» (Там само). Відповідно пережитий Хомою страх, про який говорять бурсаки як про причину його смерті, мав не земний, а екзистенційний вимір, осягнути який, тобто подолати, не спромігся пересічний гоголівський персонаж.

У статті «Страхи і жахи Росії» 1846 р. Гоголь писав: «Згадайте *Єгипетські тьми*, які з такою силою передав цар Соломон, коли Господь, бажаючи покарати одних, наслав на них невідомі, незрозумілі страхи... з усіх боків дивились на них жахаючі образи; дряхлі страховища з печальними лицями постали незворушно в очах їхніх; без залізних ланцюгів скувала їх усіх боязнь... І сталося це тільки з тими, кого покарав Господь».

Згадані Гоголем «гноми», «начальником» яких постає Вій, не мають стосунку до слов'янського фольклору. У даному випадку Гоголь, ймовірно, скористався німецькою міфологією, що зрозуміло у світлі його неослабного інтересу до літературної традиції німецького романтизму. Втім, за новітнього трактування, поява гномів, як персонажів німецького походження, пояснюється алюзивністю Вія «на стародубівського Бірона», тож у Вія «залізна твар і залізний вказівний палець», бо «до появи в Росії він служив у панцерному війську Польщі» (*Сенько І.* Гоголівський Миргород на історичних перехрестях. — С. 34).

Серед літературних джерел безсумнівним є використання певних мотивів з роману В. Наріжного «Бурсак» (1824), «Малороссийской деревни» (1827) І. Кулжинського і «Монастырки» (окреме вид. ч. 1 — 1830; ч. 1—2 — 1833) А. Погорєльського. До книжкового знання звичаїв бурсаків долучились особисті враження Гоголя від навчання в ніжинській гімназії, звичаї й порядки якої нагадували семінарію. У написаному 1836 р. спільно з ніжинським «однокоритником» А.С. Данилевським вірші Гоголь поіменував гімназію «бурсою»: «Хай живе ніжинська бурса...».

Українські переклади і видання

Вій. Народное предание / Пер. Стефан Лабаш // Друг. — 1874. — № 15. — С. 322—329; № 16. — С. 345—351; № 17. — С. 369—378; № 18. — С. 393—404.

Вій // Зоря. — 1882. — № 7. — 109 с.

Вій. — Львів, 1885. — 54 с. — (Б-ка рус. писателей, № 3).

Вій / Пер. Ф. Королевський [Кревецький] // Діло. — Львів, 1902. — № 112, 113, 115, 116, 120—122, 124, 125.

Вій / Пер. Ф. Королевський — Львів: Друк. Ставроп. ін-ту, 1902. — 91 с. — (Літ.-наук. б-ка, № 34).

Вій / Пер. Ф. Королевський. — 2-ге вид. — Львів, 1917. — 83 с.
Вій / Пер. А. Харченко // *Гоголь М.В.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1930. — Т. 2.
Вій / Пер. А. Харченка. — Х.; К.: Книгоспілка, 1930. — 60 с. — (Б-ка для всіх).
Вій // *Гоголь М.* Ніч проти Різдва: [Оповідання]. — Х., 1934. — С. 135—176.
Вій // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 208—228.
Вій / Пер. за ред. З. Йоффе. — Х.: Держлітвидав України, 1935. — 79 с. — (Б-ка читача-початківця).
Вій // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1946. — С. 241—275.
Вій / Пер. за ред. П. Панча // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 414—451.
Вій / Пер. А. Харченка // *Гоголь М.* Тарас Бульба / Передм. Т. Гундорової; Післямова В. Яременка. — К., 1998. — (Серія «Перлини світової літератури — студентам та школярам»).
Вій: [Для дітей шк. віку] / Скороч. пер. з рос. за ред. В. Верховня. — Х.: Джанік'ян Л.А., 2007. — 79 с.

С. 127. *Граматики, ритори, філософи й богослови...* — Учні різних (від нижчих до вищого) класів академії, що отримали назву за головними навчальними дисциплінами. У граматичному класі викладались грецька і латинська граматика, антична література; у риторичному — теорія красномовства і т. п.

...до добрих палів у обидві руки... — Вираз із життя бурсаків: удар лінійкою по руках.

С. 128. *Верчики* — фігурна випічка з тіста.

С. 129. *...представляв Іродіаду або Пентефрію... — Іродіада* (Мф. 14: 3) — дружина царя Галілеї Ірода. Її дочка Саломея зажадала за свій танок отримати на тарелі голову Іоанна Хрестителя, пророка, який безстрашно викривав роспутне життя матері. *Пентефрія* (Бут. 30: 23 і далі) — дружина царедворця єгипетського фараона Потіфара, яка намагалася звабити Іосифа.

Кант — урочистий піснеспів.

С. 130. *Брут* — Із стародавньої історії найбільш відомий *Марк Юлій Брут* (85—42 до Р. Х.), римський державний діяч, який очолив змову з метою встановлення республіки.

Тіберій — ім'я римського імператора (з 14 р.), наступника Августа, *Тіберія Клавдія Нерона* (42 до Р. Х. — 37), за владарювання якого був розіп'ятий Ісус Христос.

С. 136. *...domine Хомо!* — Dominus — пан (лат.).

С. 143. *...воскові свічки, обвиті калиною... — Калина* — символ дівочої цноти.

Налой (аналой) — високий, з похилим покриттям столик, на який кладуть богослужбові книги та ікони.

С. 145. *...дерев'яну шпичку.* — Тут: гостра паличка.
С. 149. *Крилас* — місце для півчих у церкві по правий і лівий бік від амвона.
С. 157. *...завдасть мені пфейферу!* — *Пфейфер* — перець (нім.).

ПОВІСТЬ ПРО ТЕ, ЯК ПОСВАРИВСЯ ІВАН ІВАНОВИЧ З ІВАНОМ НИКИФОРОВИЧЕМ

За життя письменника повість друкувалася тричі: в альманасі О.Ф. Смірдіна «Новоселье» (1834. — Ч. 2. — С. 479—569); у збірнику «Миргород» (СПб., 1835. — С. 95—215); у «Сочинениях Николая Гоголя» (СПб., 1842. — Т. 2. — С. 383—483). Рукопис твору не зберігся.

В єдиному наявному екземплярі «Миргорода» видання 1835 р. є передмова до «Повісті...», знята надалі Гоголем з уже згадуваних причин. В альманасі «Повість...», датована 1831 р., вийшла з підзаголовком «Одна з ненадрукованих бувальщин Пасічника рудого Панька». При цьому в листі до М. Максимовича від 9 листопада 1833 р. Гоголь, вибачаючись, що не може нічого дати до його альманаху «Денница», писав: «Смірдін з інших уже рук дістав одну мою старовинну повість, про яку я зовсім було призабув і яку соромлюсь назвати своєю; втім, вона така велика й недолуга, що ніяк не пасує до вашого альманаху». А вже за місяць, 3 грудня 1833 р., Пушкін записав у щоденнику: «Вчора Гоголь читав мені казку як Ів[ан] Ів[анович] посварився з Ів[аном] Тимоф[ійовичем] — дуже оригінально й дуже смішно» (Дневник А.С. Пушкина. — М., 1923. — С. 38). Коли ж насправді була написана повість, сьогодні точно встановити навряд чи випадає. Хіба що, спираючись на відому манеру Гоголя маніпулювати датами, яка дала про себе знати ще при листуванні з батьками з Ніжина, вважати часом створення повісті кінець 1833 р. Як зауважив один з перших коментаторів М.І. Коробка, «датування ранішим часом — звична манера Гоголя» (див. коментар: *Гоголь Н.В.* Полн. собр. соч.: В 5 т. — СПб., 1912—1915. — Т. 2. — С. 422). Таким чином, повісті, написаній, судячи з усього, раніше за інші твори збірки, Гоголем було визначене фінальне підсумкове місце в його рефлексіях про МирГород.

«Повість...», за всієї зазначеної Пушкіним оригінальності, певним чином успадкувала попередню літературну традицію, про що, зокрема, свідчать щедро зазначені дослідниками текстуальні перегуки з романом В. Наріжного «Два Ивана, или Страсть к тяжбам» (М., 1825). В. Наріжний, а за ним і Гоголь, увічнили в літературі характерні для побуту української шляхти постійні судові позови. Про них згадує Гоголь («Засвідчую моє шанування дідусеві. Скажіть, прошу, як його тяжба? Чи має кінець?» — лист до матері від 30 квітня 1829 р.); у фактичному підґрунті повісті була переконана О. Смирнова: «...сварку Івана Івановича з сусідом теж узято з

натури» (*Смирнова А.О.* Автобиография. — М., 1931. — С. 310). Між тим Гоголь, продовжуючи почате В. Наріжним сатиричне зображення нікчемної сутності позовів та бюрократичного судочинства, що сприяло опосередкованій ретрансляції як традицій учительної літератури XVIII ст., так і української пародійної літератури (І. Котляревський, В. Гоголь), тримається дійсності навіть у, здавалось би, суто фарсових ситуаціях. Так, один з ужитих у заяві Івана Никифоровича висловів буквально відтворює лексику документа, який Гоголь, навчаючись у Ніжині, переписав до «Книги всякої всячини»: «...добре барбарами шмаровать».

Зі взаємодії власного досвіду (дитинство й ніжинський період, коли Гоголь бачив вистави вертепу) та опанованої літературної традиції до тексту повісті перейшли персонажі, ситуації та мотиви вертепу (зокрема, розмова Івана Івановича з жебрачкою біля церкви містить ремінісценцію діалогів «Сокиринського вертепу», занесеного бурсаками на Полтавщину наприкінці XVIII ст.).

Серед помітних літературних впливів — популярний на рубежі XVIII—XIX ст. «Жиль Блаз» А.-Р. Лесажа, «Комічний роман» П. Скаррона, «Дон Кіхот» М. Сервантеса. Оповідна манера назв розділів має за відповідник не тільки назви глав роману Г. Філдінга «Історія Тома Джонса, знайди», але й перегукується на різних рівнях з наративною технікою роману Л. Стерна «Життя й розмисли Трістрама Шенді», відомого в російському перекладі з початку 1800-х років.

Вказана Л. Стерном увага до деталей, з точності й знаковості яких поступово конструюється світ Трістрама Шенді, парадоксальним чином відгукнулась у тексті повісті Гоголя. Одностайно зазначена дослідниками дріб'язковість приводу до сварки, що переросла в тяжбу, а відтак стала сенсом життя Іванів, докорінно змінивши і його, і їхні характери, як завжди у Гоголя, такою видається лише на перший погляд. Відверто й/чи приховано, але Гоголь завжди залишався моралістом, що настійливо повторював у всіх вербальних і невербальних формах. Тож за сваркою стоїть, як і у випадку «Старосвітських поміщиків», те лініво-байдуже й мовчазно прийняте громадою сластолюбство, яке Гоголь дозволив собі окреслити на рівні підтексту: «Дітей у нього [Івана Івановича] не було. У Гапки є діти...» (гл. I); Іван Никифорович докоряє Івану Івановичу: «Дітки ваші перелазять через тин у мій двір і граються з моїми собаками...» (гл. II); і, нарешті, досить недвозначно: «...підбіг до нього [Івана Івановича] замурзаний хлопчик і закричав: "Татку, татку, дай пряника"» (гл. III) і т. п. За рушницю, що символізує втілення чоловічого начала і якої потребує Іван Іванович для підкреслено візуалізованого його засвідчення (відоме фалічне тлумачення символіки рушниці), він в усіх перипетіях торгу дає Івану Никифоровичу свиню, що того справедливо обурює: «...даєте за ружжо чортзнащо таке: свиню!» Образа, яку відчуває через це Іван Никифорович, цілком підставна, бо у народній свідомості свиня була «нечистою твариною, на якій їздять дияволи або перекидаються в неї» (*Іларіон (митрополит)*. До-

християнські вірування українського народу. — С. 67.) Тож Іван Никифорович постійно чортихається при згадці про свиню. Окрім того, «у народній символіці свиня стала символом нерозбірливості, а то й нерозуму...» (Там само). Скривджений цими натяками, сердитий Іван Никифорович своєю чергою знаходить, чим дошкулити Івану Івановичу. Начебто нейтральне, необразливе слівце «гусак», через яке починається ворожнеча двох Іванів, має відверто ганебну семантичну конотацію. Гусак теж присутній у народній демонології, що донесли легенди про появу нечистої сили у вигляді гуся. Відповідно контексту обрáзи, як її напевне зрозумів Іван Іванович, актуалізувався інший смисл образу: «Нерідко гусак виступає у ролі молодого. Приснившись удові, він натякає на нове одруження. У весільних примовках гусак — досить фривольний образ нареченого: "Наша куна зі значком та забігла за вашим гусачком"» (*Войтович В.* Українська міфологія. — С. 404). Тож за натяк на його стосунки з Гапкою розлютився Іван Іванович, підтвердивши це вбивчим поглядом, коли в сцені примирення Іван Никифорович повторив образу: «Скажи він *птиця*, а не *гусак*, ще б можна було поправити». Так «гордий гоголь», що у контексті «Тараса Бульби» символізував приналежність Автора до славної козаччини, у «Повісті...» поступається місцем вульгарному «гусаку», з «пташиним носом». Знаковість останнього через роки відгукнеться у повістях петербурзького циклу («Ніс»). Два тлумачення закладеного в родовому імені Гоголя смислу стали підставою до психоаналітичного пояснення «Повісті...», в якій І.Д. Єрмаков побачив утілення визнаних самим митцем «двох природ»: «І ці дві природи... відносяться до двох поверхів його буття — вищого й нижчого, духовного й тілесного, розуму й інстинкту; і в цій повісті Гоголь, глибоко зазирнувши всередину власної душі, побачив недоліки, недостоїнства і того, і другого <...> Сварка тільки через те й не може розв'язатись, що і верхня частина Ів. Ів-ча і нижня Ів. Ник-ча однаково корисливі, егоїстичні й думають кожна тільки про себе» (*Ермаков И.Д.* Психоанализ литературы. Пушкин. Гоголь. Достоевский. — М., 1999. — С. 231, 240).

Тому, погоджуючись з І. Сеньком, що «зрозуміти авторський замисел повісті про сварку двох миргородських поміщиків можна тільки у... контексті історії України» (*Сенько І.* Гоголівський Миргород на історичних перехрестях. — С. 41), зазначимо необхідність максимально можливого урахування всіх гоголезнавчих напрацювань, у тому числі й фольклорних образів і мотивів, без знання яких неможливе більш-менш адекватне декодування як Гоголевого бестіарію, так і творчості взагалі.

«У мене болить серце, коли я бачу, як помиляються люди, — писав Гоголь матері 2 жовтня 1833 р. — Розводяться про доброчесність, про Бога, і між тим не роблять нічого». Але й те, що роблять, тільки підтверджує гірко безнадійний висновок оповідача «Повісті...». У «Миргороді» Гоголь відмовився від маски Пасічника, що при розповіді від першої особи інтимізувало заключні слова, адресовані «читателям»: «Сумно на цьому світі, панове!»

Українські переклади і видання

Повість о тім, як посварився Иван Иванович з Иваном Никифоровичем. Николая В. Гоголя / Пер. Н. Вахнянина // Зоря. — 1882. — № 1. — С. 1—5; № 2. — С. 17—21; № 3. — С. 33—38.

Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем. Рассказ Н.В. Гоголя. — Львов: Изд. О-ва им. Мих. Качковского, 1910. — 60 с.: іл. [На обкладинці: 1912].

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем / Пер. Олекса Ремез. — Чернівці: Укр. накладня, 1914. — 80 с.: іл., портр. («Наука і Розвага». Літ.-наук. б-ка, ч. 5).

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., [1930]. — Т. 2. Миргород.

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем / Пер. М. Рильського; Іл. худ. Алексеєва. — Х.: Книгоспілка, 1930. — 74 с. — (Б-ка для всіх).

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем / Пер. М. Рильського. — Х.: Література і мистецтво, 1934. — 79 с. — (Масова б-ка худож. літ.).

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Ніч перед Різдвом. Оповідання. — Х., 1934. — С. 177—229.

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 228—253.

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1946. — С. 276—320.

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.В.* Вибрані твори. — К., 1948. — С. 162—202.

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 452—500.

Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем / Пер. М. Рильського. — К.: Держлітвидав, 1952. — 56 с.

С. 161. *Бекеша* — рід каптана з хутром.

С. 162. *Колиберда* (Келеберда) — місто на Дніпрі Кременчуцького повіту Полтавської губернії.

С. 164. *...схожий до букви іжиці... — Іжиця* — назва останньої літери (V) у старій російській абетці.

С. 165. *...білі казимирові панталони... — Казимир* — легка напіввовняна тканина.

С. 166. *...синій козацький бешмет...* — Півкаптан, який надягали під верхній одяг.

Чепрак (чапрак) — підстилка під кінське сідло.

С. 173. *...у штаметовій бекеші... — Штамета* — цупка вовняна тканина.

Козакин — старовинний верхній одяг у вигляді вкороченого каптана на гачках з дрібними брижами ззаду на талії і невисоким стоячим коміром.

С. 175. *...кобилка буланенька...* — Тобто світло-жовтого з легким сіруватим відтінком кольору.

...книжку, друковану в Любія, Гарія та Попова... — Прізвища власників друкарень і книговидавців у Москві на початку XIX ст.

С. 179. *Зерцало* — трикутна призма з написаними або наклеєними на ній указами Петра I про оберігання громадянських прав, про державні статути та їх важливість. Зерцало обов'язково мало стояти на столі в усіх присутствіях, символізуючи правосуддя.

Підсудок — засідатель повітового суду.

С. 184. *...купіть сантуринського чи нікопольського... — Сантуринське, нікопольське* — популярні сорти виноградних вин, названі за основним місцем виробництва — острів грецького архіпелагу Санторин; місто Нікополь на Дністрі.

С. 186. *...добре барбарами шмарувати...* — Тут: сікти, бити батогами. Гоголь запозичив цей вираз зі справжнього документа 1720 р., укладеного в миргородській ратуші війтом Закотиленком, міським отаманом Козубнею та іншими посадовцями з приводу розпусної поведінки якоїсь Вацьки Куликівни: «Ми, уряд вище специфікований <...> веліли цю невірну Вацьку добре барбарами шмарувати і пану сотникові вічно в пекарню віддати...» (гоголівська «Книга всякої всячини»).

С. 188. *...кампанія 1807 року...* — Йдеться про бойові дії російських військ проти французької армії у Східній Пруссії, внаслідок яких з Наполеоном був укладений невигідний для Росії Тільзитський мир.

С. 194. *Кучери в синіх чекменях... — Чекмінь* — суконний півкаптан, пошитий у талію зі зборками ззаду.

С. 196. *...грає непогано в дурня та в мельника... — Мельник* — гра в карти зі взятками, які знову розігруються.

С. 195. *Антон Прокопович Голопуз* — Раніше (гл. I, с. 163) він згадувався під прізвищем Пупопуз.

С. 199. *Утрібка* (отрібка) — «їжа з нутрощів» (див. словник «Українські слова...»); «печінка посічена, напхана у товсту кишку й засмажена, звичайно подається до борщу» («Лексикон малоросійський»).

С. 200. *...як роблять каплунів... — Каплун* — півень, якого вихолостили.

ЗМІСТ

Літературно-художнє видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

ГОГОЛЬ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

Зібрання творів у семи томах

Том другий

МИРГОРОД

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2008

Художнє оформлення *С.П. Муштенко*
Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректори *В.Н. Мітюра, В.О. Подолянчук, С.В. Шарабанова*
Комп'ютерний набір *В.Г. Каменькович, О.О. Іщенко*,
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

Підписано до друку 12.11.2008. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Офс. друк. Фіз. друк. арк. 15,0+0,125 вкл. на крейд. пап. Ум. друк. арк. 15,13. Ум. фарбо-відб. 16,0. Обл.-вид. арк. 14,5. Наклад 5000 прим. Зам. № 8–638.

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єктів видавничої справи до Державного реєстру, серія ДК № 2440 від 15.03.2006
01601 Київ 1, Терещенківська, 3

Видруковано у ВАТ «Поліграфкнига» корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія» 03057, м. Київ, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, ДК № 3089 від 23.01.2008 р.

Гоголь, Микола.

Г 58 Зібрання творів: у 7 т. / М.В. Гоголь; редкол.: М.Г. Жулинський (голова) [та ін.]. — К.: Наук. думка, 2008 — ISBN 978-966-00-0890-2.

Т. 2: Миргород / упоряд. П.В. Михед. — 240 с. — ISBN 978-966-00-0900-3.

До другого тому видання творів Миколи Гоголя увійшла збірка повістей «Миргород». У коментарях представлена бібліографія перекладів окремих творів письменника українською мовою.

ББК 84. 4УКР1 = РОС